

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Кафедра історії нового та новітнього часу

На правах рукопису

МІНАЄВА Тетяна Василівна

УДК 94(100)"1914/1918":355.415.8(470+571)

**РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ
В АВСТРО-УГОРЩИНІ ТА НІМЕЧЧИНІ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Сич Олександр Іванович

доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ I	ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1.	Стан наукової розробки теми	9
1.2.	Джерельна база	20
РОЗДІЛ II	ВІЙСЬКОВИЙ ПОЛОН У МІЖНАРОДНІЙ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІЙ ПРАКТИЦІ	29
2.1.	Статус військовополонених у міжнародному праві до Першої світової війни	29
2.2.	Втрати російської армії у війні	41
2.3.	Зміни у міжнародно-правовому статусі полонених протягом війни	50
РОЗДІЛ III	СТАНОВИЩЕ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В АВСТРО-УГОРЩИНІ ТА НІМЕЧЧИНІ	75
3.1.	Побут військовополонених в таборах	75
3.2.	Трудова зайнятість російських полонених	109
3.3.	Особливості соціально-психологічної адаптації військовополонених	125
РОЗДІЛ IV	ДОПОМОГА РОСІЙСЬКИМ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННА РЕПАТРІАЦІЯ	142
4.1.	Благодійна діяльність щодо полонених у 1914-1918 рр.	142
4.2.	Репатріація колишніх російських військовополонених після підписання Брест-Литовського договору	168
ВИСНОВКИ		189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ		198

ВСТУП

Актуальність. Перша світова війна за багатьма параметрами переважала усі попередні збройні конфлікти, а своїми наслідками кардинально змінила розвиток не лише європейського суспільства, а й світу в цілому. Мобілізовані людські ресурси, безпрецедентна кількість людських жертв виявилися небувалими в історії людства. Зовсім неочікуваною та величезною була чисельність захоплених військовополонених, кількість яких вираховувалася мільйонами. Під час війни 1914-1918 рр. вони вперше набули вагомого військового, економічного та дипломатичного значення. Тому без вивчення феномену військового полону історія Першої світової війни буде неповною.

Незважаючи на те, що в 2014 році світ відзначає сторіччя від початку Першої світової війни, в історії цієї війни й досі є низка малодосліджених питань. Водночас, з'являються нові напрямки наукових досліджень, які дають змогу по новому поглянути на, здавалось, вже забуті теми. В сучасній історіографії одним із таких напрямків стала історія повсякденності, в рамках вивчення якої досліджуються умови життя (побуту, проживання, харчування, лікування тощо), а також фактори, які впливають на формування норм поведінки, світогляду, соціально-політичних уподобань великих груп пересічних людей, які, на жаль, для більшості істориків до недавнього часу були, переважно, «безіменною» масою. У цьому контексті вивчення досвіду полону є вельми актуальним, оскільки для мільйонів людей життя в полоні стало трагічною повсякденністю. Втім, незважаючи на важливість теми та появу в останні десятиліття окремих праць, присвячених історії військового полону на Східному фронті, дана проблема й дотепер не досліджена належним чином. Масові табори, примусова праця полонених, їх голодне існування у ворожих країнах, нездатність забезпечити їм найелементарніші права та відсутність контролюючих органів за виконанням ухвалених міжнародних конвенцій – це далеко не повний перелік питань, які виникли в період війни 1914-1918 рр., названу її сучасниками Великою.

Отже, обрана тема є, безумовно, актуальною, з огляду на значущість подій Першої світової війни для суспільного розвитку світу в цілому. Досвід військового полону є невід'ємною складовою Великої війни, він дозволяє глибше та багатогранніше зрозуміти її наслідки. Зважаючи на вищезазначене, становище російських військовополонених в таборах Австро-Угорщини та Німеччини, кількість яких в роки війни складала приблизно чверть усіх захоплених бранців обома воюючими блоками, вимагає ґрунтовного дослідження.

Окрім того, вивчення цього багатого досвіду дозволить з'ясувати витoki ще більшої трагедії – Другої світової війни, яка була породженням Першої, її відображенням у ще більших та ще жорстокіших масштабах, а також багатьох новітніх локальних та регіональних війн та військових конфліктів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках наукової теми кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Суспільно-політична історія країн Європи в XX столітті» (Державний реєстраційний номер 0108U001794).

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексне вивчення нормативно-правового, гуманітарного та соціально-побутового аспектів становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в роки Першої світової війни.

Для досягнення мети передбачається вирішення наступних завдань:

- охарактеризувати нормативно-правовий статус військовополонених напередодні Першої світової війни;
- проаналізувати зміни, які відбулися у міжнародно-правовому статусі військовополонених під час війни, зумовлені різким та несподіваним зростанням їхньої кількості;
- дослідити табірний побут російських військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщині;
- з'ясувати особливості використання праці російських військовополонених;
- визначити характерні особливості адаптації російських полонених до умов

полону;

- проаналізувати діяльність благодійних організацій, які надавали допомогу російським військовополоненим;

- простежити основні етапи репатріації військовополонених після підписання Брест-Литовського договору.

Об'єктом дослідження є явище військового полону періоду Першої світової війни.

Предметом дослідження виступає правове та побутове становище російських військовополонених в таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Визначення «російські» щодо військовополонених стосується саме їхнього підданства (як військових Російської імперії), водночас, етнонаціональна приналежність останніх у дослідженні не розглядається.

Методи дослідження, використані в роботі, зумовлені специфікою теми та завдань дисертації. При розробці структури дисертаційного дослідження використовувався проблемно-хронологічний метод. Метод класифікації та типологізації застосовувався при опрацюванні джерельної бази дисертації. Історико-діахронний метод й метод сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного використовувався при аналізі нормативно-правових документів довоєнного й воєнного часу та при їх співставленні з реальним становищем військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Біхевіористичний метод було використано при вивченні особливостей адаптації військовополонених до умов полону, їх поведінкових реакцій. Порівняльно-історичний метод дав можливість виявити відмінності у становищі російських військовополонених в умовах війни та після підписання Брест-Литовського договору й початку репатріаційного процесу. В цілому при підготовці тексту роботи були використані методи аналізу, індукції та дедукції, синтезу та узагальнення. При написанні роботи автор намагався дотримуватися загальнонаукових принципів наукової об'єктивності та історизму. В сукупності використані методи дали можливість досягти мети та вирішити поставлені в роботі завдання.

Хронологічні рамки роботи окреслені періодом з серпня 1914 р., коли перші російські військовослужбовці потрапили в полон, і до березня 1918 р., коли було підписано Брест-Литовський договір, яким припинялися військові дії між Росією, з одного боку, та країнами Четверного союзу – з іншого. Водночас, задля досягнення поставлених цілей та завдань, зокрема, для оптимального висвітлення таких питань, як еволюція нормативно-правового статусу бранців у довоєнний період, труднощі післявоєнної репатріації військовополонених, автор вважав за доцільне певною мірою виходити за вказані хронологічні рамки.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, насамперед, у постановці наукової проблеми і визначається тим, що:

вперше

- в українській історіографії здійснено комплексне дослідження становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в роки Першої світової війни;

- опрацьовано і введено до наукового обігу низку невідомих та маловідомих документів з Державного архіву Чернівецької області та Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург);

- здійснено дослідження змін у міжнародно-правовому статусі військовополонених з кінця ХІХ ст. і до завершення Першої світової війни;

- проаналізовано інтимний аспект таборового життя російських полонених;

уточнено

- причини втрат російської армії військовополоненими у роки Першої світової війни;

- відомості щодо основних форм і способів надання допомоги російським полоненим з боку державних та неурядових благодійних організацій;

- значення праці військовополонених для економіки Німеччини та Австро-Угорщини у роки війни;

отримали подальший розвиток

- дослідження особливостей життя та побуту військовополонених;
- вивчення післявоєнної репатріації колишніх російських полонених та їхньої соціалізації у постреволюційному російському суспільстві.

Практичне значення одержаних результатів визначається науковою новизною та полягає у можливості їх використання у наукових та навчальних цілях. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці як узагальнюючих наукових праць з всесвітньої історії XX ст., так і фахових робіт з історії Першої світової війни, при написанні навчальних посібників та при викладанні відповідних нормативних та спеціальних курсів у ВНЗ.

Особистий внесок дисертанта. Із сімнадцяти наявних публікацій, п'ятнадцять підготовлено дисертантом одноосібно та дві у співавторстві: 1) «До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст.» – спільно з А. Мінаєвим (особистий внесок дисертанта становить 60 %), 2) «Створення окремих таборів для полонених українців російської армії на теренах Австро-Угорщини та Німеччини Союзом визволення України (кінець 1914-1915 рр.)» – спільно з Г. Скорейко та І. Скакуном (особистий внесок дисертанта становить 50 %).

Апробація результатів дослідження здійснювалась під час обговорення на засіданні кафедри історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Окремі положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію під час участі його автора у наступних конференціях: II Міжнародному науковому семінарі «Кайндлівські читання» (м. Чернівці, 28-29 травня 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Современные направления теоретических и прикладных исследований 2008» (м. Одеса, 15-25 березня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни)» (м. Чернівці, 29-30 жовтня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (м. Луганськ, 7-

8 квітня 2010 р.); I Міжнародній науковій конференції «Актуальные проблемы в изучении и преподавании общественно-гуманитарных наук (дисциплин)» (м. Вітебськ, Білорусь, 2-3 грудня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (м. Львів, 14-15 грудня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Война и повседневная жизнь населения России XVII – XX вв. (к столетию начала Первой мировой войны)» (м. Санкт-Петербург, Росія, 14-16 березня 2014 р.).

Публікації. Результати дослідження відображенні у 17 публікаціях, з них 6 – у фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 7 публікацій у матеріалах конференцій та 3 рецензії на наукові монографії з проблематики дослідження.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (419 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 245 сторінок, з них основного тексту 197 сторінок.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Не зважаючи на те, що Перша світова війна спричинила колосальний вплив на політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток людства у першій половині XX століття, в її історії досі є малодосліджені аспекти. Безперечно, історіографія даного періоду нараховує чимало праць, присвячених дипломатичним, економічним, а, тим більше, військовим аспектам, проте питання полону і полонених у цій війні ще не були предметом комплексного дослідження в українській історичній науці. Лише окремі аспекти окресленої проблематики знайшли відображення в історіографічній традиції.

Історіографія дисертаційної роботи представлена низкою праць, які в комплексі висвітлюють становище російських військовополонених в роки Першої світової війни. Її аналіз здійснювався з урахуванням проблемно-хронологічного принципу. Одразу ж зауважимо, що у даному історіографічному огляді, насамперед, простежується нестача фундаментальних монографічних робіт з даної проблематики, а дослідницька думка в основному зосереджена у наукових статтях та невеликих розвідках.

Радянська історіографія. Перші наукові та науково-популярні публікації на тему військового полону публікувалися в Росії ще в роки війни, ця тема була вкрай популярною, мала політичну, соціальну та літературну привабливість. Окрім низки мемуарів, довідників, різного роду звітної документації і т. ін., по гарячих слідах видавалися окремі публікації аналітичного характеру з оцінками самого явища полону. Втім, серйозні публікації з аналітичними оцінками, які базувалися на першоджерелах, з'явилися лише після закінчення війни.

Наукове підґрунтя для вивчення становища російських військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини було закладено працею активного громадського діяча Миколи Жданова. В роки війни він був керуючим справами Московського комітету допомоги військовополоненим, згодом – відповідальним

емісаром Центральної колегії у справах полонених та біженців (Центрополонбіжу), а після її реорганізації на початку 1920 р. – головою науково-історичної комісії Центрального управління з евакуації населення (Центроевака). Окрім того, М. Жданов брав участь в обробці всіх документів щодо полонених та біженців. Завдяки цьому його праця «Російські військовополонені в світовій війні 1914-1918 рр.» є ґрунтовним науковим виданням щодо долі російських бранців під час Великої війни [289]. Вельми цінними складовими роботи М. Жданова є детальний аналіз міжнародних документів, які розроблялися та затверджувалися під час війни воюючими країнами, зокрема, Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з іншого. Мова йде про Стокгольмські протоколи 1915-1916 рр. та Копенгагенський договір 1917 р. Втім, з огляду на власну професійну зайнятість автора монографії під час війни, основна частина роботи присвячена діяльності Московського комітету допомоги військовополоненим, оцінка діяльності інших організацій значно занижена та дана поверхово. В цілому ж, дана праця спрямувала увагу на конкретні проблеми, які виникли під час війни з утриманням російських військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині й заклала підвалини для подальшого вивчення в цілому явища військового полону в роки Першої світової війни.

Втім, з часом, в радянській історіографії утвердилися жорстка цензура та ідеологічні штампи, змінилися наукові пріоритети. Тема російських військовополонених Першої світової війни відійшла на задній план дослідницьких інтересів. Радянську науку дане питання цікавило лише в контексті вивчення революційної пропаганди у середовищі бранців, з'ясування масштабів та ефективності діяльності більшовиків серед російських військовополонених, деякі аспекти тривалого процесу репатріації тощо. В цьому напрямку працювали радянські дослідники Олександр Мальков [314-315], Юрій Писарев [341], Адольф Шипек [383], Антоніна Якушина [386]. Однак, в цілому, в радянську добу тема полону періоду Великої війни втратила свою актуальність, а Друга світова війна повністю затьмарила її в суспільній та історичній пам'яті, витіснивши з дослідницького поля.

Окремо варто відмітити фундаментальну працю радянського дослідника-демографа Бориса Урланіса «Війни та населення Європи: людські втрати збройних сил європейських країн у війнах XVIII-XX ст.» [373]. Дана монографія є підсумком тривалої праці демографа, для якої він зібрав та проаналізував величезний статистичний матеріал. Серед іншого, у книзі міститься глава, в якій вказуються втрати військовополоненими в період Першої світової війни.

Отже, радянська історіографія військового полону в роки Першої світової війни обмежується незначною кількістю наукових робіт, у переважній більшості з яких увага спрямована на вивчення революційної пропаганди у середовищі російських військовополонених. Поодинокі роботи, в яких розглядаються умови утримання російських полонених в Німеччині та Австро-Угорщині, теж не позбавлені ідеологічного нашарування, що у підсумку не дало можливості всебічно розкрити проблему становища військовополонених російської армії в роки Першої світової війни.

Російська емігрантська історіографія. Серед дослідників історії Першої світової війни, які емігрували з Росії після закінчення війни необхідно відзначити Миколу Головіна та Антона Керсновського. Воєнний історик, генерал Микола Головін, поселившись у Франції, підготував та опублікував значну кількість наукових робіт з воєнної теорії та історії. Серед них виділяється фундаментальна праця «Військові зусилля Росії у світовій війні», яка була видана в Парижі у 1939 р. [279]. Цінність цієї роботи полягає у багатогранності використаних джерел при статистичних розрахунках (генерал користувався російськими, німецькими та австрійськими документами), що, в результаті, дало можливість автору найбільш точно визначити кількість російських військовополонених в роки Великої війни. Надалі переважна більшість дослідників вказувала саме цифри М. Головіна, вважаючи їх найбільш достовірними. Своєї наукової цінності дана праця не втратила і в наш час, про що свідчить її перевидання, а також передрук окремих її фрагментів на сторінках «Воєнно-історичного журналу» [280].

Заслуговує на увагу праця Антона Керсновського, який, попри відсутність військової освіти, підготував фундаментальне 4-томне видання «Історія

російської армії». У четвертій частині міститься історія війни у 1915-1917 рр., і, серед іншого, подаються поодинокі факти умов перебування в полоні російських військовополонених, подаються деякі статистичні дані щодо кількості бранців, умов потрапляння в полон тощо [298].

Фактично цими працями і обмежується емігрантська історіографія. У названих монографіях містяться деякі аспекти становища російських військовополонених в таборах центральних держав, подані окремі статистичні дані щодо їх кількості тощо. Проте, в цілому, тема полону не вивчалася російськими емігрантськими дослідниками.

Сучасна російська історіографія. Як відомо, початок 90-х рр. XX ст. ознаменувався зміною пріоритетів у царині наукових досліджень. Пануючі раніше ідеологічні штампи в російській науці зникли, поступово утвердився плюралізм наукових підходів, тематичних проблем та дослідницьких інтересів. Однією з тем, на яку почали звертати увагу сучасні автори – явище військового полону в роки Першої світової війни.

Про зростання інтересу до феномену військового полону в роки Великої війни в середовищі російських дослідників пострадянської доби свідчить підготовка та захист низки дисертаційних робіт з означеної проблематики [див. напр.: 244, 246-247, 250, 254]. Науковці почали досліджувати як умови утримання німецьких та австро-угорських бранців в Росії, так і особливості життя російських полонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Показником важливості вивчення історії Першої світової війни в усіх її проявах є створення Російської асоціації істориків Першої світової війни, яка об'єднує дослідників різних країн.

Одним з перших у пострадянській історичній науці звернув увагу на проблему становища російських військовополонених у роки Великої війни провідний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН Євген Сергєєв, який нині є президентом Російської асоціації істориків Першої світової війни. Ще у 1992 р. він виступив на конференції з доповіддю щодо становища російських бранців на австро-італійському фронті, в якій окреслив проблему використання полонених в якості робочих батальйонів на фронтових роботах, що

було категорично заборонено міжнародними воєнними конвенціями [415]. У подальшому Є. Сергєєв досліджував питання трансформації світогляду російських бранців у німецько-австрійських таборах, вивчав вплив чужої культури на масову свідомість полонених тощо [350, 414]. Однак, автор обмежився оглядом загального характеру, не заглиблюючись у вивчення конкретних аспектів становища російських військовополонених у роки Першої світової війни.

Специфіку міжгрупових стосунків в умовах полону, особливості соціально-психологічної адаптації до табірної життя, а також правовий захист репатрійованих військовополонених в Радянській Росії досліджував Володимир Галіцький [276-278].

Нині найбільшою ґрунтовністю відзначаються роботи російських дослідників Оксани Нагорної та Еліка Абдрашитова, які доклали чимало зусиль до розробки вказаної проблематики.

Челябінська дослідниця О. Нагорна здійснила масштабну кропітку роботу по збору матеріалу та вивченню долі російських бранців у Німеччині не лише під час війни, але й всебічно дослідила проблему їх репатріації, яка затяглася на кілька післявоєнних років. Результатом тривалих дослідницьких пошуків стали низка ґрунтовних наукових публікацій та захист докторської дисертації [252, 323-331, 405].

Е. Абдрашитов досліджував мемуарно-епістолярну спадщину російських військовополонених. Його наукові пошуки завершилися підготовкою та захистом кандидатської дисертації [243]. Е. Абдрашитов не зупинився на досягнутому та продовжує досліджувати тематику військового полону. Під його авторством опубліковано декілька наукових статей, в яких він розглядає еволюцію нормативно-правового статусу бранців, визначає складові їхнього психоемоційного настрою тощо [259-263].

В останні роки в Росії було опубліковано кілька монографій, присвячених долі військовополонених в роки Першої світової війни. Зокрема, у 2010 р. вийшла друком монографія істориків Федора Гуціна та Сергія Жебровського, присвячена

долі полонених генералів російської імператорської армії [284]. Книга виявилася вкрай цікавою для даного дисертаційного дослідження, оскільки показала не лише долю генеральського складу військовополонених російської армії в роки війни, але й дала змогу певною мірою краще зрозуміти специфіку феномену військового полону в цілому, визначити деякі причини його масовості тощо.

Цікавий та цінний матеріал було почерпнуто з монографії російського дослідника Першої світової війни Максима Оськіна, яка присвячена долі полонених, біженців та дезертирів [333]. У книзі містяться авторські оцінки, узагальнено причини масовості військового полону, розглядаються основні аспекти побуту російських військовополонених в австро-німецьких таборах і т. ін.

Ще одна монографія, присвячена долі російських бранців у ворожому полоні, була підготовлена професором Вадимом Теліциним [371]. Втім, дана робота не позбавлена певних недоліків. Зокрема, значна частина книги є запозиченням із вже згаданої монографії М. Жданова [див. докл.: 320].

В цілому, попри появу кількох монографій, присвячених питанням становища російських військовополонених в роки Першої світової війни, в Росії публікувалися та продовжують виходити друком наукові статті, присвячені окремим аспектам життя російських бранців у ворожому полоні. Так, зокрема Борис Колоніцький цікавився питаннями революційної пропаганди в середовищі російських бранців у Німеччині [303], Володимир Карелін зосередився на проблемі інтернування російських бранців в роки війни до нейтральних країн [297], на особливості післявоєнної репатріації російських полонених звернули увагу Ірина Бєлова [268], Ірина Жданова [290], Василь Черноп'янов [382]. Охарактеризувати умови перебування в австро-німецькому полоні російських військовослужбовців, услід за Є.Сергєєвим, намагалися сучасні російські дослідники Тетяна Сімонова [352-353], Світлана Солнцева [359] та ін.

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що, незважаючи на значну кількість наукових напрацювань російської історичної науки у контексті вивчення специфіки військового полону, як явища в роки Першої світової війни, все ж

питання становища російських бранців вивчено недостатньо та вимагає подальшого ґрунтового дослідження.

Зарубіжна історіографія. Важливе місце в історіографії дисертаційного дослідження посідають праці зарубіжних авторів, які зверталися до проблеми військового полону в роки Першої світової війни. Переважна більшість зарубіжних праць має дотичний характер до теми дисертації, але наведені у них факти дозволили краще зрозуміти проблему військового полону, визначити його специфічні риси, які сформувалися під час війни 1914-1918 рр.

Однією з перших робіт у контексті окресленої проблематики стала праця швейцарського лікаря Адольфа Лукаса Фішера, який під час Першої світової війни працював у швейцарському посольстві в Лондоні. Впродовж війни він відвідував цивільних та військових полонених, в середовищі яких проводив свої медичні спостереження. На підставі отриманих даних А. Фішер підготував спеціальну працю під назвою «Хвороба колючого дроту. Нарис з психології військовополонених» [419], яка зробила його всесвітньовідомим у медичному співтоваристві. У ній він визначив основні ознаки психоемоційного стану військовополонених, довівши, що «хвороба колючого дроту» притаманна цій соціальній категорії. У подальшому дослідники військового полону почали спиратися на його висновки, оскільки вони були універсальними при вивченні психоемоційного стану військовополонених незалежно від їх національної чи державної приналежності, часу та місця воєнного конфлікту тощо.

Незабаром вийшла друком фундаментальна праця німецького дослідника-філолога та педагога Вільгельма Дьогена «Військовополонені народи. Утримання і доля військовополонених в Німеччині» [391]. Автор книги – засновник Берлінського звукового архіву, який у роки війни за дорученням Королівської Пруської Фонографічної комісії та з дозволу військового міністерства здійснював поїздки по німецьких таборах військовополонених з метою збору в їхньому середовищі аудіозаписів, зокрема, й серед полонених з Російської імперії. Завдяки таким поїздкам та безпосередньому спілкуванню з бранцями, В. Дьоген підготував монографію, в якій охарактеризував умови утримання ворожих

полонених в Німеччині. Цінність монографії полягає у детальному огляді розпоряджень німецької влади щодо утримання ворожих бранців та їх виконання на місцях, у відображенні таких аспектів табірної життя, як санітарно-гігієнічні умови утримання військовополонених, специфіка використання їх на роботах і т. ін. Водночас, варто зазначити, що книга має вочевидь виразний пронімецький характер: подані у ній дані явно прикрашали реальний стан життя бранців, а існуючі проблеми згадувалися, у кращому випадку, побіжно. Окрім того, автор не виокремлював полонених за державною приналежністю, оскільки планував підготувати окрему роботу щодо утримання російських бранців після 1918 р., яка, проте, так і не побачила світ.

Загалом, в європейських країнах проблематика військового полону в роки війни 1914-1918 рр. впродовж декількох десятиліть (30-х – 80-х рр. XX ст.) також була непопулярною, про що свідчить відсутність публікацій з окресленої проблеми (за винятком окремих статей загального характеру) [390, 393]. Це, вочевидь, було пов'язано з тим, що у роки Першої світової війни життя у полоні (хай яким би важким воно не було), вважалося кращою долею, особливо на тлі мільйонних втрат під час запеклих боїв. Тривалий час інтерес дослідників історії Великої війни був прикутий, передусім, до військових операцій, економічних проблем, породжених війною та дипломатичних інтриг. І лише в останні десятиліття почав пробуджуватися справжній та цілком виправданий інтерес до проблеми військового полону як способу життя для кількох мільйонів людей. Та що говорити про військовий полон, коли навіть події Першої світової війни в цілому досліджувалися мало.

Лише з середини 90-х рр. XX ст. у зарубіжній історичній науці почалося відродження інтересу до, здавалося, вже назавжди забутої теми. Нині триває процес вивчення різних аспектів військового полону в роки Першої світової війни, зокрема й становища російських бранців у таборах країн Четверного блоку.

Вагомим внеском в історіографію окресленої проблеми став черговий випуск німецького журналу «Історія» у 1998 р., в якому декілька авторів з різних країн опублікували наукові праці, які стосувалися різних аспектів військового полону в

роки Першої світової війни. Зокрема, австрійський науковець Ханнес Ляйдінгер торкнувся стану та перспектив дослідження явища полону та повернення австрійських бранців додому [401]. Німецький історик Райнхард Нахтігаль зосередив увагу на діяльності датсько-австро-угорських місіях Червоного Хреста до Росії, які відвідували австро-угорських військовополонених, захоплених російською армією в роки війни [404]. Російська дослідниця Юлія Кудріна в загальних рисах окреслила діяльність датського Червоного Хреста в роки війни, який, взявши на себе низку зобов'язань, турбувався також і про покращення становища бранців [400]. Ці публікації, фактично, заново «відкрили» проблему військового полону в роки Великої війни, дали поштовх до ширшого та глибшого вивчення цього феномену.

У подальшому кількість наукових публікацій означеного спрямування в зарубіжній історичній думці почала збільшуватися. Вагомою роботою стала монографія ізраїльського науковця Алона Рахамімова «Військовополонені та Велика війна: полон на Східному фронті» [411]. При цьому, незважаючи на багатообіцяючу назву, основний матеріал монографії стосується долі австро-угорських бранців у Росії і лише іноді, в якості порівняння, згадуються російські військовополонені та умови їх утримання в австро-угорських та німецьких таборах.

Найбільшу цінність для автора дисертаційного дослідження становить монографія австрійських науковців Верени Морітц та Ханнеса Ляйдінгера, присвячена становищу російських військовополонених в монархії Габсбургів в роки Першої світової війни [403]. Дане дослідження містить глибокі наукові положення, які обґрунтовані розмаїттям залучених джерел та легким для сприйняття викладом матеріалу [321].

Значний пласт інформації автором даного дисертаційного дослідження було виявлено в зарубіжних працях, присвячених окремим аспектам становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччини в роки Першої світової війни. Передусім, необхідно відзначити статтю німецької дослідниці Іріс Ленцен, яка присвячена використанню праці російських військовополонених в

Німеччині [312]. У цьому ж напрямку працював ще один німецький історик Йохен Ольтмер, щоправда, він досліджував специфіку використання на роботах усіх військовополонених, захоплених Німеччиною під час війни 1914-1918 рр. [408-410]. Автори цих наукових розвідок намагалися проаналізувати значення праці бранців для німецької економіки воєнного часу, спираючись на німецькомовні джерела, важкодоступні для вітчизняних науковців. Ще одна німецька дослідниця Ута Гінц, яка також займалася вивченням військового полону, підготувала цікаву публікацію, присвячену діяльності Міжнародного Червоного Хреста з надання допомоги військовополоненим під час війни [396]. Втім, попри окремі наукові розвідки, цілісне дослідження проблеми становища російських бранців у Центральних державах в зарубіжній історичній науці відсутнє.

Українська історіографія. Після проголошення незалежності України значно розширилися дослідницькі інтереси вітчизняних науковців, вони почали активно вивчати тематику, яка раніше перебувала поза їх увагою. Одним із тематичних напрямків стало вивчення історії Першої світової війни, її окремих складових [346].

Одним із провідних осередків дослідження Першої світової війни став історичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Його науковці з початку 90-х рр. XX ст. системно та ґрунтовно вивчають даний період в історії людства. Так, Олександр Сич досліджує підсумки та наслідки Першої світової війни, її вплив на формування післявоєнної свідомості західноєвропейського суспільства [354-357, 367, 369-370], Володимир Фісанов цікавиться питаннями міждержавних відносин в роки війни 1914-1918 рр. [376-379]. Олександр Добржанський та Василь Ботушанський звернули увагу на становище Буковини в роки війни. Результатом їх роботи стали підбір, впорядкування та видання кількох збірників оригінальних документів, які розкривають повсякденне життя буковинського краю під впливом війни 1914-1918 рр. [32, 35, 63]. Окрім того, впродовж останніх двадцяти років зусиллями науковців історичного факультету було опубліковано кілька тематичних збірників

наукових статей [293, 338-340], одноосібних монографій [342, 380]. Під керівництвом провідних чернівецьких фахівців було підготовлено та захищено декілька кандидатських дисертацій, присвячених окремим аспектам Великої війни [див. напр.: 245, 249, 253, 256].

Попри значний історіографічний доробок, тема військового полону в роки Першої світової війни ще не увійшла до списку пріоритетних напрямків при дослідженні війни 1914-1918 рр. Втім, поодинокі кроки на цьому поприщі вже зроблені. У 1997 р. чернівецький дослідник Вадим Ореховський захистив кандидатську дисертацію, присвячену діяльності Російського товариства Червоного Хреста в роки Першої світової війни, до сфери опіки якого входили і військовополонені [255]. І хоча доля російських бранців у дисертаційному дослідженні відображена вкрай побіжно, все ж це був перший крок на шляху вивчення цього складного питання в українській історіографії.

Найвагоміший внесок у розробку теми військовополонених російської армії в Австро-Угорщині та Німеччині зробив сучасний український історик Ігор Срібняк. Він опублікував низку наукових публікацій, підготував та видав ґрунтовну монографію, де розкрив становище полонених українців в роки Першої світової війни в Центральних державах [360-364], захистив докторську дисертацію на тему «Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914-1924 рр.)» [258]. Високо оцінюючи дослідницьку роботу І. Срібняка, відмітимо, що він ставив перед собою мету з'ясувати специфіку утримання виключно українських військовополонених російської армії у спеціально створених для них таборах і тому в цілому становище бранців російської армії залишилося поза його увагою. Тут варто зауважити, що при утриманні бранців різної національної приналежності існували певні відмінності, оскільки уряди Центральних держав проводили політику «загравання» з представниками національних меншин Російської імперії, що проявлялося у м'якшому режимі їх утримання. Загалом, І. Срібняка цілком правомірно можна назвати основоположником вивчення долі полонених в роки Першої світової війни в сучасній українській науці.

Згодом було підготовлено ще кілька дисертацій: львівський науковець Йосип Сасвич здійснив дослідження на тему побуту та вишколу українських бранців в Австро-Угорщині та Німеччині [257], дослідниця із Запоріжжя Лідія Кривошеєва зосередилася на питанні національно-просвітньої діяльності Союзу визволення України в таборах військовополонених українців у 1914-1918 рр. [251], а харків'янка Оксана Дмитрієва звернула увагу на становище чеських та словацьких військовополонених в Росії впродовж Великої війни [248].

Збагатилася українська історіографія монографією філолога Наталії Сидоренко, яка присвячена українській табірній періодиці часів Першої світової війни [351]. На жаль, цими дослідженнями в Україні фактично і обмежується вивчення долі бранців російської армії в роки Першої світової війни.

Отже, аналіз зарубіжної та української історіографії засвідчив наявність значної кількості наукових публікацій, у яких окреслено окремі аспекти явища військового полону періоду Великої війни. Водночас, правомірно говорити про відсутність сучасних комплексних досліджень становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в роки Першої світової війни як цілісного історичного явища. Особливо це стосується української історіографії. Тому можна зробити висновок, що сьогодні нарізла потреба комплексного дослідження даної теми.

1.2. Джерельна база

При написанні дисертаційної роботи її автором було використано широкий комплекс джерел, різних за характером та змістом. Зважаючи на це, вони поділяються на кілька груп.

До *першої групи* джерел належать архівні матеріали. Під час написання роботи були використанні документи Російського державного історичного архіву Санкт-Петербурга (РДІА) та Державного архіву Чернівецької області (ДАЧО).

У фондах РДІА зберігається низка документів, присвячених питанням військового полону в роки Першої світової війни, зокрема, становищу російських

бранців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Першочергове значення для автора дисертації мали документи, які містяться у фонді Ради міністрів (ф.1276) [8-11]. Там зосереджені документи, які певною мірою розкривають громадську благодійну діяльність щодо російських бранців, відображають позицію уряду стосовно такого виду філантропічної роботи тощо. Серед архівних документів необхідно відзначити доповідну записку, яку для імператриці Олександри Федорівни підготував уповноважений Російського товариства Червоного Хреста В. Маркозов, котрий впродовж першого року війни перебував в якості полоненого в Німеччині. Свої спостереження, враження та рекомендації він і відобразив у документі, провівши при цьому паралелі між утриманням бранців в Росії та Німеччині [9]. У фондах Канцелярії Синоду збереглися документи, в яких відображена синодальна позиція щодо допомоги російським військовополоненим [2-3]. Цікавими є документи фонду 1289 «Главное Управление почт и телеграфов МВД», де, серед іншого, знаходяться журнали засідань Центрального комітету у справах військовополонених при Головному управлінні Російського товариства Червоного Хреста за 1917 р. Серед обширного пласту питань, які піднімалися під час його засідань, деякі стосувалися становища військовополонених [13]. У фонді графа Шереметьєва (ф. 1088) відклалося кілька справ з листами російських військовополонених, в яких містяться як прохання надати допомогу, так і слова вдячності бранців за отримані посилки [4-6]. Цікавим є рукопис спогадів офіцера К. Лісинова, який перебував у німецькому полоні. Повернувшись додому внаслідок обміну за інвалідністю, він написав мемуари, в яких детально відобразив особливості офіцерського життя в полоні: побут, дозволя, кореспонденцію і т. ін. [7].

У фондах державного архіву Чернівецької області (ДАЧО) було віднайдено низку документів, вивчення яких дозволило певною мірою з'ясувати становище військовополонених на території монархії Габсбургів. Найбільш цінними для дисертаційної роботи були документи, зосереджені у фондах крайового управління Буковини (ф. 3) [14-24], Чернівецького, Заставнівського та Кіцманського повітових управлінь (ф. 4, ф. 7 та ф. 8 відповідно) [25-31]. В них

збереглися різноманітні директиви, що видавалися центральною владою Австро-Угорської імперії та стосувалися різних аспектів утримання військовополонених: їх забезпечення, використання на роботах, специфіки репатріаційного процесу, особливостей пропаганди в їхньому середовищі та ін.

Таким чином, архівні документи, використані у дисертації, достатньою мірою розкривають загальну картину становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в період Першої світової війни.

Другу групу джерел становлять міждержавні угоди, якими визначалися особливості утримання військовополонених в роки Першої світової війни.

Важливими для з'ясування еволюції статусу бранців є договори, підписані протягом другої половини XIX – початку XX ст. Значний інтерес для автора дисертації мав додаток до Гаазької конвенції 1907 рр. «Положення про закони та звичаї сухопутної війни», в якому є окремі статті щодо утримання бранців під час війни: їх розміщення, умови утримання, продовольче забезпечення і т. ін. [96]. Це була перша багатостороння міжнародна угода, якою були закріплені спільні для усіх воюючих країн правила щодо утримання полонених.

З-поміж важливих нормативно-правових документів необхідно виокремити Заключний протокол, підписаний в листопаді 1915 р. в Стокгольмі під час наради уповноважених представників Червоного Хреста Німеччини, Австро-Угорщини та Росії [61]. Цінність даного документу полягає у закріпленні в протоколі положеннях щодо утримання військовополонених в Центральних державах та Росії. Вагомим нововведенням в існуючу міжнародну нормативно-правову практику стала детальна регламентація умов утримання військовополонених: санітарно-гігієнічне облаштування таборів, харчування бранців, самоуправління, діяльність табірних поштових служб і т. ін.

Чималий інтерес становлять документи, які містяться у багатотомному виданні «Документы внешней политики СССР». Окрім різноманітних дипломатичних телеграм, нот протесту і т. ін. [див. напр.: 75-79, 99], у ньому опублікована низка угод, якими визначалися умови обміну військовополоненими

[44-45, 50-53, 104-106, 108-111]. Вивчення цих документів дозволило простежити складний кількарічний процес репатріації російських бранців.

Таким чином, вивчення міждержавних угод дало змогу розкрити складний процес формування міжнародного гуманітарного права, спрямованого на вироблення оптимальних умов утримання військовополонених впродовж війни та їхню післявоєнну репатріацію.

Третю групу джерел складають документи, які розкривають специфіку діяльності державних та громадських організацій, до сфери інтересів яких входила опіка над військовополоненими. Даний блок джерел вкрай розмаїтий і включає в себе протоколи засідань різних громадських та державних установ, довідники, які видавалися благодійними організаціями, звіти їх діяльності, спогади окремих учасників-філантропів, зводи табірних правил, якими регулювали розпорядок життя бранців, списки таборів, в яких перебували російські полонені і т. ін.

Цікаві данні містяться у журналах засідань Московського міського комітету допомоги російським військовополоненим. Їх цінність полягає не лише в переліку питань, які розглядалися під час засідань, а й у додатках, що являють собою звіти різних відділів Московського міського комітету про форми та обсяги допомоги, наданої російським бранцям у таборах Німеччини та Австро-Угорщини під час війни [57-60].

Певну інформацію про ставлення з боку представників органів державної влади до своїх співвітчизників, які опинилися в полоні, вдалося отримати із журналів засідань Особливої Наради для обговорення та об'єднання заходів з оборони держави [55-56].

Вагомим джерелом при підготовці дисертаційної роботи стали протоколи німецького рейхстагу, які велися під час війни 1914-1918 рр. та були зведені в особливі «Стенографічні звіти дебатів у рейхстагу» [121-122, 125]. У них, серед іншого, відображено й питання військовополонених. Зокрема, там містяться документи, які стосувалися захоплених в полон військовослужбовців супротивника.

Значний фактичний матеріал, присвячений висвітленню становища російських бранців в Австро-Угорщині та Німеччині, був зібраний та опублікований ще у роки війни завдяки зусиллям співробітників Надзвичайної слідчої комісії, створеної в Росії навесні 1915 р. [73, 81]. Щоправда, необхідно одразу вказати на специфіку підбору матеріалу для друку. З огляду на те, що основним завданням роботи комісії було розслідування порушень законів війни австро-німецькими військами, зрозуміло, що матеріали носять дещо тенденційний характер. Втім, завдяки систематизованій та класифікованій подачі фактів, збірники виявилися вкрай важливими при написанні окремих пунктів, зокрема, стосовно умов утримання російських військовополонених в таборах Центральних держав.

Цінними документами при підготовці дисертаційного дослідження стали зводи правил, які діяли в різних таборах військовополонених та були обов'язковими для виконання [70, 123-124, 126-128]. Їх вивчення дало змогу краще зрозуміти специфіку утримання ворожих військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщині, з'ясувати задекларовані правила та особливості їхнього виконання в таборах.

Необхідно відзначити також брошуру німецького Генерального штабу «Воєнні звичаї у сухопутній війні», яку було перекладено російською мовою [40]. Її вивчення дало можливість краще зрозуміти специфіку німецького воєнного права напередодні Великої війни, а також визначити витoki появи деяких правил щодо військовополонених під час її перебігу (використання елементів військової ієрархії при розміщенні та утриманні бранців, суворість покарань полонених та ін.).

Під час Першої світової війни особливого значення набула пропагандистська діяльність. Саме вміння маніпулювати фактами та впливати на масову свідомість часто відігравали вирішальну роль при формуванні образу ворога та формуванні патріотичного запалу. Росія, як і її союзники та супротивники, активно використовувала пропагандистський інструментарій. Під час війни публікувалися відкритті листи тих, хто повернувся з полону, різноманітні звернення та брошури,

у яких описувалися жахіття полону, нелюдське ставлення до військовополонених з боку ворога тощо [див. напр.: 34, 64, 71-72, 131, 143-144, 152, 168]. Їхній масовий друк та поширення, як серед військовослужбовців діючої армії, так і серед цивільного населення Росії, були спрямовані на вирішення кількох завдань: зменшення кількості тих, хто добровільно здається в полон, руйнування уявлення про полон як кращу долю, формування образу Німеччини та Австро-Угорщини, як жорстокого та безжального ворога.

У роки Другої світової війни джерельна база щодо російських бранців збагатилася кількома збірками документів, які, переслідуючи, передусім, пропагандистські наміри воєнного часу, тим не менше містять цінний фактичний матеріал, почерпнутий їх укладачами з архівів. Протягом 1942-1943 рр. було видано два збірники документів, об'єднаних практично ідентичним наповненням щодо звірств німецької армії в роки Першої світової війни [49, 62]. Значна частина документів стосується саме становища російських військовополонених в австро-німецьких таборах в 1914-1918 рр.

Заслужовує на увагу статистична збірка, підготовлена та видана в 1925 р. відділом воєнної статистики при Центральному статистичному управлінні РСФРР. У ній містяться дані про загальні втрати Росії у війні 1914-1918 рр., у тому числі втрати військовополоненими [101]. Тут необхідно зауважити, що дані про кількість бранців мають відносну точність, оскільки в одну графу записували полонених та зниклих безвісти. Втім, співставлення з іншими статистичними джерелами дало можливість виявити вірогідну цифру втрат Росії військовополоненими.

Вкрай важливими при написанні дисертаційного дослідження стали звіти та щоденники сестер милосердя, які в роки Першої світової війни здійснили кілька інспекційних поїздок до різних місць утримання російських бранців в Австро-Угорщині та Німеччині [146, 165-166, 175-176]. Кількамісячна тривалість поїздок дала можливість сестрам милосердя підготувати детальні та багатогранні звіти. Окрім загальних даних про умови утримання бранців, отриманих під час безпосередніх відвідин та спілкування з полоненими, у звітах містилися й

практичні рекомендації для покращення становища російських полонених. Цінність цих звітів полягає також у тому, що сестри милосердя належали до тієї нечисленної категорії осіб, які отримали право під час війни відвідувати місця утримання російських бранців, спілкуватися з полоненими наодинці без німецьких чи австрійських представників, і, відповідно, їх відомості були одними з найповніших джерел інформації, отриманих з перших уст.

У цьому ж контексті варто відзначити книгу американського дипломата Деніела Маккарті [182]. Під час Першої світової війни його було включено до складу інспекційної місії, метою якої було з'ясування становища британських військовополонених в таборах Німеччини. Провівши декілька місяців у Німеччині, відвідавши низку таборів, ознайомившись з деякими іншими документами та звітами, Д. Маккарті підготував свою книгу-спомин, в якій, окрім описання умов утримання бранців у Німеччині (причому там неодноразово згадувалися і російські полонені), подав декілька цінних додатків, у яких подав тексти правил для військовополонених у різних таборах.

Цікаву інформацію було почерпнуто зі спогадів лікарів, які працювали в роки війни в таборах військовополонених [132-133, 147, 183]. В них переважала, звісно, санітарно-медична складова, проте й умови утримання бранців загалом вони також характеризували. Причому, будучи в таборах військовополонених, лікарі були більш вільними у пересуванні, відповідно бачили та чули вони іноді більше, аніж, власне, бранці, що доповнювало та урізноманітнювало спогади останніх.

Значний дослідницький інтерес представляють різного року довідники, які друкувалися під час Великої війни [68, 117-118]. Їхнім основним завданням було ознайомлення широкої громадськості зі способами наведення довідок про рідних в полоні, роз'яснення можливостей надсилання посилок, листів, грошових переказів для військовополонених і т. ін.

Таким чином, дана група джерел відображає ставлення до полонених представників різних благодійних організацій Росії, котрі на власні очі бачили умови проживання російських полонених, мали можливість на місцях ознайомитися з табірними правилами, що у підсумку допомагало при складанні

різного роду довідників для широкого користування з детальною інформацією про можливість отримати відомості про полоненого, відправити йому посилку чи грошовий переказ і т. ін.

До **четвертої групи** джерел належать періодичні видання воєнного часу. Це, в першу чергу, журнали «Вестник Красного Креста» та «Русский военнопленный». Перший виходив до початку 1917 р., а другий – впродовж 1917 р. На їх шпальтах зустрічаємо низку публікацій, в яких розкриваються окремі аспекти військового полону. Мова йде про різноманітні доповіді та звіти представників благодійних організацій, спогади бранців, які втекли з полону або яких було повернуто на батьківщину внаслідок інвалідності, окремі замітки довідкового характеру і т. ін. Окремі цікаві факти було віднайдено на сторінках таких періодичних видань, як «Летопись войны», «Русские ведомости» та деяких інших [див. докл.: 184-237].

В цілому, періодична преса, незважаючи на описовість та часту поверховість представленої інформації, стала вагомим доповненням до джерельної бази дисертаційного дослідження.

П'яту групу джерел складають спогади самих бранців: щоденники, листи, спогади і т. ін., які є надзвичайно важливою складовою джерельної бази дисертаційного дослідження. При його здійсненні було опрацьовано низку спогадів російських бранців, опублікованих як під час війни, так і після її завершення [137-138, 140, 148-150, 153, 157, 162-163, 169-171, 173-174]. Звісно, що в основній своїй масі це були мемуари представників офіцерства, які, маючи належний рівень грамотності та вільний час, в обхід заборони робити записи, все ж намагалися потайки фіксувати побачене та почуте. Багато що було опубліковано зі слів очевидців з метою ознайомлення громадськості з умовами проживання в німецько-австрійському полоні, що додавало ваги представленим фактам. Саме спогади колишніх полонених найповніше розкривають умови їхнього перебування.

Окрім мемуарів російських військовополонених, в роботі було використано кілька спогадів полонених британської та французької армій, які перебували в

полоні [177, 180]. Їхнє опрацювання дозволило краще зрозуміти специфіку військового полону, побачити становище російських бранців очима союзників, співвіднести їх оцінки тощо.

В цілому, у спогадах військовополонених міститься інформація, яка суттєво доповнює інші види використаних у роботі джерел. У них відтворені не лише окремі події, але й передана «атмосфера» того часу, що дозволило відчувати дух епохи Великої війни, зрозуміти особливості світосприйняття людьми, які на декілька років були вирвані зі звичного їм життя та ув'язненні до таборів з озброєною охороною на невизначений термін.

Шосту незначну, але тим не менше, важливу **групу джерел** складають художні твори, написані літераторами під впливом подій Першої світової війни та при опорі на власний досвід. У таких відомих творах, як «На Західному фронті без змін» Е.М. Ремарка [240], «Пригоди бравого вояка Швейка» Я. Гашека [238], «Ходіння по муках» О. Толстого [241], «Міста та роки» К. Федіна [242], поряд з описом жахів війни, побутового життя на фронтах та в тилу, знайшлося місце і для згадки про умови життя російських бранців у німецьких та австрійських таборах. Автори названих романів яскраво відтінили деякі аспекти життя в таборах, зокрема сферу інтимного життя, про що офіційна наука до недавнього часу майже не згадувала.

Таким чином, задіяна в дисертації джерельна база є різноплановою, що в результаті дало змогу рельєфно розкрити їхнє становище в Німеччині та Австро-Угорщині впродовж Першої світової війни.

Отже, аналіз історіографії засвідчив, що попри значні дослідницькі напрацювання в історичній науці на сьогодні відсутнє комплексне дослідження долі російських військовослужбовців, які в роки Першої світової війни перебували у ворожому полоні. Водночас, критичне вивчення та використання під час написання тексту різнопланових джерел, залучення фахових історичних публікацій створило належне наукове підґрунтя для об'єктивного та всебічного розкриття теми дисертації та дозволило вирішити поставлені в роботі завдання.

РОЗДІЛ II. ВІЙСЬКОВИЙ ПОЛОН У МІЖНАРОДНІЙ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІЙ ПРАКТИЦІ

2.1. Статус військовополонених у міжнародному праві до Першої світової війни

Одне з вагомих місць у новітній міждержавній політиці, з огляду на дві світові війни, які відбулися у минулому столітті та невпинне зростання кількості локальних та регіональних збройних конфліктів протягом останніх десятиліть, займає так зване «право війни». Останнє, будучи частиною міжнародного права, покликане регулювати відносини, з одного боку, між воюючими, а, з іншого, між воюючими та нейтральними державами.

Невід'ємною складовою «права війни» завжди було питання військовополонених. Жорстка конфронтація між противниками та прагнення досягти перемоги за будь-яку ціну не створювала сприятливого фону для долі воїнів, які потрапили в полон. Дуже гостро проблема військовополонених постала в роки Першої світової війни, коли ані воюючі країни, ані нейтральні не зуміли забезпечити гуманного ставлення до полонених.

Для того, щоби зрозуміти всю складність становища бранців під час війни 1914-1918 рр., необхідно звернутися до історії формування звичаєвого права та нормативно-правового тлумачення законів війни, зокрема, таких їх невід'ємних категорій, як «військовий полон» і «військовополонений».

Насамперед, з'ясуємо дефініцію «військовий полон» та суть означеного ним явища. При тому, що конкретні формулювання категорій «полон», «військовополонений» в різних джерелах можуть дещо варіюватись, загальну природу останніх це суттєво не змінює. Так, за відомим словником Брокгауза та Ефрона, військовополонений – це особа, затримана під час війни супротивником зі зброєю в руках [271, с. 851]. Згідно з іншим трактуванням, військовий полон – це «зумовлене станом війни тимчасове затримання воюючою державою осіб, які потрапили під її владу і які належать до складу ворожої армії, яке

супроводжується тимчасовим обмеженням їх свободи та підкоренням їх її владі та законним розпорядженням» [359, с. 98]. Існують й інші визначення, втім, вони різняться лише обсягом характеристик і аж ніяк не суттю. Таким чином, природа полонених як військовослужбовців ворожої армії, захоплених під час збройного конфлікту на полі бою зі зброєю в руках, зумовлює їх юридично-правовий статус. Він базується на трьох основних тезах: 1) полонені не злочинці, 2) це вороги, які зберігають своє підданство, і 3) вони є військовими особами.

Сучасний ізраїльський дослідник А. Рахамімов називає п'ять практик поводження з бранцями: 1) убивство захоплених у полон; 2) розміщення полонених на закритій території під охороною; 3) використання військовополонених в якості робочої сили; 4) умовно-дострокове звільнення на спеціально визначених умовах та 5) звільнення внаслідок закінчення військових дій або в результаті викупу [411, р. 69-70]. Зрозуміло, що під час війни ці практики доповнювали одна одну, залежно від настрою на полі бою та загального становища країни, яка захопила бранців.

Припинення юридично-правового статусу військовополоненого можливе у кількох випадках: 1) із настанням обставин, які, фактично, анулюють стан військового полону (при успішній втечі, із припиненням війни, зі смертю бранця), 2) із переходом у підданство ворожій державі, 3) при умовному чи безумовному звільненні з полону лише однією стороною чи взаємному звільненні [40, с. 19; 388, р. 539].

Необхідно відмітити, що вище зазначена природа полонених може вважатись універсальною (позаісторичною). Водночас, при незмінній природі даного явища, статус військовополонених носить яскраво виражений історичний характер, зумовлений, насамперед, тим, що визначається законами та звичаями війни, які являють собою правила ведення війни, встановлені звичаями народів, а також міжнародними угодами, укладеними між державами з метою усунення найбільш жорстоких її проявів, а також для захисту мирного населення [317, с. 504]. Отож, закони та звичаї війни, хоч і об'єднуються у міжнародному праві в спільну групу правових норм, однак суттєво розрізняються за своїми джерелами. При цьому між

звичаями війни, з одного боку, та законами, з іншого, нерідко можуть існувати суттєві протиріччя. Адже звичаї війни (неписані норми, традиції, зумовлені як загальним історичним фоном тієї чи іншої епохи, так і специфікою ментальності воюючих народів), безумовно історично передували законодавчому закріпленню правил ведення воєнних дій.

Отже, звичаєві норми ведення війни тривалий час визначали умови утримання військовополонених. Поводження з ними залежало від «доброї волі» тих, до кого бранці потрапили у полон, від пануючих в середовищі переможців традицій і т. ін. Попри це, поступово почала формуватися ідея необхідності на законодавчому рівні узгодити правила ведення війни та умови утримання бранців, які б стали загальними для усіх воюючих сторін.

Одним із перших спробував проаналізувати існуючі норми та сформулювати можливі принципи міжнародного права щодо військовополонених та порядку ведення військових дій голландський правник та філософ Г. Гроцій, який у 1625 р. написав книгу «Закон війни і миру». Зокрема, він декларував основи гуманного ставлення до бранців: «Подібно до того, як воюючим між собою воздається насиллям за насилля, так переможеному або взятому у полон надається милосердя, оскільки немає небезпеки порушення ним миру» [281, с. 704]. Також автор розглядав право втечі з полону («Не важливо, як полонений повернувся із полону – був відпущений чи силою або хитрістю позбавився влади ворогів» [281, с. 665]), торкався питання розміру викупу, який не повинен перевищувати місячну плату солдата, аби не позбавити його повністю засобів для існування [281, с. 734-735] і т. ін.

Отже, питання військового полону, які піднімалися Г. Гроциєм, свідчать про актуальність даної проблеми ще за кілька століть до початку справжнього законодавчого «буму», покликаного закріпити юридично міжнародні норми становища військовополонених та зробити ставлення до них більш гуманним. Водночас, довгий час питання військового полону залишалися не розробленими та обмежувалися, в кращому випадку, окремими статтями у міждержавних договорах.

Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо свого часу також виступав за те, щоб укладалися спеціальні договори щодо прав захоплених у полон. У своїх філософських трактатах, серед іншого, він писав: «Якщо метою війни є зруйнування ворожої держави, то переможець має право вбивати її захисників, допоки у них в руках зброя; але як тільки вони кидають зброю і здаються, перестаючи таким чином бути ворогами чи знаряддями ворога, вони знову стають просто людьми, і переможець немає більше жодного права на їх життя» [348, с. 158].

Отже, в добу Просвітництва відбувається переоцінка уявлень про війну. Гуманізація охопила всі сфери суспільного життя, у тому числі й воєнної. На зміну звичаю стародавнього світу «завдавай ворогу стільки зла, скільки можеш» прийшло правило «не роби ворогу більше зла, аніж того потребують цілі війни» [311, с. 78].

Необхідно зазначити, що розвиток національних держав супроводжувався виникненням регулярних армій, солдати яких перебували на утриманні держави. Відповідальність за полонених перейшла на вищий, державний рівень. У зв'язку з цим, почали укладатися спеціальні двосторонні міждержавні угоди, в яких прописувалися правила післявоєнного обміну бранцями [див. докл.: 393, р. 29-32]. Таким чином, поступово окреслювалися особливості статусу полонених, що відображалося у спеціальних міждержавних договорах, які укладалися перед початком війни.

Загальновизнаним вважається той факт, що сучасні традиції поводження з полоненими, а також письмове закріплення їхніх прав та обов'язків, було закладено французьким законодавством епохи Великої французької революції. Згідно з «Декретом Французьких національних зборів від 4 травня 1792 року про військовополонених», останні перебували під захистом французької держави; будь-які жорстокості, насилля чи знущання над військовополоненими мали каратися. У даній постанові також були закладені положення про розміщення полонених, про виплату утримання, про носіння своєї форми, про ув'язнення тих, хто порушив чесне слово не втікати, про покарання за правопорушення тощо [43,

с. 11-12]. У постанові Конвенту від травня 1793 р. ці положення розширювалися: полоненим мала надаватися належна медична допомога; полонених не повинні були примушувати до служби у військах республіки; після закінчення війни полонені підлягали обміну та поверненню на батьківщину [332, с. 53-54]. Втім, такі правові ініціативи були швидше винятком, ніж правилом. До середини XIX ст. подібні договори мали характер поодиноких двосторонніх угод, яких третя сторона, яка вступала у конфлікт, не зобов'язувалась дотримуватись, а, відповідно, їх значення нівелювалося.

Таким чином, на середину XIX ст. стала зрозумілою необхідність пошуку певного консенсусу, який можна було б покласти в основу міжнародних правил загальної дії для усіх учасників можливого збройного конфлікту. При цьому необхідно було враховувати як вже існуючі загальні етичні норми про гуманне поводження із поверженим ворогом, так і знайти способи полегшити становище поранених на полі бою та пом'якшити умови утримання захоплених у полон, убезпечити їх від найбільш жорстоких проявів війни (вбивства, умисного скалічення, знущання і т. ін.).

Важливим кроком на шляху до закріплення на міжнародному рівні гуманного ставлення до учасників бойових дій, стала ініціатива щодо надання допомоги пораненим, яка належала А. Дюнану, уродженцю Женеві, засновнику Міжнародного Товариства Червоного Хреста [374]. Результатом цих ініціатив стала Женевська конвенція 1864 р., в якій закріплювалися положення про забезпечення хворих та правовий захист санітарного персоналу.

Першою в історії міжнародного права реальною спробою кодифікувати правові норми війни шляхом укладання міждержавної угоди стала Брюссельська конференція. Остання відбулася влітку 1874 р. та декларувала передові для свого часу ідеї, відкривши шлях подальшій гуманізації правил ведення війни. В основу роботи конференції було покладено російський «Проект міжнародної конвенції щодо законів та звичаїв війни», в якому, серед іншого, пропонувалися правила щодо поводження із ворожими полоненими [98, с. 1-18]. Під час роботи Брюссельської конференції було розроблено проект міжнародної декларації про

закони та звичаї війни, який містив статті щодо полонених, а саме: кого вважати військовополоненими, як з ними поводитися, де утримувати, можливість залучати їх до громадських робіт, підпорядкування полонених законам та розпорядженням держави, в полоні якої вони знаходилися, умови звільнення та обміну тощо [97, с. 19-36].

Однак, розроблений проект не отримав юридичної сили через відсутність під ним підписів усіх учасників конференції. У заключному протоколі (єдиний документ, підписаний усіма учасниками конференції), передбачалося, що проект декларації необхідно детально вивчити, виробити рекомендації і зустрітися знову для ратифікації законів війни у прийнятній для усіх формі. У різних країнах були створені особливі комісії для вивчення проекту Брюссельської декларації 1874 р., відбувалися спеціальні консультаційні зустрічі і т. ін. [316, с. 135-140].

Поряд із міжнародними багатосторонніми перемовинами та зустрічами, видавалися окремі внутрішньодержавні розпорядження, які регулювали поведінку із військовополоненими. Наприклад, в Росії, ще до офіційного закріплення в міжнародному праві статусу полонених, видавалися розпорядження щодо поведінки із захопленими у полон. Цікавим є російське «Положення про військовополонених» 1829 р., в якому вже відчувалися гуманні віяння кінця XVIII століття. За цим положенням, військовополонені поділялися на дві категорії: 1) взяті зі зброєю на полі бою та 2) взяті без зброї чи полонені, які здалися добровільно. Під час переміщення полонених від поля бою до місць їх утримання встановлювався арештантський режим. Особисті речі бранців поверталися їм після закінчення полону. Усім забезпечувалася повна релігійна свобода. Для захисту полонених від образ та утисків, з одного боку, та для визначення ступеню їхньої провини та відповідних виправних заходів, з іншого, – полоненим надавалися права російських підданих [107, с. 10].

У державних постановах другої половини XIX ст. вже простежується вплив Брюссельської декларації 1874 р. Так, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. діяло «Тимчасове положення про військовополонених Східної війни 1877 р.», доповненням до якого були правила від 10 жовтня 1877 р. про використання

військовими судами військово-карних законів щодо злочинів, скоєних полоненими. Даний документ чітко регламентував використання зброї проти військовополонених. Зокрема, право на її використання обмежувалося лише випадками проявів відкритого невдоволення з боку полонених та їх масовою втечею. У разі втечі одного полоненого застосування зброї дозволялося виключно після зробленого попередження чи окрику. Особи, які були упіймані під час втечі, не підлягали судовому стягненню, але піддавалися більш суворому нагляду [299, с. 288]. Таке ставлення до полонених, безумовно, являло собою прогрес, навіть, відносно військових традицій семирічної давнини. Для порівняння варто навести досить типове розпорядження одного з прусських генералів, видане під час франко-пруської війни 1870 р.: «Кожного разу, коли втікає французький військовополонений, з числа тих його друзів, з якими жив втікач, за жеребом вибираються десять осіб, що беруться під варту в яку-небудь фортецю до того часу, поки не повернеться втікач. Офіцер, який утік і був спійманий, позбавляється усіх прав та переваг військовополоненого» [цит. за: 299, с. 288-289].

Однак, попри безумовні зрушення у ставленні до полонених, перша міжнародна конвенція про закони та звичаї сухопутної війни з чітко зафіксованими нормами регулювання режиму військового полону була ухвалена в 1864 р. в Гаазі на так званій першій «конференції миру», в якій взяли участь 26 держав. Назва «конференція миру» пов'язана з тим, що офіційним завданням було обмеження озброєння та забезпечення миру [274, с. 335-336]. Проблема військовополонених знайшла своє відображення у «Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни», в основу якої було покладено текст Брюссельської декларації 1864 р.

Більше того, саме на цій конференції відбулася, власне, констатація факту необхідності створення повноцінної законодавчої бази з проблеми військового полону. Зокрема, було вирішено, з огляду на відсутність у міжнародній практиці повноцінного кодексу війни, покласти початок багатостороннім міжнародним зустрічам для вирішення загальних проблем та для узгодження спільних дій з

метою недопущення нівелювання права держави та людської особистості. Втім, враховуючи той факт, що переважна більшість розглянутих на Гаазькій конференції 1899 р. документів носила рекомендаційний характер і не була підписана й ратифікована усіма країнами-учасниками, згодом було прийнято рішення скликати ще одну «конференцію миру» в Гаазі. На ній передбачалося остаточно закріпити принципи ведення війни, у тому числі, правовий статус військовополонених.

Окрім того, піднімалося питання про перегляд положень першої Женевської конвенції 1864 р. щодо поводження із хворими та пораненими ворожих армій. В результаті, у 1906 р. була підписана нова Женевська конвенція. Деякі її положення безпосередньо стосувалися долі полонених, які потрапили до рук ворога хворими або пораненими. Так, ст. 1 вказувала, що військовослужбовці та інші особи, які офіційно перебували при армії, у випадку поранення або хвороби, повинні користуватися, без різниці національності, покровительством та доглядом з боку держави, під владою якої вони опиняться [54, с. 15]. Водночас, користуючись необхідним доглядом, поранені чи хворі однієї армії, потрапивши до рук іншої воюючої сторони, вважалися військовополоненими і по відношенню до них мали застосовуватися загальні правила міжнародного права щодо полонених (ст. 2) [54, с. 15].

Завершальним етапом довоєнного міжнародного правотворчого процесу щодо військовополонених стала друга конференція миру, яка відбулася в 1907 р. в Гаазі. У її діяльності взяло участь 44 держави. Конференція завершилася переглядом трьох конвенцій, прийнятих у Гаазі в 1899 р., та ухваленням десяти нових, які цитуються у міжнародній правовій практиці та літературі під загальноприйнятими номерами. Зокрема, під четвертим номером йшла Конвенція про закони та звичаї сухопутної війни, яка замінила конвенцію від 29 липня 1899 р. [274, с. 336].

На окремих положеннях даної конвенції варто зупинитися докладніше, оскільки саме в них вперше було виокремлено низку атрибутів політико-правового статусу військовополонених, які діяли (принаймні декларувалися

воюючими країнами) під час Першої світової війни. Конвенція містила 56 статей, з яких 17 стосувалися полонених (4-20 статті).

Передусім, закріплювалося положення, що військовополонені перебувають під владою ворожого уряду, а не окремих осіб, які взяли їх в полон. Було визнано, що все, що належить полоненим, окрім зброї, коней та військових документів, становить їх особисту недоторкану власність (ст. 4). Затримання військовополонених визначалося, як необхідний тимчасовий засіб, виключно на час війни (ст. 5). Держава могла використовувати полонених (за виключенням офіцерів) на різних роботах, проте ці роботи не повинні були стосуватися військових дій. При цьому підкреслювалося, що зароблені у такий спосіб кошти мали спрямовуватися на покращення становища полонених, а залишок, після вирахування суми на утримання бранців, мав видаватися їм після звільнення. Якщо між воюючими сторонами не укладено спеціальної угоди щодо утримання полонених, то останні повинні користуватися такими ж продуктами харчування, приміщенням та одягом, як і військовослужбовці країни, яка захопила їх у полон (ст. 6-7). У конвенції зазначалося, що полонені повинні підпорядковуватись законам та наказам держави, в полоні якої вони перебувають. Будь-яка непокора з боку бранців давала право на використання необхідних каральних заходів, а особи, впіймані під час втечі з місця утримання, підлягали дисциплінарному покаранню (ст. 8) [96, с. 24-25].

Заслуговують на увагу статті 9-12, в яких закріплювалися норми щодо звільнення військовополоненого під чесне слово. Останнє дозволялося у випадку, по-перше, якщо це допускалося правилами країни, яка його полонила, і, по-друге, якщо він брав на себе зобов'язання не воювати надалі проти даної країни або проти її союзників [96, с. 25]. Необхідно зазначити, що наявність цих статей свідчить про те, що у європейській традиції наприкінці XIX – початку XX століття ще покладалися на благородство кадрових офіцерів, велику вагу мали уявлення щодо військової честі та гідності.

Важливим кроком на шляху гуманізації війни та її наслідків стало положення, що у випадку початку військових дій на території кожної воюючої

країни, а також на території нейтральних держав будуть створені спеціальні довідкові бюро щодо полонених. На довідкове бюро покладалося зобов'язання заводити на кожного полоненого спеціальну іменну картку з даними про його місцеперебування, переміщення, звільнення під чесне слово, обмін, втечу тощо. Бюро повинно було також фіксувати номер, ім'я та прізвище, вік, місце народження, чин, військову частину, день та місце взяття в полон, розміщення, отримання ран та смерть полоненого. Після укладання миру іменні картки підлягали передачі уряду країни, підданям якої були бранці (ст. 14) [96, с. 25-26].

У конвенції окреслювалися й умови надання допомоги полоненим. Зокрема, передбачалося, що товариства, утворенні з метою надання допомоги військовополоненим, а також їх уповноваженні представники, мали користуватися пільгами, щоправда в межах, обумовлених воєнними законами та адміністративними порядками воюючих країн. Листи, поштові перекази, посилки, як надіслані військовополоненим, так і відправлені ними, підлягали звільненню від будь яких поштових та митних зборів (ст. 15-16) [96, с. 26].

Ст. 18 передбачала надання військовополоненим повної свободи відправлення релігійних обрядів та присутності на богослужіннях. У випадку смерті полоненого поховання необхідно здійснювати з урахуванням його військового чину (ст. 19). Після укладення миру військовополонені мали відсилатися на батьківщину у найкоротші терміни (ст. 20) [96, с. 26-27].

Необхідно відмітити, що більшість конвенцій, сформульованих під час роботи другої міжнародної конференції миру у Гаазі 1907 р., знайшли підтримку серед країн-учасниць, у тому числі й четверта (про закони та звичаї сухопутної війни). Таким чином, ратифіковані правила щодо поводження з військовополоненими стали базовими для країн-учасниць майбутнього світового конфлікту. Про це свідчить закріплення міжнародних правових норм щодо полонених у державному законодавстві, у тому числі Росії та Центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини).

Проте, у внутрішньодержавних постановах кодифікація правил щодо військовополонених відбулася у різний час. Зокрема, Німеччина основні

принципи міжнародних правил та традицій щодо полонених відтворила незабаром після першої конференції миру. Свідченням цього стала публікація в 1902 р. книги «Воєнні звичаї в сухопутній війні», а в 1908 р. – видання окремого положення про військовополонених, де, зокрема, зазначалося: «Держава вважає військовополонених особами, які просто виконували свій обов'язок і підкорялися наказам згори, а тому в їх ув'язненні бачить гарантію безпеки, а не покарання» [40, с. 15].

Водночас, німецькі правники внесли низку власних коректив та уточнень. Зокрема, вони пропонували ввести у закон норми щодо можливого застосування смертної кари для полонених. Передбачалося, що такий радикальний засіб міг використовуватися у наступних випадках:

- 1) якщо полонені здійснили злочин чи вчинки, які згідно із цивільними чи воєнними законами каралися смертю;
- 2) у випадку опору, при спробах втечі охоронному персоналу дозволялося користуватися зброєю, у тому числі зі смертельним результатом;
- 3) за крайньої необхідності у вигляді репресалій¹;
- 4) у випадку, коли в існуванні полонених крилася небезпека для життя їх охоронців [40, с. 18].

Отже, в Німеччині смертна кара визнавалася законним способом покарання військовополонених, а туманні тези щодо можливих загроз та порушень з боку останніх, давали можливість тлумачити дану норму на свій розсуд. В цілому, визнаючи за полоненими право обеззброєного ворога, у німецькому військовому законодавстві існувала теза, якої дотримувалися відомі юристи того часу: «Військова необхідність та безпека держави і тут перебувають на першому плані, а не міркування про те, щоб за будь-яких обставин не чіпати полонених» [40, с. 18].

Щодо Росії, то нею положення Гаазької конвенції були ратифіковані лише у 1909 р., а відображені у внутрішньому законодавстві аж у жовтні 1914 р. у

¹ Репресалії – примусові заходи, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави з метою примусити припинити ці дії і прийняти запропоновані їй вимоги.

спеціальному «Положенні про військовополонених» [92, с. 45-57].

Таким чином, напередодні Першої світової війни гаазькі мирні ініціативи були підтримані та ратифіковані європейськими державами. Ухвалені конвенції вважалися такими, що повністю відповідають гуманним цілям розвитку європейської цивілізації та зможуть запобігти крайнім проявам жорсткості на війні. Міжнародна нормативно-правова база щодо військовополонених довоєнного часу ґрунтувалася на принципах гуманізму та поблажливого ставлення до обеззброєного ворога.

Разом з тим, необхідно зазначити, що суттєвим недоліком міжнародно-правових угод довоєнного часу була відсутність спеціальних органів, які б здійснювали контроль за виконанням прийнятих зобов'язань під час збройного конфлікту. Єдиною гарантією виконання умов договору залишалися добра воля сторін, фактичні міркування взаємності та, у деяких випадках, різний ступінь підтримки чи засудження з боку громадськості [264, с. 95]. Забігаючи наперед, відзначимо, що під час Першої світової війни єдиною санкцією, яка була у розпорядженні сторони, що постраждала – крок у відповідь у вигляді недотримання цієї ж або будь-якої іншої норми спільно підписаного документу.

Про домінування подібної позиції у міжнародних взаємовідносинах воєнного часу свідчить ще робота відомого російського правника другої половини XIX ст. Ф. Мартенса «Східна війна та Брюссельська конференція 1874-1878 р.», в якій стверджувалося, що «на сьогодні єдиним засобом покарати супротивника за порушення звичаїв війни є репресалії. Якщо ворог катує наших поранених, то і ми маємо право чинити так само з його пораненими. Якщо він спустошує, то й ми спустошуємо; якщо він отруює колодязі, то й ми отруюємо; якщо він мучить, гвалтує і вбиває жінок і дітей, то й ми можемо зробити те ж саме» [316, с. 481-482]. З огляду на це, неважко зрозуміти, що принцип взаємності використовувався і щодо полонених.

Таким чином, проблема військового полону напередодні Першої світової війни була поставлена на порядок денний більшості міжнародних форумів кінця XIX – початку XX ст., під час роботи яких активно розроблялися принципи

ведення війни. Підсумком пошуків, дебатів та протистоянь стало підписання Гаазької конвенції 1907 р., у додатку до якої закріплювалися права та обов'язки військовополонених в умовах виникнення можливого міжнародного воєнного конфлікту. Її творці були переконані, що закріпленні норми дозволять зменшити прояви жорстокості на полі бою та убезпечать полонених від свавілля з боку охорони в таборах.

2.2. Втрати російської армії у війні

Необхідно декілька слів сказати про загальні втрати військовополоненими. Саме їх масштаби стали однією з головних причин того, що воюючі держави почали проводити офіційні та напівофіційні зустрічі для пошуку спільних рішень щодо умов утримання захоплених в полон. Варто зазначити, що втрати, яких зазнали країни-учасниці війни, не мали аналогів за весь попередній період історії. Як відзначає сучасний російський дослідник О. Степанов, всього було мобілізовано більше 73 млн. осіб, з яких на боці Антанти воювало 47 млн. 57 тис. військовослужбовців (64,1 %), Четверного союзу – 26 млн. 300 тис. (35,9 %). Загальні втрати (убитими в бою, полоненими, померлими від ран, зниклих безвісти і т. ін.) склали понад 34 млн. військовослужбовців (майже 24 млн. втратили країни Антанти та понад 10 млн. країни Четверного союзу) [365, с. 627-628].

За роки Першої світової війни із загального числа мобілізованих в полон потрапило, за різними оцінками, від 6,6 млн. до 8,4 млн. солдатів [399, р. 76], з них на Східному фронті – понад 5 млн. військовослужбовців Росії, Австро-Угорщини, Німеччини та Румунії. Загалом у полоні опинився кожен дев'ятий від загальної кількості мобілізованих [365, с. 629; 412, р. 364-365]. Це було пов'язано з тим, що масштабність війни на різних фронтах була неоднаковою. Значно більше солдат опинялося в полоні внаслідок більш активних бойових дій, які велися на Східному фронті; на Західному ж фронті, в умовах окопної війни, кількість полонених була незначною, їхня кількість зростала лише на початковому та

кінцевому етапах війни [406, с. 11].

Впродовж 1914-1918 рр. для здобуття перемоги у збройному конфлікті Росія використовувала усі можливі ресурси, передусім людські. Якщо до війни російська армія нараховувала 1 млн. 423 тис. військовослужбовців, то за 3,5 роки війни було мобілізовано ще 14 млн. 375 тис. осіб, а всього – 15 млн. 798 тис. осіб. В армію пішла майже половина працездатних чоловіків (із 1000 осіб – 474); із кожних 100 господарств було призвано 60 чоловіків працездатного віку, в результаті чого більшість господарств залишились без годувальника [101, с. 4; 347, с. 91]. Загалом кількість мобілізованих вражає. Крім того, мобілізація до армії селян, які не мали ані найменшого поняття про військову науку, призвела до величезних людських втрат убитими, покаліченими, полоненими у війні.

За різними підрахунками, кількість військовополонених російської армії коливається у межах від 2,4 до 3,9 млн. осіб. Причинами таких розбіжностей дослідники даної проблеми називають стан джерел: час та місце їх підготовки, ідеологічні міркуваннями упорядника тощо [365, с. 625-627]. Нижче зупинимося на особливостях підрахунку кількості російських військовополонених у війні.

У збірнику «Росія в світовій війні 1914-1918 рр.» мова йде про 3 млн. 343 тис. осіб (21,2 % від загальної кількості мобілізованих) станом на 1 вересня 1917 р. [101, с. 4]. Проте у таблицях, поданих у цьому ж збірнику, наведені вже дещо інші цифри. Так, згідно з даними Бюро щодо втрат Звітно-Статистичного Відділу Управління Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА), за 40 місяців війни полоненими та зниклими безвісти Росія втратила 3 млн. 638 тис. 271 особу (таб. 22, 24, 26) [101, с. 30, 32-34]. Згідно із даними, отриманими з театру бойових дій по 31 грудня 1917 р., кількість полонених позначалася цифрою 3 млн. 409 тис. 433 особи [101, с. 31]. Тут варто зауважити, що традиційно військовополонених рахували разом із зниклими безвісти. А це дозволяє припустити, що подані дані є завищеними.

Найбільш обґрунтованими та точними виглядають дані, які містяться у праці М. Головіна «Військові зусилля Росії у світовій війні». Згідно з його даними, у Німеччині станом на кінець 1917 р. перебувало майже 1 млн. 400 тис. російських

військовополонених, в Австро-Угорщині на цей же час – приблизно 1 млн. [279, с. 145-147]. При цьому, М. Головін сам наголошував на тому, що подані цифри приблизні, хоч і не далекі від істини. В цілому ж, кількість російських полонених в країнах Четверного союзу у роки Першої світової війни склала 2 млн. 417 тис. осіб [279, с. 148]. Таку ж цифру (2 млн. 417 тис.) наводив російський воєнний історик А. Керсновський у своїй фундаментальній 4-х томній праці «Історія російської армії». При цьому він відзначав, що з них майже 1 млн. 400 тис. потрапили в полон внаслідок поранення, а серед решти було багато тих, хто добровільно здався до рук ворога [298, с. 168].

У праці М. Павловича за 1924 р., із посиланням на народного комісара у воєнних справах М. Подвойського, який виступав на гарнізонному зібранні 24 січня 1918 р., наводиться цифра у 2 млн. 700 тис. російських полонених [335, с. 8]. Далі у цій же праці вказувалося, що станом на квітень 1918 р. військовополоненими рахувалися вже майже 3 млн. осіб, з яких в Німеччині перебувало більше 1,5 млн. осіб, в Австро-Угорщині – більше 1 млн. полонених [335, с. 11].

Цікаві дані щодо кількості російських військовополонених, які в роки Першої світової війни опинилися у таборах Центральних держав, містяться у праці радянського дослідника Б. Урланіса. Він наводить цифри із різних джерел, в яких показники різняться між собою: від 3 млн. 935 тис. військовополонених – верхня межа, до 2 млн. 044 тис. полонених – нижня межа. За твердженням дослідника, найбільш достовірними є дані М. Головіна – 2 млн. 417 тис. полонених [373, с. 319-320].

Близькою до істини можна вважати кількість російських полонених у німецьких таборах, подану у роботі німецького дослідника В. Дьогена. У своїй праці, присвяченій становищу ворожих полонених в Німеччині під час Першої світової війни, він зазначав, що станом на 10 жовтня 1918 р. у полоні перебувало 1 млн. 434 тис. 529 осіб, з них 14 тис. 50 чоловік – офіцери та 1 млн. 420 тис. 470 чоловік – рядовий склад російської армії [391, с. 28].

Радянський дослідник О. Мальков наводив цифру 3 млн. 409 тис. 433

російських військовополонених всього, однак зазначав при цьому, що точної чисельності бранців не знав ні царський уряд, ні російський Генеральний Штаб, тому кількість російських полонених у ворожих таборах визначали орієнтовно у 2,5 млн. осіб [314, с. 23-24]. М. Жданов, у своїй праці про російських військовополонених, вказував округлену цифру у 3,5 млн. військовополонених в Центральних державах [див. докл.: 289, с. 68-72]. В опублікованих статистичних даних в 1964 р. у «Воєнно-історичному журналі», подається цифра в 2 млн. 600 тис. полонених з боку Росії, а в цілому втрати Антанти оцінювалися в 4 млн. 457 тис. бранців [74, с. 78].

Впродовж кінця ХХ ст. – на початку ХХІ ст. дослідники почали активніше займатися питаннями підрахунку втрат, яких зазнали воюючі країни впродовж військових конфліктів ХХ ст., зокрема й намагалися визначити кількість російських військовослужбовців, які потрапили в полон впродовж Першої світової війни. Сучасний німецький дослідник Й. Ольтмер називає цифру 2 млн. 520 тис. 983 військовополонених всього станом на 10 жовтня 1918 р., з них – 1 млн. 434 тис. 529 осіб (56,90 %) – бранці російської армії [408, с. 272-273]. Німецька дослідниця У. Гінц подає округлену цифру усіх полонених, захоплених Німеччиною станом на жовтень 1918 р. – приблизно 2,4 млн. осіб [395, с. 339]. Британський науковець Н. Фергюсон називав цифру мінімум – 2,5 млн. полонених та максимум – 3,5 млн. полонених російської армії [392, р. 369]. Український дослідник І. Патер наводить дані австро-угорського військового відомства, за інформацією якого станом на 1 лютого 1917 р. у Німеччині перебувало трохи більше 1 млн. російських військовополонених [336, с. 274]. Російський дослідник С. Виноградов говорить про 1 млн. 503 тис. 352 російських військовополонених в Австро-Угорщині, правда без зазначення джерела, звідки ця цифра була взята [418, р. 191]. Сучасні австрійські дослідники В. Морітц та Х. Ляйдінгер наводять різні цифри щодо кількості російських полонених на території Дунайської монархії: від 1 млн. 750 тис. до 905 тис. 107 осіб [403, с. 329-330]. Самі автори схиляються до цифри 1 млн. 269 тис. російських полонених, що складало майже 68 % від усіх полонених, які перебували в Австро-Угорщині [403,

с. 338]. Ще в одному джерелі, з посиланням на архівні дані, наводиться цифра 2 млн. 765 тис. російських військовополонених, які опинилися в полоні Німеччини, Австро-Угорщини та Османської імперії [277, с. 124]. У статистичному дослідженні 2001 р. подається цифра 2 млн. 384 тис. російських полонених станом на 1 вересня 1917 р. [347, с. 102].

Таку варіативність у підрахунку кількості військовополонених можна пояснити тим фактом, що полонених та зниклих безвісти заносили в одну графу втрат. Тому, зважаючи на існуючі розбіжності у визначенні точної кількості російських військовополонених, вважатимемо найбільш наближеною до реальності чисельність в 2,5 млн. осіб.

Соціальний склад російських військовополонених був досить строкатим: селяни – 64,20 %, робітники – 11,27 %, ремісники – 13,31 %, всі інші соціальні групи (інтелігенція, торговці, кадрові військові і т.п.) – 11,22 % [314, с. 24]. За віком полонені розподілялись наступним чином: 21-24 роки – 14,18 %, 25-29 років – 30,03 %, 30-34 роки – 25,0 %, 35-39 років – 18,55 %, 40-44 роки – 9,07 %. На інші вікові категорії припадало 3,17 % [101, с. 38]. Отже, соціальні та вікові показники дозволяють стверджувати, що у полоні опинилися молоді чоловіки, у переважній більшості селяни, що залишило діючу армію без вояків, а тил – без робочих рук.

Такі значні втрати змушують замислитися над їх причинами. Спробуємо визначити основні з них.

Основною причиною масового потрапляння в полон військовослужбовців російської армії, за твердженням сучасного російського дослідника М. Оськіна, стало переважання супротивника в озброєнні (особливо впродовж першого року війни) та усвідомлення свого безсилля перед натиском ворожого вогню [333, с. 46-47].

Оригінальну причину наводить інший російський дослідник В. Воробйов, який вважає однією із причин таких великих втрат Росії військовополоненими низький рівень їхньої грамотності. В якості підтвердження він наводить співвідношення між рівнем освіченості та кількістю захоплених у полон військовослужбовців різних армій. Так, в Англії та Німеччині, де на 1000

новобранців неграмотним був лише один, у полон потрапило відповідно 191 тис. вояків (6,3 % від кількості убитих та поранених) та 1 млн. 152 тис. (17,3 %), у Франції, де на 1000 військовослужбовців було 68 осіб неграмотних, втрати полоненими склали 506 тис. (11,8 % від убитих та поранених), в Австро-Угорській імперії на 1000 мобілізованих припадало 220 осіб, які не вміли читати та писати, полоненими ця держава втратила 2 млн. 200 тис. осіб (47 % від загальної кількості убитих та поранених), найгіршою була ситуація в російській армії, де на кожен тисячу мобілізованих припадало більше 500 осіб неграмотних, а втрати полоненими становили 2 млн. 417 тис. осіб (38 % від кількості убитих та поранених) [272, с. 12-16]. За підтвердженням самих бранців, серед них в основному були неграмотні або малограмотні селяни [138, с. 116].

Не менш важливою причиною значного зростання кількості російських військовополонених, практично з перших місяців війни, став перехід від регулярної армії до масової. На війну було призвано багато цивільних, які не мали військової підготовки, а короткі терміни навчання бойового мистецтва не дозволяли оволодіти ним належним чином [див. докл.: 333, с. 10-12]. Вищий командний склад армійських штабів нарікав на відсутність у новобранців розуміння військового обов'язку та ганебності полону [154, с. 178].

Помітним явищем війни, яке напряду було пов'язане зі збільшенням кількості військовополонених, були добровільні здачі в полон, випадки яких почали фіксуватися з перших місяців війни [314, с. 20]. Головнокомандувачі Північно-Західного фронту генерал М. Алексєєв та Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант М. Іванов у розмові з військовим міністром О. Полівановим в кінці травня 1915 р. відзначали, що причиною добровільних здач була нестача набоїв, а також «абсолютно незадовільна підготовка поповнень, що присилаються з Росії, які, не вміючи стріляти з гвинтівки, не витримуючи пекельного вогню супротивника, на який наша артилерія може відповідати лише слабо, нерідко у великій кількості здаються в полон» [161, с. 147]. Найчастішими були випадки поодиноких переходів до ворога або переходи дрібними групами, іноді здавалися в полон цілими підрозділами, від кількох рот до полку [218, с. 422].

Виправдовували свою добровільну здачу полонені нестачею набоїв: «І який толк, братці, що нас, як скотину, на війні поб'ють? Війна нам не потрібна. За що воюємо?» [140, с. 18].

Сучасний історик М. Оськін наводить такі причини добровільної здачі солдатів в полон: 1) неймовірне форсування темпів операцій 1914 р., коли солдати були доведені до відчаю та межі людських сил, нерідко втрачали здатність чинити опір чи, навіть, відступати, впадали у пасивність і здавалися; 2) в 1915 р. страшна сила німецьких бомбардувань призводила до того, що оглушені, напівзасипані в окопах люди не могли оговтатись; при вогневому винищені цілих батальйонів не було можливості винести поранених, і вони потрапляли в полон; 3) кількість офіцерів у діючій армії була недостатньою для підтримання моральної стійкості, внаслідок чого найслабші духом солдати, не відчуваючи над собою командної волі, здавалися в полон [333, с. 29].

У травні 1915 р., щоби протидіяти добровільним здачам, Рада Міністрів Росії затвердила положення «Про припинення видачі пайка сім'ям тих, хто добровільно здався в полон та дезертирів» [80, с. 3]. Наказувалося широко оповіщати населення про вказаних осіб. А згідно із наказом № 29 від 14 січня 1916 р. нижні чини підлягали страті за втечу до ворога чи спробу її здійснити [359, с. 99-100]. Командуючі військами видавали низку наказів, в яких зазначалося, що усі ті, хто добровільно здався в полон, після закінчення війни будуть передані суду, як зрадники Батьківщини. Особлива увага приділялася знайомству нижніх чинів із відповідними статтями воєнних законів, якими передбачалося суворе покарання за здачу в полон [323, с. 38-39]. У військових статутах були закладені статті, які передбачали покарання за дезертирство або здачу в полон. Вже у грудні 1914 р. в наказі по II армії зазначалося: «Кожному начальнику, який побачив здачу наших військ, не очікуючи жодних вказівок, негайно відкривати по тих, хто здається, вогонь...» [цит. за: 154, с. 179-180]. Через півроку (у червні 1915 р.) цей наказ було повторено знову [154, с. 180; 292, с. 336-337]. У наказі від 11 січня 1916 р. № 29 у ст. 136 зазначалося: за втечу до ворога винний позбавляється усіх станових прав та підлягає смертній карі [72, с. 15]. Висловлювались також пропозиції, щоб

усі нижні чини, які добровільно здаються в полон, після війни в обов'язковому порядку були вислані до Сибіру [161, с. 185].

Публікувалися різноманітні брошури пропагандистського характеру, в яких засуджувалися добровільні здачі в полон і в яких розмежовували умови потрапляння в полон. Наприклад, у брошурі «Что такое плен и как его избежать», називалися кілька категорій полонених: «Одні здаються тому, що завдяки випадковостям бою, були позбавлені можливості вичерпати усі засоби протидії і в критичний момент купили собі у противника життя ціною полону, а інші – самі шукають полону, як спасіння від випробувань і незгод бойового життя.... Є ще одна категорія серед тих, хто потрапляє в полон. ... Цей сорт людей потрапляє в полон ..., коли, вичерпавши усі засоби протидії, в стані важкого поранення або повного безпам'ятства, підбирається ворогом на полі бою. Але ці герої ... при першій можливості втікають з полону» [34, с. 10-11].

Ще однією причиною добровільних здач в полон сучасна російська дослідниця О. Нагорна вважає замовчування долі військовополонених в таборах Центральних держав. Це, за її твердженням, стало причиною поширення в середовищі російських солдат уявлень про полон, як кращу долю [328, с. 47].

Однією з причин явища масової здачі в полон стали випадки нападів паніки на полі бою, яка часто від одного воїна перекидалася на значну частину людей. Наприклад, в одному з приватних листів так описувався настрій війська в листопаді 1914 р., коли за 2 тижні боїв в полон здалася майже 1/3 частина особового складу 13-ї та 14-ї Сибірських дивізій: «Іде посилений обстріл кулеметами, багато убитих. Зненацька якийсь негідник кричить: «Що ж це, хлопці, нас на забій сюди привели чи що? Здамося в полон!» І моментально ледь не цілий батальйон насадив на багнети платки і виставив їх вверх з-за бруствера» [цит. за: 154, с. 179; 349, с. 62]. Ось так діяв масовий психоз в екстремальних ситуаціях.

Серйозним чинником зростання кількості російських полонених стало скорочення кадрових офіцерів вже у перший рік війни за рахунок вбитих і полонених [304, с. 109; 305, с. 38]. Подібна причина вказувалася

головнокомандувачем Північно-Західного фронту М. Рузським: «Випадки ці (масові здачі в полон – Т.М.) будуть повторюватися і в майбутньому, допоки не усунеться головна причина їх – відсутність офіцерського нагляду, який є наслідком крайньої нестачі офіцерів» [цит. за: 154, с. 181]. Отже, відсутність професійного командування, здатного самостійно та грамотно діяти на полі бою було напряму пов'язано зі зростанням кількості російських військовополонених.

Часто причиною масової здачі в полон, особливо на початку війни, стали накази командувачів військовими частинами. Наприклад, промовистим був у цьому плані випадок із генералом М. Ключевим, який у серпні 1914 р. під час Східно-Прусської операції відправив гінця до німецьких військ з білим прапором, внаслідок чого в полоні опинилося 20 тис. солдатів. А всього під час цієї операції загальні втрати склали до 80 тис. військовополонених [див. докл.: 333, с. 14-22].

Хотілося б ще відмітити той факт, що за роки Першої світової війни у полоні опинилося 66 російських генералів [див. докл.: 284, с. 368-373; 331, с. 95-96]. При цьому у німецькому полоні опинилося майже 80 % від усіх захоплених генералів, всі інші потрапили в австро-угорський полон. Болгари і турки не захопили в полон жодного генерала російської армії. З вказаних 66 полонених генералів, 6 осіб було інтерновано в Німеччині та Австро-Угорщині одразу ж із початком війни, 36 – потрапили в полон у бойових умовах (або під час бою, або після знищення частин, якими вони командували), решта 24 – потрапили в полон в результаті капітуляції (Грюнфлис, Новогеоргієвськ, Моонзунд) [284, с. 125-128]. Якщо виходити з цього – моральний дух вищого командного складу російської армії не вирізнявся особливою сміливістю та моральною стійкістю, що не додавало особливого запалу рядовим.

Таким чином, у роки Першої світової війни кількість військовополонених сягнула небачених раніше розмірів. Якщо раніше рахунок йшов на десятки та сотні тисяч бранців, то у роки війни їхня чисельність вираховувалась мільйонами. Росія за роки війни втратила військовополоненими приблизно 2,5 млн. осіб. Причин таких значних втрат було декілька, які були тісно пов'язані між собою: постійне вдосконалення зброї та використання зброї масового ураження, перехід

від регулярної армії до масової, що знизило рівень воєнної підготовки та нівелювало почуття військового обов'язку, масові добровільні здачі в полон, віра у полон як кращу долю, загальне моральне виснаження від затяжної війни тощо.

2.3. Зміни у міжнародно-правовому статусі полонених протягом війни

Впродовж 1914-1918 рр. повністю змінився характер війни. Російська дослідниця О. Сенявська, вивчаючи психологію війн XX ст., вірно вказувала, що «попередні війни вели професійні армії, які зберігали щось від лицарської гри. Народи в цілому не воювали.... Світова війна все змінила. Вона загнала в окопи занадто багато чоловіків – добру половину в усіх цивілізованих країнах... Війна розв'язала смак до жорстокості, і він забарвив XX ст.» [цит. за: 349, с. 46]. З цим важко не погодитися, з огляду на те, що це був перший приклад у світовій історії такого масового використання насилля та заборонених методів ведення війни [337, с. 8]. Результати війни тепер повністю залежали від ресурсів (економічних, людських, морально-психологічних тощо), які кожна із воюючих країн могла задіяти з метою досягнення перемоги.

Зазнав також змін домінуючий у довоєнній міжнародній практиці погляд на військовополоненого, як обеззброєного воїна. Суттєво розширилося саме поняття «полонений». Воно поширилося не лише на фронтовиків, захоплених у полон під час боїв, але й на цивільне населення захоплених територій, вихідців з ворожої країни, які не встигли виїхати за кордон до початку збройного конфлікту.

Зважаючи на масштаби втрат військовополоненими, кількість яких вже з перших місяців вираховувалася сотнями тисяч, неважко зрозуміти, якого катастрофічного характеру в цілому набуло становище бранців у таборах ворожих блоків. Фактично, одразу ж виникли проблеми із розміщенням, утриманням та продовольчим і медичним забезпеченням полонених. Війна, яка планувалася, як короткотривала та блискавична, виявилася затяжною з невизначеним терміном тривалості. У кожній воюючій країні катастрофічно не вистачало продовольства, озброєння, робочих рук для належного забезпечення діючих армій. Дотримання

гаазьких конвенцій щодо належного утримання бранців стало неможливим в силу низки обставин. Вже наприкінці 1914 – на початку 1915 р. урядам воюючих країн стало очевидним, що необхідно домовлятися наново, враховуючи новоявлені проблеми та неможливість реалізувати довоєнне законодавство.

Нагадаємо, що ухвалені Гаазькі положення 1907 р. мали діяти у роки Першої світової війни, проте не існувало жодних механізмів, які б забезпечували їх виконання. Єдиним контролюючим органом визначалися держави-опікуни, які мали забезпечувати представництво та захист інтересів у відносинах між воюючими країнами, зокрема і в питанні прав військовополонених. Інтереси російських полонених в Німеччині та Австро-Угорщині представляла Іспанія, австро-угорських та німецьких полонених у Росії – США, а після вступу останніх у війну – Швеція взяла на себе захист німецьких інтересів, а Данія – австро-угорських [389, р. 31-32]. Держави-опікуни мали наглядати за тим, щоб гаазькі положення щодо полонених виконувалися, їх представники робили необхідні доповіді, відвідували табори військовополонених тощо.

Крім того, Міжнародне Товариство Червоного Хреста (МТЧХ) почало здійснювати діяльність на користь військовополонених та інформувати держави, які захопили полонених, про умови утримання останніх у світлі Гаазьких постанов [264, с. 95]. Діяльність держав-опікунів та МТЧХ виявилася важливим фактором у справі нагляду за дотриманням принципів права війни, що дало поштовх до подальшого розвитку інституту контролю за дотриманням міжнародних військових угод уже після завершення Першої світової війни. При цьому роль товариств Червоного Хреста посилювалась ще й тим, що під час війни військові міністерства воюючих держав часто спілкувалися між собою саме через посередництво національних товариств Червоного Хреста, в обхід своїх МЗС, зокрема, й у справі вироблення спільних правил щодо утримання військовополонених [389, р. 44]. Залучення національних товариств Червоного Хреста позитивно сприймалося урядами воюючих країн. Як вірно зазначив молодий австрійський науковець М. Еггер, це пояснювалося кількома факторами: з одного боку, ці товариства мали тісні зв'язки з правлячими династіями та

урядами своїх країн, а з іншого – діючи під егідою Червоного Хреста, вони зберігали певну нейтральність і формально були незалежними організаціями [385, с. 75-76].

На початку війни усі країни-учасниці світового конфлікту намагалися врегулювати питання становища військовополонених внутрішньодержавними розпорядженнями, базуючись на положеннях Гаазької конвенції 1907 р. Окрім того, протягом війни видавалися додаткові інструкції, уточнення, доповнення щодо утримання полонених. В Росії основним було «Положення щодо військовополонених» 1914 р., яке протягом війни постійно доповнювалося різними розпорядженнями. В Австро-Угорщині на початку війни було видано низку розпоряджень щодо становища бранців, які згодом були зібрані в спеціальному циркулярі Австро-Угорського воєнного міністерства від 1 березня 1916 р. У Німеччині правила щодо утримання військовополонених протягом війни так і не були зведені у єдину збірку. Вони містилися у численних розпорядженнях воєнної влади, наказах по окремих округах і по окремих таборах [289, с. 52].

Проте з часом невідповідність санітарних норм при розміщенні, зростання голоду, поширення епідемій та висока смертність у таборах (про що мова піде далі) призвели до активного обговорення проблеми військовополонених на міжнародному рівні; активізували свою діяльність нейтральні країни, організації Червоного Хреста і т. ін. Однак, якщо для Західного фронту притаманним було постійне розширення рамок діючого довоєнного права – між Німеччиною, з одного боку, та Францією і Англією, з іншого, укладалися міждержавні угоди щодо обміну інвалідами та хворими, інтернування деяких категорій полонених до нейтральних країн, повернення медперсоналу, скасування судових покарань для полонених тощо, то на Східному фронті подібна практика зазнала повного фіаско. Ініціативи з боку Центральних держав зіштовхувалися з недовірою та відвертою незацікавленістю Росії у кращій долі для своїх полонених військовослужбовців [323, с. 31-32]. Хоча, як вірно писав ще на початку 1915 р. публіцист В. Вороновський: «Для повної та правильної організації допомоги

військовополоненим необхідна рівномірна взаємність гуманних прагнень та реальних заходів в цьому напрямку з боку воюючих держав. Будь-яка односторонність у цій справі нищить ідею в самому її зародку» [191, с. 83]. За спогадами одного з полонених, який повернувся з полону внаслідок обміну, навіть у серпні 1916 р., під час обговорення питання щодо військовополонених у німецькому Рейхстагу, доповідач від військового міністерства, повідомивши про позитивні перемовини з Францією та Англією, зауважував: «Лише з Росією домовленостей досягти не вдалося, ані докази, ані репресії не діють, все розбивається об повну байдужість російського уряду до долі власних підданих» [7, л. 6].

Та все ж, якщо на офіційному рівні співпраця не зустрічала належної підтримки, то Російське товариство Червоного Хреста одразу ж розпочало роботу у даному напрямку: почали налагоджувати можливі шляхи співпраці з Центральними державами щодо покращення становища військовополонених, його представники активно брали участь в усіх конференціях, зустрічах, які відбувалися під час війни.

Функцію координатора та міжнародного арбітра у справі полонених узяв на себе Міжнародний комітет Червоного Хреста, за ініціативою якого було проведено декілька конференцій для вироблення спільних норм щодо утримання полонених в Німеччині, Австро-Угорщині та Росії. Влітку 1915 р. в Копенгагені відбулася неофіційна зустріч представників Червоного Хреста Росії та Німеччини, під час якої учасники дійшли спільної думки про необхідність проведення спеціальної зустрічі, присвяченої виробленню спільної конвенції щодо статусу військовополонених [260, с. 91-92].

Перша така конференція відбулася в листопаді 1915 р. у Стокгольмі. В її роботі взяли участь від Росії два представники РТЧХ О. Арбузов та В. Маркозов; від Німеччини – принц Максиміліан Баденський, голова Німецького Товариства Червоного Хреста фон Кернер та представник гамбурзької організації Червоного Хреста Р. Петерсен; від Австрії – голова Австрійського товариства Червоного Хреста барон М. фон Шпігельфельд; від Угорщини – граф А. Анноньї і від Швеції

– В. Дідрінг, голова шведського Комітету допомоги військовополоненим при Червоному Хресті [289, с. 193-194; 385, с. 76-77]. На дев'яти засіданнях Стокгольмської конференції були детально обговорені низка питань щодо врегулювання становища військовополонених. Результатом роботи даної конференції стало підписання 1 грудня 1915 р. Заключного протоколу наради уповноважених Товариств Червоного Хреста Німеччини, Австро-Угорщини та Росії, який містив низку детальних пунктів щодо поводження із ворожими бранцями [61, с. 33-44].

У даному документі пропонувалося укласти договір між Росією та Центральними державами, базуючись на наступних пунктах:

- 1) військовополонені не повинні розміщуватися в місцевостях, клімат яких для них шкідливий; не потрібно зобов'язувати їх до робіт, понад їх фізичну силу;
- 2) військовополонені офіцери повинні проживати в досконалих в гігієнічному відношенні приміщеннях, об'ємом не менше 15 куб. метрів на людину, з належною вентиляцією та достатньою мірою опалення й освітлення; при цьому опалення, освітлення та нижче перераховані предмети повинні надаватися за рахунок тієї держави, під владою якої полонені знаходяться. Кожен офіцер повинен отримувати ліжко з матрацом, подушкою, відповідною білизною та ковдрою, стілець або табурет, місце для одягу та їстівних припасів (по можливості шафа або комод), чашку для вмивання, стакан, рушник, відро; за спільним столом кожному офіцеру має бути відведено окреме місце [61, с. 39].

Щодо унтер-офіцерів та рядових, то заключний протокол Стокгольмської конференції передбачав, що їм мали забезпечити обладнані належним чином приміщення з вентиляцією, надати постільні комплекти, у кожному таборі мали бути баня та пральня. Житлові приміщення повинні достатньо опалюватися та освітлюватися, по можливості, електрикою [61, с. 40].

Не обійшли увагою на конференції й питання свободи богослужіння. Як доповідав В. Маркозов після повернення в Росію, вдалося досягнути угоди, що обидві сторони, на підставі взаємності, можуть, додатково до вже наявних у ворожих країнах духовних осіб, ще командирувати необхідну кількість

священнослужителів за умови, що вони не матимуть права до закінчення війни виїжджати з країни командировання без дозволу уряду цієї країни [48, с. 116].

Нововведенням для існуючої міжнародної нормативно-правової практики утримання військовополонених стала не просто узагальнена фіксація основних положень, а детальна регламентація прав полонених. Наприклад, у протоколі була зафіксована теза про обов'язкове достатнє триразове харчування, одяг полонених повинен відповідати клімату місця їх перебування; розрахунок кількості відхожих місць повинен був проводитися у співвідношенні 1:50, у якості дезинфікуючого засобу мали використовувати, насамперед, негашене вапно; новоприбулі полонені підлягали обов'язковій дезінфекції [61, с. 39-42]. Така деталізація, на переконання її розробників, мала забезпечити уніфікацію та покращення умов утримання полонених ворожими сторонами.

Для розв'язання серйозних проблем у царині довідково-статистичної роботи конференція виробила такі рекомендаційні заходи: німцям, австрійцям та угорцям, які потраплять у майбутньому в полон, будуть видаватися спеціальні карточки з адресою Московського Комітету допомоги (організація, яка однією з перших в Росії розпочала опікунську діяльність щодо військовополонених) та, водночас, з адресою одержувача в Німеччині або Австро-Угорщині. Ці карточки пересилатимуться в пакунках російському комітету допомоги в Копенгагені, який відправлятиме їх за призначенням звичайним поштовим шляхом, закресливши адресу Московського комітету. Подібна система пересилання кореспонденції пропонувалася і для російських полонених: при потраплянні в полон, бранцям видаватимуться спеціальні карточки з адресою російського комітету допомоги в Копенгагені та адресою одержувача в Росії. Далі вони пересилатимуться Російському комітету в Копенгагені, який передаватиме їх в пакетах Московському комітету допомоги для подальшого відправлення [61, с. 34-35]. Зауважимо, що подібні рекомендації принесли результати. Якщо з червня по грудень 1915 р. (до першої Стокгольмської конференції) було отримано і відправлено у двосторонньому напрямі Німеччина-Росія приблизно 90 тисяч листів, то з січня по кінець листопада 1916 р. їхня кількість сягнула вже 1 млн.

400 тис. листів [187, с. 5].

Для нормалізації поштового зв'язку, уніфікації їхньої діяльності пропонувалося запровадити обмеження на листування полонених солдат або двома закритими листами та двома поштовими картками, або одним закритим листом та трьома поштовими картками на місяць. Водночас, це обмеження не повинно було стосуватися полонених офіцерів [61, с. 36].

Щодо грошових переказів, то, зважаючи на відсутність спеціальної угоди між Росією та Центральними державами щодо максимально допустимої кількості грошей на руках у військовополоненого, конференція пропонувала встановити розмір цих сум у 40 марок, 50 крон та 20 карбованців для офіцерів та прирівнюваних до них солдатів, 20 марок, 25 крон та 10 карбованців для решти солдатів кожні 10 днів [61, с. 36-37; 117, с. 25-26]. Щодо грошових сум, які надходили на ім'я полоненого поверх означеної норми, у протоколі висловлювалося побажання, щоб на ці кошти «військовополонені могли, за посередництва адміністрації таборів, купувати, наскільки їх засоби дозволяють, вкрай необхідні їм речі» [цит. за: 117, с. 26]. Було домовлено про шляхи пересилання коштів для військовополонених: Росія та Австро-Угорщина домовились про пересилання пожертвувань через територію Румунії, Росія та Німеччина – через Швецію [260, с. 93]. Щоправда, вступ у війну Румунії вкрай ускладнив взаємну пересилку між Австро-Угорщиною та Росією і змусив шукати нові шляхи співпраці.

Знайшло відображення у Стокгольмському протоколі і забезпечення культурно-просвітницьких потреб військовополонених, насамперед, пересилка книг. Обов'язковою умовою бачилося, щоб книги були опубліковані не пізніше 1913 р. та щоб на них не було жодних поміток пером, олівцем чи іншим способом [61, с. 37-38]. Вся література мала супроводжуватися перекладом. Коли виникла проблема із двостороннім перекладом з угорської на російську та навпаки, з ситуації вийшли наступним чином: книги, які надходили з Угорщини, супроводжувалися французьким перекладом [260, с. 93].

Ще одне важливе питання, яке розглядали на Стокгольмській конференції

1915 р., це організація комітетів допомоги військовополоненим. Було вирішено, що, зважаючи на функціонування таких комітетів у Петрограді, Відні та Будапешті, аналогічний комітет утворити у Берліні, на що німецька сторона відповіла згодою [48, с. 113]. Ці комітети брали на себе зобов'язання з'ясовувати найгостріші потреби військовополонених, сприяти полегшенню пересилки та розподілу подарунків. Окрім того, було домовлено обмінятися списками речей, які недопустимі в якості пожертвувань на користь полонених [61, с. 34, 37]. Обмін такими списками мав забезпечити пришвидшений огляд, відправлення та вручення посилок адресату.

Під час конференції представник Росії В. Маркозов звернув увагу ще на декілька проблемних пунктів. По-перше, він поставив вимогу німецькій стороні, щоб російським військовополоненим офіцерам надавалася можливість не менше 4-х разів на тиждень по 3 години проводити поза табором. По-друге, він висловив протест проти того, що російські лікарі в Німеччині не допускаються до лікування хворих воїнів, а використовуються лише як фельдшери, тоді як в Росії, перебуваючи у полоні лікарі повністю залучаються до лікування своїх співвітчизників. Німецькі делегати запевнили, що після повернення додому зроблять все можливе, щоб російським полоненим лікарям також було дозволено лікувати російських бранців [48, с. 116].

Для нагляду за виконанням домовленостей та для ознайомлення зі справжнім становищем військовополонених в Росії та Центральних державах учасники Стокгольмської конференції визнали бажаним утворення спеціальної Змішаної комісії для Німеччини, Австро-Угорщини та Росії, основне завдання якої полягало у здійсненні інспекційних поїздок у воюючі країни з метою ознайомлення зі станом утримання військовополонених, причому не лише у стаціонарних таборах, але й під час їх пересилки з одного табору в інший, під час виконання бранцями роботи на підприємствах чи у приватних осіб. Подібна діяльність мала супроводжуватися наданням детальних звітів про здійсненні поїздки, а також сприяти усуненню виявлених зловживань [61, с. 43].

Таким чином, Стокгольмська конференція засвідчила бажання відтворити

довоєнні гуманні традиції у ставленні до полонених. Заключний протокол, фактично, «виріс» із постанов Гаазької конференції 1907 р., проте у ньому вже містилися не загальні положення, а цілком конкретні принципи та правила. Делегати від національних організацій Червоного Хреста були переконанні у важливості підписаного протоколу і були налаштовані на подальшу плідну співпрацю.

Щоправда, відмічаючи в цілому прогресивні положення щодо можливого покращення становища полонених, варто зауважити, що рішення даної конференції носило рекомендаційний характер, про що прямо зазначалося у преамбулі: «Делегати, які нижче підписалися... одноголосно постановили запропонувати своїм урядам прийняти рекомендовані заходи» [61, с. 33]. Тобто ухвалені положення могли бути виконанні лише як акт доброї волі воюючих сторін. Та й сподіватися на дотримання положень Стокгольмської конференції було марно. Ідея утворення Спеціальних Змішаних комісій так і не була втілена в життя до закінчення війни [див. докл.: 289, с. 213-215].

В цілому, рішення Стокгольмської конференції було доведено до відома урядових кіл Центральних держав та Росії. І якщо в Німеччині та Австро-Угорщині рекомендації не зустріли принципових заперечень, то з боку Росії виникла низка зауважень. Загалом підтримуючи рішення про необхідність угоди щодо умов утримання бранців, зауваження російського Генштабу зводилися до необхідності постійного втручання в усі благодійні справи (від спеціальних разових дозволів на допуск у табори полонених до абсолютного неприйняття положення про закупку валянок та шерстяних речей) [289, с. 369-370].

Для того, щоби внести поправки до протоколу першої Стокгольмської конференції 1915 р., у травні 1916 р. у Стокгольмі відбулася чергова зустріч делегатів воюючих країн. Конференція проходила під головуванням шведського принца Карла та за участю представників Росії, Німеччини та Австро-Угорщини [385, с. 77-78]. Результатом стало підписання протоколу від 13 травня 1916 р., який містив остаточну редакцію постанов щодо військовополонених Росії та Центральних держав [17, арк. 1]. Було піддано корекції положення щодо

особливих комітетів допомоги військовополонених, яке полягало у приписі відвідувати табори для полонених лише при наявності щоразу нового дозволу місцевої воєнної влади. Щодо кореспонденції полонених пропонувалося обмежити листування солдат до двох листів на чотири сторінки та чотирьох листівок на місяць. Щодо офіцерів, то «кількість офіцерських листів буде такою ж, лише листи можуть бути до шести сторінок. Якщо одна із зацікавлених сторін побажає довести кореспонденцію солдатів до 1 листівки на тиждень та до двох листів на чотири сторінки на місяць, вона повинна повідомити про цей захід ворожу державу за місяць до набуття його чинності» [цит. за: 289, с. 371].

Стосовно наведених фактів зловживань щодо військовополонених було ухвалено постанову, що «відповідні воєнні уряди повинні провести розслідування з приводу повідомлених їм скарг та здійснити необхідні заходи для уникнення констатованих зловживань» [цит. за: 289, с. 372].

Окрім низки позитивних рішень, ухвалених під час Стокгольмських переговорів у травні та грудні 1916 р., варто відзначити й певні негативні зміни, внесені у положення про бранців: зменшення їхніх пайків, які вже не дорівнювали армійським, а прирівнювалися до аналогічних для цивільного населення, що погіршувало й без того недостатнє харчування полонених [399, р. 77].

Важливим чинником у формуванні ставлення до полонених було те, що армії під час Першої світової війни складалися не лише зі спеціально підготовлених бійців, а й з величезної маси спішно мобілізованого цивільного населення воюючих країн. Це змусило воюючі країни відійти від принципу виключно воєнного управління військовополоненими, що відобразилося і на постановах міжнародних конференцій. Так, на Стокгольмській конференції 1915 р. було закріплено принцип певного самоуправління бранців шляхом утворення табірних комітетів, яким доручалася низка адміністративних та нотаріальних функцій [289, с. 33-34; 206-207]. За ухваленим положенням, у кожному таборі для військовополонених (як для офіцерів, так і рядових) мав бути утворений комітет у складі полонених офіцерів та лікарів, які належали до однієї з полоненими національностей, та у кількості, пропорційній розміщенням в даному таборі

полонених. До обов'язків комітету входило: вислуховування побажань і скарг полонених та переговори щодо них з табірною адміністрацією; нагляд за дотриманням в таборі гігієнічних умов, за їжею, за поведженням з бранцями; доведення до відома табірної адміністрації інформації про непорядки; контроль за розподілом пожертвувань, які присилалися для полонених [61, с. 42-43]. Під час роботи конференції 1916 р. даний пункт було піддано корекції та уточненню, зокрема: «До складу комітету в Австро-Угорщині та Росії повинні входити принаймні 2 офіцери, з яких один може бути замінений лікарем, та солдати. В таборах, у яких утримується більше 2 тис. військовополонених, кількість вибраних в комітет доповнюється одним офіцером, одним лікарем та солдатами на кожні 4 тис. військовополонених. ... Що стосується Німеччини та Росії, то порядок утворення комітетів буде детально встановлено пізнішою угодою» [цит. за: 289, с. 372]. В результаті, станом на середину 1917 р., згідно даних Московського міського комітету, табірні комітети були створені у 125 німецьких та 19 австро-угорських таборах [213, с. 3].

Не оминули на конференції увагою й діяльність Змішаних комісій, як гарантів прийнятих постанов. Кожна комісія мала складатися з 9 членів: 3 визначалися Центральними Управліннями Товариства Червоного Хреста Данії, Швеції та Швейцарії; 6 інших – по одному призначено Німецьким, Австрійським та Угорським Товариствами Червоного Хреста та три – РТЧХ. Основним завданням комісії було здійснення поїздок до воюючих країн для ознайомлення з утриманням військовополонених на місцях. Попередньо представники мала отримати дозвіл від військової влади на зустрічі з бранцями. Представники комісії мали право вільно фотографувати табори полонених при наявності дозволу від представників місцевої воєнної влади. Жоден член Комісії не повинен мати права роздавати чи брати від полонених листи або записки, проте вони повинні мати право роздавати і отримувати опитувальні карточки за умови їх цензурування з боку офіцерів, які їх супроводжуватимуть. Комісія повинна надсилати детальні звіти про поїздки президії Шведського Товариства Червоного Хреста [див. докл.: 289, с. 372-374]. Втім, ухвалені положення щодо утворення Змішаних комісій так і

не були реалізованими до кінця війни, насамперед, через супротив з боку російського військового відомства, яке не бажало допустити будь-який контроль над діями військової влади по відношенню до військовополонених на своїй території [289, с. 375-376; 385, с. 78-79].

В кінці 1916 р. відбулася третя зустріч у Стокгольмі. Під час засідань основна увага була зосереджена на поводженні з хворими військовополоненими, перш за все хворими на туберкульоз, а також обговорювалося питання щодо широкого обміну недієздатними бранцями. У підсумку було рекомендовано визначити можливість створення централізованих установ для забезпечення більш спеціалізованого медичного обслуговування хворих полонених. Окрім того, були розроблені детальні інструкції для попередження епідемій цинги, а також лікування хворих на туберкульоз військовополонених [385, с. 79-80]. Втім, не заважаючи на те, що протокол Стокгольмської конференції, яка тривала з 23 листопада по 1 грудня 1916 р., був в цілому ратифікований її учасниками, остаточне рішення залишалося за урядами представлених країн [14, арк. 20 зв.].

Четверта, остання, зустріч представників Червоного Хреста в Стокгольмі відбулася в серпні 1917 р. Цього разу представники Німецького товариства Червоного Хреста були відсутніми. На порядку денному було кілька пунктів, зокрема й виконання рішення конференції від 19 грудня 1916 р. стосовно спеціальних таборів для полонених, які хворіли туберкульозом. Все ж, центральне місце займало питання розробки варіантів обміну великих груп військовополонених [385, с. 80-81].

Однак, з усіх ухвалених міжнародних актів, найбільшою повнотою піднятих проблем відзначається вироблений та підписаний між Німеччиною та Росією, незадовго до укладення Брестського миру, протокол Копенгагенської конференції. У ньому було детально відображено різні аспекти утримання військовополонених, зокрема: 1) реєстрація полонених та налагодження зв'язку з ними; 2) організація допомоги полоненим (на підставі набутого під час війни досвіду діяльності різних організацій); 3) медико-санітарний догляд; 4) управління полоненими (коменданти таборів мали бути у штаб-офіцерських

чинах та похилого віку, а їх діяльність мала контролюватись табірною інспекцією; необхідно було здійснити певні заходи для убезпечення бранців від свавілля з боку караульних та дрібного начальства; 5) санкціонувався принцип самоврядування військовополонених шляхом утворення табірних комітетів для виконання низки господарських та адміністративних функцій, а також організації табірних судів для вирішення конфліктів некримінального характеру між полоненими; 6) регламентувався порядок подання скарг, чітко визначалися покарання за втечу та порушення дисципліни, скасовувалися та визнавалися неприпустимими ті покарання, на які протягом війни було найбільше скарг з боку полонених; 7) окреслювалися вимоги щодо об'єму, характеру та обладнання приміщень; 8) регламентувалася кількість, якість та порядок доставки та перевірки харчових продуктів, призначених для військовополонених тощо [289, с. 56-58].

Втім, попри позитивні положення, відображенні у документі, деякі аспекти утримання військовополонених було зафіксовано вкрай поверхово, зокрема, щодо умов праці бранців. Копенгагенський протокол містив лише деякі загальні норми: зрівняння забезпечення полонених із забезпеченням вільних робітників, встановлення для них щотижневого відпочинку, застосування до полонених загальних законів щодо попередження нещасних випадків. Такі важливі аспекти, як робочий час та норми винагороди за працю залишилися невирішеними [289, с. 58-59].

Так само обійшли увагою питання щодо залучення бранців до військових робіт. У додатку до Копенгагенського протоколу містилося характерне для тогочасних домовленостей «побажання»: «Німецька та російська делегації зобов'язуються після закінчення конференції увійти в особливі переговори щодо неприйнятності примушувати військовополонених до робіт по виготовленню зброї та спорядження і до робіт по риттю окопів та спорудження воєнних укріплень в районі воєнних дій, а також щодо питання про загальне недопущення робіт військовополонених у смузі п'ятнадцяти кілометрів від ворожих позицій» [цит. за: 289, с. 59].

Отже, Копенгагенський протокол був завершальним та найбільш повним правовим актом, яким визначалися двосторонні умови утримання військовополонених в Росії та Центральних державах. Незважаючи, на певні «прогалини» щодо праці бранців, які зумовлювалися економічною доцільністю та небажанням кожної сторони обмежувати наявний трудовий ресурс, все ж в цілому, положення Копенгагенського протоколу були вагомим кроком на шляху гуманізації та засвідчили прагнення воюючих блоків полегшити важке становище мільйонів бранців.

Окрім проблеми утримання основної маси бранців під час війни, одне з центральних місць у переговорах між воюючими державами займало питання про обмін та інтернування важко або невиліковно хворих та скалічених до нейтральних країн. Про це свідчить низка проведених зустрічей та декілька спеціальних договорів. Ваги цьому питанню додавав заклик римського папи Бенедикта XV до усіх воюючих держав на підставі взаємності звільнити з полону інвалідів [323, с. 32]. Першими на цьому поприщі знайшли спільну мову Франція та Німеччина, які ще в 1915 р. домовилися про обмін військовополоненими-інвалідами [297, с. 94]. Згодом між ними було досягнуто домовленостей щодо обміну усіх полонених, які пробули в полоні 1,5 роки та більше [42, с. 103].

Росія та Центральні держави також домовилися про обмін інвалідами. Так, в 1915 р. між Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною – з іншого, було укладено договір, відповідно до якого поверненню з полону підлягали усі інваліди, яким каліцтва та важкі хвороби не дозволяли продовжувати після повернення додому, не лише стройову, але й канцелярську службу [284, с. 106, 110]. До таких хвороб, згідно зі спеціально складеним списком, відносилися часткова або повна втрата однієї або кількох кінцівок, травма головного чи спинного мозку із важкими наслідками, повна або часткова сліпота, затяжний туберкульоз, важкі психічні захворювання і т. ін. [121, с. 26; 182, р. 253-254].

Обмін здійснювався за посередництва Швеції, товариство Червоного Хреста якої організувало взаємне транспортування важкохворих полонених [297, с. 94].

Для успішного виконання даного завдання було організовано спеціальний комітет Червоного Хреста для обміну та евакуації військовополонених калік на чолі з дружиною міністра закордонних справ Г. Сазоновою [228, с. 948]. Хоча комітет було утворено вже у лютому 1915 р., безпосередньо обмін розпочався лише наприкінці липня. Перші місяці існування комітету були присвячені переговорам з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Швецією щодо можливих шляхів евакуації [265, с. 221]. В результаті, обмін відбувався за посередництва шведських та російських санітарних потягів, а також зведено-евакуаційних госпіталів та лазаретів Червоного Хреста в Торнео (шведсько-фінський кордон) [197, с. 2790]. Було домовлено про формування кожною передаючою стороною медичної комісії з обов'язковим включенням до неї швейцарських лікарів. Вказана комісія займалася питанням огляду та відбору хворих та поранених для обміну [269, с. 33].

Для зручності роботи лікарських комісій були визначені спеціальні пересильні пункти, в яких відбувався огляд військовополонених солдатів та офіцерів російської армії (в Німеччині, наприклад, це були табори Альтдамм, Зассніц та Штральзунд-Денгольм) [323, с. 33]. В таких таборах усіх прибуваючих розміщували в особливих карантинних бараках. Згодом призначена медична комісія остаточно вирішувала подальшу долю полонених: навпроти прізвища тих, хто підлягав обміну, ставилася літера «А» (austausch), навпроти тих, кого залишали – «Z» (zurück) [7, л. 63-64]. Серед військовополонених, які перебували у т.зв. обмінних таборах, панувала постійна нервова напруга та недовіра один до одного, адже кожен прагнув потрапити до списку обраних для обміну. Іноді серед військовополонених виникали чутки, що нібито завдяки фінансовим затратам за посередництва якоїсь організації можна добитися репатріації з ворожої території без огляду на стан здоров'я (принаймні такі чутки циркулювали в Австро-Угорщині восени 1917 р.). Підозри посилювалися тим, що частина здорових військовополонених дійсно поверталася додому, тоді як репатріація тих, хто справді цього потребував, наштотхувалася на труднощі [18, арк. 1]. Втім, це було, мабуть, швидше винятком, ніж правилом з огляду на психоемоційну нестійкість

бранців та їх легковірність до різного роду чуток.

Станом на 4 серпня 1916 р. в Росію повернулися з полону 17 тис. 664 інвалідів та відправлено до Німеччини та Австро-Угорщини 10 тис. 583 особи [197, с. 2790]. Представник російського МЗС пояснював повільний обмін наступним чином: «Причин, чому не розвинуто краще обмін хоча б інвалідів, яких з однієї і з іншої сторони набагато більше, дуже багато. Головна причина – технічні труднощі у перевезенні. ... Нещодавно було піднято нашими ворогами питання про обмін здоровими, котрі пробули в полоні більше відомого (дворічного – Т.М.) терміну. Ми не можемо до цього часу погодитися на цей обмін, оскільки ми посилили б цим воєнну міць наших ворогів, які мають нужду у кожному багнеті. Союзники наші теж просили нас не йти на подібну угоду. Самі Франція та Англія з одного боку та Німеччина з іншого, уклали подібну угоду, але потрібно мати на увазі, що наші союзники перебувають в даному питанні в абсолютно іншій ситуації, ніж ми, оскільки вони, так само як і Німеччина, відчувають потребу у кожній силі» [цит. за: 289, с. 96-97]. Поза всяким сумнівом, Росія, яка мала вдосталь «гарматного м'яса», не рахувалася з жертвами. Цей принцип діяв впродовж усього періоду війни, незалежно від того, йшла мова про поповнення військових частин чи, тим паче, покращення становища військовополонених.

Окрім того, навіть рішення медичної комісії щодо необхідності репатріації російських бранців за станом здоров'я не було гарантією негайної їхньої відправки на батьківщину. Існували проблеми з транспортуванням, зумовлені значною мірою недотриманням російською стороною умов обміну. Як уже згадувалося, Росія домовилася з Німеччиною обмінюватися усіма полоненими-інвалідами. За спеціальним договором зі Швецією російська сторона мала заповнювати потяги, які привозили російських інвалідів з Німеччини, відповідною кількістю німецьких інвалідів із Росії. Цих зобов'язань російський уряд не виконував: якщо з ворожого полону потяги йшли повністю заповнені (по 200-250 осіб), то з Росії вони відправлялися практично порожніми – наповненість складала 20-25 осіб на потяг [223, с. 5]. В результаті Швеція зменшила кількість

потягів, а Німеччина відмовилась відпускати нові партії інвалідів [289, с. 97, 110-111].

Втім, попри повільність та пасивність російської сторони в питанні обміну військовополоненими, представники Центральних держав та Росії все ж провели декілька зустрічей, присвячених обміну бранцями. Так, у грудні 1916 р. у Стокгольмі під головуванням шведського принца Карла відбулася зустріч представників Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, метою якої було погодження спільних заходів щодо поводження з важкохворими військовополоненими, щодо розміщення туберкульозників, поводження з хворими цингою, а також вироблення пропозицій щодо обміну полоненими, непридатними до військової служби. Підготовлені постанови передбачалося передати національним урядам для прийняття остаточного рішення [17, арк. 1-1 зв.].

У серпні 1917 р. в Стокгольмі відбулася чергова зустріч представників Росії та Австро-Угорщини щодо обміну військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Під час зустрічі, на підставі згоди урядів обох воюючих країн, було домовлено про обмін: 1) полоненими, які досягли 60-річного віку та 2) важкохворими полоненими, зокрема туберкульозниками [189, с. 4].

Питання про обмін здоровими військовополоненими, які тривалий час перебували у полоні, неодноразово піднімалося представниками нейтральних країн під час міжнародних зустрічей. В урядових колах Росії тривалий час точилися дискусії щодо «доцільності» такого рішення. Втім, за сумною традицією, пропозицію масового обміну здоровими бранцями було відхилено.

Практика індивідуального обміну вищим офіцерським складом також не прижилася на Східному фронті, знову ж таки, через негативну позицію Росії. Вирішальну роль відіграло твердження, що «полонених німецьких генералів у нас взагалі немає, тому б довелося звільнити двох або трьох штабних офіцерів, яких у нас всього 15 осіб» [цит. за: 284, с. 111]. Щодо Австро-Угорщини, то особистий обмін вважався вигідним з огляду на перебування в російському полоні значної кількості полонених австро-угорських офіцерів [цит. за: 331, с. 103-104] В

результаті, після тривалих дискусій, на засіданні Центрального комітету у справах військовополонених при ГУ РТЧХ 30 травня 1917 р., було ухвалено остаточне рішення відхилити масовий обмін здоровими військовополоненими, індивідуальний обмін було визнано допустимим у виключних випадках лише з Австро-Угорщиною [13, л. 149]. Цим рішенням було поставлено крапку у тривалих дискусіях в середовищі російських урядовців щодо обміну здоровими військовополоненими з країнами ворожого блоку.

Втім, якщо російський уряд відхилив пропозицію щодо обміну здоровими бранцями, то представники організацій Червоного Хреста нейтральних країн прагнули до позитивного вирішення даного питання. Так, у вересні 1917 р. у Женеві відбулася зустріч делегатів Червоного Хреста Данії, Іспанії, Голландії, Норвегії, Швеції й Швейцарії. Її результатом стала постанова, якою передбачалося «звернутися до воюючих держав із невідступним закликом, щоб вони як найшвидше приступили до обміну здорових полонених, які вже тривалий час перебувають у полоні. Задля цього мусить бути урядами воюючих держав видана запорука, що таких вимінаних полонених більше не відправлять на фронт» [236, с. 3]. Однак, навіть положення про обов'язкову демобілізацію вимінаних бранців не отримало підтримки з боку урядів воюючих країн і, як відомо, обмін здоровими військовополоненими затягнувся на кілька післявоєнних років.

В результаті, за період із серпня 1915 р. до весни 1918 р. повернулося з полону всього 37 тис. 259 російських бранців та було відправлено додому 25 тис. 442 німецьких та австро-угорських полонених [403, с. 148]. Цифра вкрай мізерна з огляду на загальну кількість військовополонених.

Необхідно вказати ще на одну складну проблему, яка була пов'язана із полоненими та неодноразово піднімалася, як під час внутрішньодержавних урядових засідань, так і під час різних міждержавних зустрічей протягом війни – інтернування хворих бранців до нейтральних країн. Ця проблема була озвучена римським папою ще в травні 1915 р. І, якщо Франція та Німеччина, а згодом, і Велика Британія та Німеччина, уклали угоди про інтернування хворих до нейтральних країн, то Росія тривалий час розмірковувала над цим питанням,

оскільки військове відомство вважало цю пропозицію неприйнятною з воєнних міркувань [289, с. 97-98]. Російська військова влада вважала, що інтернування навіть незначної кількості полонених призведе до полегшення ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині та звільнить частку ресурсів, які підуть на підтримку їхніх військ, що було неприпустимим. Тут хотілося б відзначити, що утримання ворожих бранців було вкрай важким економічним тягарем для кожної країни-учасниці війни. Для наочності зазначимо, що, наприклад, Австро-Угорщина у 1916-1917 фінансовому році виділила 2,5 % від загального воєнного бюджету на утримання 1 млн. 800 тис. ворожих полонених. Щоб стали більш зрозумілими масштаби витрат, зазначимо, що на їх утримання було витрачено більше коштів, ніж на вибухові речовини або автомобілі та літаки [390, р. 629-630].

Тим не менше, попри супротив з боку військового міністерства Росії, питання про інтернування хворих полонених до нейтральних країн було поставлено на порядок денний роботи Ради міністрів. Ухвалене 27 вересня 1916 р. рішення містило тезу про допустимість розміщення полонених лише в Швейцарії та Норвегії та неприйнятність Данії та Швеції. Зрозуміло, що таке обмеження значно зменшувало можливу кількість інтернованих, однак у рішенні зазначалося, що «ця обставина... не може мати вирішального значення в даному питанні і у будь-якому випадку мусить поступитися перед вимогами державної необхідності» [див. докл.: 297, с. 98-102]. Втім, суперечки тривали й надалі та завершилися позитивно лише в грудні 1916 р. Проте, коли російський уряд нарешті звернувся до нейтральних країн з проханням прийняти частину хворих полонених, виявилось, що виділені місця для інтернованих практично повністю зайняті десятками тисяч полонених французів, англійців, німців та австрійців. На долю російських бранців залишалось дуже мало місць: на 400 осіб в Швейцарії, на 300 осіб в Норвегії та на 1 тис. 200 осіб в Данії [289, с. 98]. Та й цим російський уряд вповні не зумів скористатися.

Як уже зазначалося, спочатку російська сторона відкидала будь-які пропозиції щодо інтернування хворих співвітчизників із таборів Центральних

держав. Однак з часом уряд погодився з необхідністю такого кроку, з огляду на значну кількість хворих у їхньому середовищі. Було дано розпорядження розпочати переговори з нейтральними країнами про можливі умови прийняти на своїй території хворих російських бранців. Швейцарія, де вже перебувало на лікуванні більше 13 тис. полонених французів, англійців, бельгійців та німців, уже не мала можливості прийняти велику кількість російських полонених (у дипломатичній переписці мова йшла про можливість прийняти приблизно 200 хворих туберкульозом російських офіцерів) [297, с. 97]. На жаль, відхилялася пропозиція Данії, оскільки остання мала спільний кордон із Німеччиною. І це при тому, що ініціатива щодо інтернування поступила безпосередньо від Данії, підтвердження чого ми знаходимо у листі імператриці-матері до Миколи II (грудень 1916 р.). Марія Федорівна висловлювала здивування з приводу відсутності позитивної відповіді на пропозицію, «адже це робиться з почуття християнського милосердя та не буде нічого коштувати, оскільки датчани підготували все за свій рахунок» [цит. за: 310, с. 158-159]. Таким чином, навіть у питанні інтернування важкохворих полонених до нейтральних країн проявлялася повільність та пасивність російської сторони.

З жалем відзначала вкрай повільні темпи обміну та інтернування хворих сестра милосердя О. Тарасевич, яка відвідала місця утримання російських військовополонених у 1916 р.: «Перевезення інвалідів ... відбувається вкрай повільно, лише один раз на тиждень прибувають партії в 200-300 осіб з Торнео в Петроград. ... В першу чергу необхідно збільшити кількість потягів, які перевозять інвалідів з Торнео, і якомога швидше вивезти усіх туберкульозних з полону, а тих з них, котрі ще можуть поправитися при відомому режимі, необхідно інтернувати до Данії, де весь план для облаштування санаторіїв для наших туберкульозних вже вироблений, і не вистачає лише згоди Росії для того, щоб втілити його вжиття» [166, с. 11-12].

Під час об'єднаного засідання Московського міського комітету з різними відділами допомоги російським військовополоненим у січні 1917 р. розглядалося питання про необхідність обміну хворими на туберкульоз або їх інтернування до

нейтральних країн. Під час засідання зазначалося, що від Данії надійшла пропозиція інтернувати на її території поранених та хворих бранців. Проте згоди від Росії не було аж до початку 1917 р. [60, с. 1-3]. Перша група хворих російських військовополонених, яка складалася зі 126 рядових та 22 офіцерів, а також 1 священика та 1 лікаря, прибула до Данії лише навесні 1917 р. [400, s. 375].

Найактивніше велися переговори із Норвегією, яка проявляла проантантівські симпатії. Інтереси Росії представляв російський посол в Норвегії К. Гулькевича, який перебував там з весни 1916 р. по весну 1917 р. Восени 1916 р. він повідомив Петроград, що норвезький уряд дав свою згоду прийняти на лікування по 300 хворих військовополонених від держав Антанти та її противників. Згодом цифра була дещо збільшена [297, с. 102]. При цьому Норвегія висунула кілька умов щодо прийому бранців: по-перше, це мали бути виключно військовополонені, а не цивільні особи, по-друге, норвежці відмовлялися приймати хворих на туберкульоз, сифіліс, душевнохворих та алкоголіків, з огляду на специфіку лікування та догляду за ними [297, 102-103; 323, с. 33]. Управлінням інтернованими займався спеціальний комітет, члени якого призначалися воєнним міністром Норвегії. До складу комітету входили головний військово-санітарний інспектор норвезької армії полковник Дое, який став на чолі управління та представники норвезького Червоного Хреста. У кожному місцевість, де були організовані табори для інтернованих, призначалися військові лікарі, які мали проводити лікування за стандартами норвезької армії. У кожному таборі за дотримання порядку та дисципліни відповідав російський офіцер з числа військовополонених. Фінансовий бік справи було вирішено наступним чином: облаштування приміщень для інтернованих здійснювала приймаюча сторона, а витрати на утримання та лікування полонених зобов'язувався покривати російський уряд. Правила перебування російських інтернованих у Норвегії остаточно були узгоджені протягом лютого-березня 1917 р. Відбір кандидатів для інтернування доручався змішаним комісіям з місцевих та норвезьких лікарів, які відвідували табори полонених у Німеччині, Австро-Угорщині та Росії. Загальне керівництво російськими полоненими і в Норвегії, і в Данії було доручено

воєнному агенту в скандинавських країнах підполковнику Д. Кандаурову [297, с. 103-104].

Перша група російських полонених з Німеччини та Австро-Угорщини прибула до Норвегії в квітні 1917 р., остання – в травні 1917 р. Всього на норвезькій території перебувало 229 солдат, 69 офіцерів, 3 лікаря та один священник, які були розміщені в п'яти таборах [297, с. 105]. Їх розмістили в гарно обладнаних приміщеннях, в лісистій місцевості. Перші два тижні полонені перебували на карантині: їм не дозволялося відходити від санаторію далі ніж на три кілометри і не дозволялося приймати гостей. Харчування бранці отримували ситне. Завдяки гарному догляду та клімату частина полонених за певну винагороду навіть взяла участь в польових роботах [203, с. 7-8].

Загалом, результати інтернування російських бранців до нейтральних країн за час війни виявилися більш, ніж скромними: всього 1,5 тис. хворих із 2,5 млн. всіх військовополонених.

Після зміни політичного режиму в Росії в жовтні 1917 року з новою силою постало питання про військовополонених. У зв'язку з переговорами щодо підписання миру між Росією та Центральними державами, на порядку денному постала низка питань, одне з яких – подальша доля військовополонених. При підписанні перемир'я в Бресті було домовлено взаємно покращити становище військовополонених та негайно приступити до обміну цивільними полоненими та інвалідами. Для вироблення спільного плану з обміну та вирішення конкретних питань щодо зміни становища військовополонених обох сторін у Петрограді в другій половині грудня 1917 р. відбулася спеціальна нарада представників Росії та Центральних держав. Під час наради були встановлені детальні правила обміну інвалідами, деякими категоріями цивільних полонених, а також питаннями перевезення багажу та коштів тими, хто повертався з полону.

Одне з центральних місць займало питання врегулювання використання військовополонених на різноманітних роботах. На вимогу російської сторони запровадити для полонених восьмигодинний робочий день Центральні держави не погоджувалися, мотивуючи це важливістю роботи бранців для відновлення

промисловості та народного господарства [289, с. 115; 314, с. 127]. Отже, вперше на офіційному рівні було піднято питання трудової зайнятості полонених та відверто підтверджено необхідність використання їхньої праці.

Таким чином, вже з перших місяців війни стало зрозуміло, що довоєнні домовленості щодо утримання військовополонених неможливо реалізувати та дотримуватися їх через розмитість та узагальненість положень. І, хоча впродовж війни було підписано кілька угод щодо військовополонених, проте ухвалені міжнародні правові акти лише номінально впливали на покращення становища бранців, оскільки їх реалізація супроводжувалась постійними застереженнями з боку підписантів (насамперед, Росії). Попри проведення під час війни низки зустрічей та підписання договорів щодо утримання військовополонених, більшість правил залишилися на папері, не витримуючи воєнних реалій, що постійно змінювалися. Деякі аспекти життя бранців взагалі залишилися поза увагою воюючих країн, передусім питання участі полонених у різноманітних роботах.

Отож, сучасне тлумачення статусу військовополоненого сформувалося впродовж Нового часу під впливом ідей гуманізму, які визначали життя та честь людини як найвищу цінність. Низка європейських правників, які займалися питаннями гуманізації ставлення до людської особистості, включали у сферу своїх інтересів не лише міжнародні правовідносини мирного часу, але й прагнули визначити та уніфікувати статус комбатантів у випадку військового конфлікту. Визначальним стало положення, згідно з яким, за військовополоненим закріплювався статус обеззброєного воїна. Вважалося, що після складення зброї (добровільного чи примусового), з бранцем необхідно було поводитися поблагливо, поважати його життя та не принижувати його людської гідності.

Втім, з виникненням регулярних армій, збільшенням кількості та масштабності збройних конфліктів, удосконаленням озброєння, а відповідно, і збільшенням кількості воїнів, які потрапляли в полон, виникла необхідність уточнення статусу останніх. Звісно, воюючі держави почали укладати окремі договори на період війни, в яких оговорювалося і становище військовополонених,

проте вони носили характер разового двостороннього договору, і не мали універсальної ваги для міжнародного права. Необхідно було виробити такі юридичні норми, які б стали загальнообов'язковими, стали б визначальними у багатосторонніх відносинах воєнного часу. З цією метою відбулася низка зустрічей, під час яких обговорювалися питання правовідносин між воюючими країнами впродовж Першої світової війни.

Найвищим досягненням міжнародного правотворення щодо військовополонених стали дві Гаазьких конференції 1899 р. та 1907 р., під час яких було розроблено та затверджено основні положення щодо полонених. Вони не лише закріпили за військовополоненим статус «обеззброєного воїна», але й значною мірою розтлумачили його. У положеннях щодо бранців визначалися загальні умови їхнього розміщення та утримання, зв'язків із рідними тощо. Історичне значення ухвалених конвенцій полягає в тому, що вперше у міжнародному військовому праві фіксувалися умови утримання полонених, причому ці положення були підтримані значною кількістю держав, представники яких поставили підписи під ухваленими конвенціями. Вважалося, що ці положення допоможуть уникнути проявів жорстокості до військовополонених у майбутньому. Проте, події Першої світової війни показали ілюзорність будь-яких благих намірів щодо вирішення даної проблеми з позицій гуманізму в умовах тотального військового конфлікту, який розтягнувся у часі і просторі, поглинув більшість суспільних ресурсів та викликав серйозну кризу основних засад європейської цивілізації.

Велика війна, яка отримала свою назву через масштаби людських жертв та руйнувань, породила багато проблем, одна з яких – несподівано велика кількість втрат військовополоненими з обох боків з перших місяців війни. Їхня кількість вираховувалася мільйонами. Всього, за різними підрахунками, втрати військовополоненими склали 7 – 8 млн. осіб. З них 2,5 млн. – російські військовополонені, які в основній своїй масі опинилися в таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Це був найбільший показник серед воюючих країн, причому більшість бранців потрапили у полон протягом першого року війни.

Приблизно стільки ж військовополонених (в основному австро-угорських, значно менше – німецьких) опинилося на території Росії. Це породило низку проблем з їх розміщенням та утриманням. Гаазькі домовленості виявилися «похованими» під реаліями війни. Їх норми були вкрай розмитими, були відсутніми механізми контролю за їх виконанням, і фактично з перших місяців війни виникла необхідність в нових домовленостях, з урахуванням воєнних реалій.

З огляду на це, під час війни відбулася низка зустрічей офіційного та приватного характеру, під час яких обговорювалося питання полегшення долі мільйонів бранців, серед яких було багато хворих та поранених. Результатом цих перемовин стали кілька Стокгольмських конференцій 1915-1917 рр. та Копенгагенська конференція 1917 р., під час яких змінювалися, уточнювалися та доповнювалися правила щодо утримання полонених. Окрім регламентування становища здорових бранців, обговорювалися питання лікування хворих, обмін інвалідами та важкохворими полоненими. Проте, не зважаючи на низку підписаних угод, у яких детально прописувалися умови розміщення полонених, поводження з ними, харчування, способи надання їм допомоги, самоорганізація полонених в таборах і т. ін., невирішеним залишилося питання утворення контролюючого органу за виконанням прийнятих угод. З огляду на це, виконання підписаних угод покладалося на «добру волю» урядів країн-підписантів та обслуговуючий персонал табору. В цілому ж, не зважаючи на існуючі проблеми та складнощі в утриманні бранців, перемовини та ухвалені договори засвідчили прагнення воюючих країн хоча б частково покращити умови перебування в полоні військовослужбовців армій супротивника. Вперше в історії, переговорний процес вівся безперервно, постійно проводилися консультаційні зустрічі, підписувалися різного роду угоди, які постійно вдосконалювалися, відповідно до вимог воєнного часу.

РОЗДІЛ III. СТАНОВИЩЕ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В АВСТРО-УГОРЩИНІ ТА НІМЕЧИННІ

3.1 Побут військовополонених в таборах

Аналізуючи умови перебування військовополонених російської армії в німецьких таборах, варто зазначити, що найбільше порушень норм утримання спостерігалось саме в перший рік війни, коли вже після перших місяців боїв у Німеччині та Австро-Угорщині опинилися великі маси полонених. Швидке зростання кількості бранців створило серйозну проблему в плані їх розміщення та утримання.

Шлях до табору. Найбільш небезпечним для бранців був момент потрапляння в полон, оскільки їх могли або переправити в табори, або покалічити, або одразу ж вбити. Випадки вбивств захоплених бранців, причому з боку усіх воюючих держав, неодноразово були зафіксовані у різноманітних документах [див. напр.: 81, с. 71-76, 80-85; 392, р. 373-388]. Причини цього явища були різні: інколи вбивства ініціювалися згори, іноді відбувалися «в запалі бою», іноді причинами вбивств військовополонених були національні, расові мотиви і т. ін. [398, р. 63-64].

У протоколах роботи Надзвичайної слідчої комісії, створеної в Росії для розслідування порушень міжнародного права, наводилися випадки спалення та повішання полонених [81, с. 86-89], на полі бою знаходили тіла з обрізаними вухами й носами, з виколотими очима. Також були виявленні живі свідки знущань – військовослужбовці, які були піддані тортурам, але вижили, не зважаючи на знущання: на тілах останніх були колоті рани, надрізані вуха, носи, пальці, вирізані шматки шкіри, опіки тощо [див. напр.: 36; 81, с. 89-94].

Для тих бранців, які залишилися в живих, одразу ж розпочиналася боротьба за виживання. Перед відправкою їх в тил Німеччини чи Австро-Угорщини, у них часто забирали кошти, цінні речі, тютюн і майже завжди – чоботи. Причому чоботи знімали і влітку, і взимку, видаючи замість них якесь старе взуття чи

дерев'яні капці, а інколи залишали полонених взагалі босими [див. напр.: 100, с. 30, 35-36; 148, с. 16; 152, с. 12-13; 157, с. 6; 170, с. 16; 174, с. 9; 206, с. 690; 217, с. 563; 218, с. 1419]. У матеріалах Надзвичайної слідчої комісії за 8 місяців 1915 р. (з травня по грудень) було зафіксовано 780 випадків мародерства, які чинилися австрійськими та німецькими військами [81, с. 77, 99-100].

Шлях від поля бою до місця розташування військовополонених тривав часто кілька днів. Частину шляху потрібно було пройти пішки до найближчої залізничної станції. Під час цих переходів бранцям майже не давали їжі, що робило шлях вкрай важким та виснажливим [див. напр.: 103, с. 9; 152, с. 3-4; 162; 218, с. 1419]. На шляху до залізничної станції траплялися непоодинокі випадки жорстокого побиття полонених конвоїрами, інколи зі смертельними результатами, за найменший непослух: вихід із шеренги, відставання від групи, нерозуміння команди тощо [81, с. 100-106].

Разом з тим, необхідно зазначити, що поряд із даними, що конвоїри на шляху слідування партій полонених знущалися над ними, майже не годували їх, зустрічається у спогадах і протилежна інформація. Деякі бранці згадували, що караульні дозволяли їм пити воду, пекти картоплю, брати їжу від населення і т. ін. [148, с. 24; 153, с. 14-15; 163, с. 16]. Щоправда, вони зауважували, що з наближенням до кордону, при кожній зміні конвоїрів, вороже ставлення до полонених посилювалося, зупинятися поїсти вже не дозволяли, доводилося вдовольнятися в основному сирого картоплею та буряком [140, с. 22; 148, 24-25]. Гарне ставлення до російських бранців на шляху слідування в тил Центральних держав відзначалося і в матеріалах Надзвичайної слідчої комісії, правда з уточненням, що «лише слов'яни та поляки виявляли співчуття до полонених, пропонуючи їм по дорозі хліб, молоко, фрукти» [81, с. 97]. Як бачимо, поводження з російськими бранцями було вкрай різним та залежало від настроїв конвоїрів.

Після прибуття на залізничну станцію бранців з числа рядових солдатів розміщували в потяги, в яких у мирний час перевозили худобу і які навіть не були почищеними. В Німеччині в одному вагоні розміщувалися 80-90 осіб, в Австро-

Угорщині, де вагони були менших розмірів – 50-60 осіб, що вело до жахливої тисняви, в якій ні сісти, а ні, тим паче, лягти не було можливості. Справляти фізіологічні потреби доводилось безпосередньо у вагоні [81, с. 98; 102, с. 5-6; 103, с. 10]. Часто після таких перевезень у вагоні залишалося по кілька мерців [81, с. 98; 174, с. 9].

Перевезення офіцерського складу полонених дещо відрізнялося від умов перевезення рядових. Їх, принаймні, везли у пасажирських вагонах, хай і без належного комфорту та забезпечення. Так, офіцер К. Лісинов згадував, що після прибуття на залізничну станцію полонених офіцерів посадили в вагони 3-го класу по 8-10 осіб у відділення [7, л. 27-28]. В цілому ж, хоча й перевезення офіцерського та рядового складу російських бранців дещо відрізнялося зовнішніми атрибутами, ставлення до них конвоїрів було однаково суворим.

Втім, у цьому не було нічого дивного, адже жорсткість щодо захоплених бранців декларувалася у внутрішньодержавних розпорядженнях Німеччини та Австро-Угорщини фактично з перших днів війни. Наприклад, у наказі, виданому наприкінці серпня 1914 р. по 8-й німецькій армії зазначалося, що полонені повинні утримуватися в строгості; бажаним з точки зору військової доцільності було перебування полонених у пригніченому стані і т. ін. [398, р. 63]. Поодинокі прояви співчуття щодо російських полонених (та й то лише щодо офіцерів) з боку супроводжуючого персоналу чи станційних співробітників суворо каралися, їх звинувачували у недостатньому патріотизмі тощо [242, с. 280-282].

Важким моральним випробуванням для полонених було проведення їх через міста та містечка, місцеве населення яких вкрай вороже ставилося до бранців: їх обзивали «російськими свинями», «російськими собаками», в них кидали каміння, плювали, освистували тощо [див. напр.: 15, арк. 1; 36, с. 15; 71, с. 11, 21; 81, с. 97; 100, с. 30, 35; 103, с. 9; 148, с. 27; 200, с. 4; 238, с. 624].

Розміщення полонених. Вже перші місяці війни створили серйозні проблеми в Німеччині та Австро-Угорщині з розміщенням захоплених військовополонених, кількість яких постійно зростала.

Зауважимо, що у серпні 1914 р. німецька військова влада розраховувала на

нетривале кількатижневе утримання максимум 150-160 тис. полонених [410, с. 72-73]. Втім, станом на 1 вересня 1914 р. німецька військова адміністрація вже відзначала «певні труднощі» щодо розміщення та продовольчого забезпечення військовополонених [406, с. 18]. І це не дивно, з огляду на те, що в кінці жовтня – на початку листопада в Німеччині вже перебувало 400 тис. бранців, а через рік, у вересні 1915 р., їхня кількість сягнула 1 млн. 327 тис. 725 осіб, що майже в десять разів перевищувало очікувану чисельність [410, с. 74-75].

Система розміщення військовополонених склалася в Німеччині протягом 1915 р. і базувалася на військово-територіальному устрої країни. Німеччина була розподілена на т.зв. «армійські корпуси» (територіальні одиниці), в кожному з яких був наявний генерал-інспектор військовополонених і при ньому офіцер, які кожного місяця об'їжджали місця розташування полонених на підзвітній території, робили звіти для військового міністерства, звідки надходили усі директиви [146, с. 73]. Адміністрація таборів тричі на місяць подавала в центр інформацію про всі переміщення військовополонених, що полегшувало та пришвидшувало видачу інформації про місцезнаходження останніх [146, с. 13].

В Австро-Угорщині все управління справами військовополонених було суворо централізовано та зосереджено в X Відділі Військового міністерства. Для нагляду за становищем бранців – Дунайська монархія поділялася на чотири інспекційних округи, кожен з яких управлявся особливим генерал-інспектором, що підпорядковувався безпосередньо X Відділу [289, с. 253]. Отже, система нагляду за військовополоненими в Німеччині та Австро-Угорщині базувалася на суворій централізації та не мала суттєвих відмінностей.

Слід зауважити, що формування німецької табірної системи, на думку німецької дослідниці У. Гінц, пройшло кілька етапів, а саме: 1) «фаза імпровізації», яка тривала з початку війни і до початку 1915 р.; з цим періодом пов'язані масові епідемії тифу та холери в таборах, наслідком яких була висока смертність бранців; 2) «фаза організації», яка була пов'язана з будівництвом основних таборів в 1915 р., встановленням мінімальних стандартів утримання військовополонених та початок організації табірної дозвілля; 3) «фаза вторинної

диференціації», пов'язана з формуванням робітничих команд в 1915 р., коли склалася система примусової праці та основні табори були доповнені тисячами місць для утримання робітничих команд [330, с. 278]. Зазначимо, що розвиток австро-угорської табірної системи відбувався точно за такою ж схемою.

В результаті, система утримання полонених в Німеччині та Австро-Угорщині складалася з т. зв. пересильних таборів для короткотривалого утримання (як правило на кілька тижнів), великих стаціонарних солдатських та офіцерських таборів, а також таборів для розміщення «робочих команд» (полонених з одного або кількох стаціонарних таборів) на місцях їх зайнятості [350, с. 68; 414, s. 359].

Кількість місць утримання військовополонених постійно уточнювалась. В Німеччині та на окупованих її військами територіях (станом на 1 лютого 1916 р.) таких місць було всього 480 [116, с. 33-51]. В січні 1917 р. подавалися уточнені дані: всього 332 табори, де утримували російських бранців (48 офіцерських таборів, 2 солдатсько-офіцерських та 282 табори, де утримували як військовополонених, так і цивільних бранців) та 168 лазаретів [114].

В Австро-Угорщині, станом на 1 лютого 1916 р., нараховувалось 372 місця, де утримувалися російські полонені [115, с. 53-66]. У січні 1917 р., згідно з отриманими Росією списками, уточнювалося, що в Дунайській монархії існувало 105 таборів, в яких утримували російських полонених, з них 24 – офіцерських табори, 24 – змішаних (для солдатів та офіцерів), 57 – змішаних, для утримання як військовополонених, так і цивільних бранців. Лазаретів було 277, більшість з яких розташовувались поряд з робочими таборами [113, с. 1-9]. Російський дослідник В. Виноградов, посилаючись на роботу М. Жданова, наводить дані про більше 300 різних місць утримання військовополонених та майже 50 стаціонарних таборів для полонених офіцерів та рядових в Австро-Угорщині [289, с. 251; 418, р. 191].

Коли в урядових колах Дунайської монархії зрозуміли, що передбачених приміщень для утримання військовополонених недостатньо, було взято курс на будівництво таборів із середньою місткістю 20 тис. осіб [416, s. 392]. При цьому необхідно відзначити, що часто реальна кількість полонених в таборі була більшою, ніж планувалося спочатку. Наприклад, табір біля м. Йозефов був

розрахований на 30 тис. полонених, втім їхня кількість сягала іноді 42 тис. [158]. В таборі Гредіг кількість полонених була іноді 40 тис. осіб (включаючи керівництво та охорону). Більшим був лише Зігмундсхерберг, де утримувалося до 70 тис. бранців та працювало 3 тис. наглядачів [291]. Найбільшими таборами в Австро-Угорщині були Візельбург (розрахований на 51 тис. бранців), Брюкс (56 тис. 800 осіб) та Кляйнмюнхен поблизу Лінца (був розрахований на 54 тис. 700 осіб, проте з часом наповненість сягнула 57 тис. осіб) [416, s. 392].

Необхідно зауважити, що при будівництві таборів потрібно було дотримуватися низки умов: віддаленість від населених пунктів та лісів, наближеність до залізничних колій та станцій, наявність можливостей для обладнання інфраструктурних зручностей тощо [403, s. 71-73].

Утримання військовополонених мало чітко визначений диференційний характер. Командний склад розміщували окремо від рядових у спеціальних офіцерських таборах, під які облаштовували внутрішні форти фортець, старі замки, деякі курортні приміщення, старі казарми, корпуси недіючих заводів. Якщо ж невеликі групи офіцерського складу російської армії потрапляли до солдатських таборів, то там для них виділяли окремі приміщення і будь-які контакти з нижчим складом суворо заборонялися [81, с. 212; 166, с. 18; 289, с. 226; 300; 350, с. 68].

Згідно з розпорядженням військового міністерства Прусії від 15 лютого 1915 р., офіцерам мали надавати невеличкі, але достатні для проживання приміщення, генерали ж розміщувалися в окремих кімнатах [331, с. 97]. Втім, полонені офіцери часто скаржилися на важкі умови проживання. Так, В. Фомін, провівши 6 місяців в полоні, згадував, що під офіцерський табір, було відведено старий, давно не ремонтований замок. Більша частина офіцерів розташовувалася в трьох кімнатах на другому поверсі, по 25-30 осіб в кожній, та в двох кімнатах на першому поверсі по 13 осіб в кожній. У всіх кімнатах ліжка розташовувалися в два яруси. Невеликий двір для прогулянок, який мав сімдесят кроків в довжину та шістдесят в ширину, був обнесений фортечною стіною, і, для уникнення підкопів з боку полонених, за сажнів два від стіни було поставлено високу дротяну огорожу, в

центрі розташовувалися помийна яма та відхоже місце [173, с. 43-46].

Разом з тим, зустрічаються і позитивні згадки про офіцерські табори. Наприклад, табір Гнаденфрей, який вважався одним з найкращих, розміщувався у кам'яному 3-х поверховому приміщенні. У великих кімнатах розміщували по 10-20 офіцерів, у маленьких – по 2-3 офіцери. Приміщення та двір були оточені дерев'яним плотом та колючим дротом. На кутах, на дерев'яних вишках розміщувалися вартові. Житлові кімнати були світлими та високими, з паровим опаленням та газовим освітленням. Кожен офіцер мав хороше ліжко, пару рушників та постільну білизну, яка змінювалася двічі на місяць, невелику шафку для речей [170, с. 76-77].

Загалом, в більшості офіцерських таборів умови проживання були відносно стерпними. До скарг і прохань бранців намагалися прислухатися. Наприклад, у відповідь на часті скарги полонених офіцерів на грубість з боку табірної адміністрації та принизливість постійних обшуків, прусське військове міністерство видало розпорядження, за яким солдатам охорони заборонялося входити в кімнати без стуку, обшуки та переклички мали здійснюватися лише рівними за рангом або старшими офіцерами і т. ін. [331, с. 99-100].

Згідно з існуючими міжнародно-правовими нормами, полоненим офіцерам мали надавати приміщення з усім необхідним умеблюванням. На початку війни це правило у Німеччині виконувалося. Проте, коли стало відомо, що німецькі полонені у Сибіру платили за меблі, німецька сторона у вигляді репресій позбавила російських полонених офіцерів права безкоштовно ними користуватися і їм залишали всі необхідні предмети за умови щомісячної сплати за них від 20 до 40 марок [132, с. 142]. Позитивно (на попередніх умовах) це питання було вирішено лише восени 1916 р., коли російський уряд видав місцевим адміністраціям розпорядження про надання німецьким полоненим офіцерам необхідних меблів безкоштовно [289, с. 228-229].

Що ж стосується рядового складу полонених, то у перший період війни їх розміщували, переважно, в землянках та дерев'яних бараках без належного опалення, часто без вікон. Під місця для утримання військовополонених

виділялися пустирі, віддалені від населених пунктів, площею в декілька десятин, оточені високою огорожею з колючого дроту [217, с. 562-563; 230, с. 2007; 353]. Там бранці спали на землі, власноруч рили землянки та траншеї, а згодом, знову ж таки власними силами, зводили бараки [81, с. 161; 103, с. 10-11; 157, с. 10-11; 174, с. 11]. Полоненому видавали матрац та подушку, набиті стружками, ковдру, іноді одну на двох. Перша воєнна зима, яку частина полонених провела в землянках, була важкою: матрац клався на землю і після дощу та морозу стружка дуже швидко перетворювалася на смердючий потрух. Через це були випадки обморожування кінцівок [217, с. 563]. Відвідувачі таборів в першу воєнну осінь відзначали, що всі бранці були вкрай погано одягнені, багато бранців не мали верхнього одягу, дехто взагалі був лише у білизні, яка була дуже брудною. Оскільки бань ще не було, скрізь стояв тяжкий сморід [39, с. 46]. Згадуючи про перебування в таборах протягом першого періоду війни, полонені вживали такі вирази, як «сире та затхле повітря», «чорна закопчена стеля», «сирі, запліснявілі стіни», «земляна брудна підлога» і т. ін. [167, с. 56].

Втім, до початку 1916 р. умови утримання рядових солдат було приведено до порядку. Усі стаціонарні табори будувалися за шаблоном: довгі дерев'яні бараки, одна або кілька сторожових веж із кулеметами, табір оточувався двома рядами колючого дроту, поблизу входу розташовувалася комендатура. Казарми, як правило, освітлювалися електрикою. Кількість охоронців в таборі, зазвичай, сягала 1/10 частини усіх військовополонених [див. докл.: 182, р. 53-57]. Проходи між бараками вимощувалися камінням або дерев'яними брусами та дошками. Окрім жилих бараків, в таборі були госпітальні бараки, карантинний відділ, бані, приміщення для прання, кухні, хлібопекарні, барак пожежної команди і арештантські приміщення [230, с. 2008]. Житлові бараки були розраховані на 200-250 осіб. Опалювалися вони пічками. Спали полонені на одно або двоповерхових нарах. Туалети знаходилися в окремих приміщеннях поблизу кожного бараку. Для щоденного вмивання були влаштовані спеціальні бараки з підведеною туди водою [14, арк. 18 зв.; 289, с. 261-263]. В усіх таборах функціонували чоботарні, кравецькі та столярні майстерні. Проте, навіть у 1916 р., поряд із дерев'яними

бараками, зустрічалися землянки, в яких жили бранці (табори Тухель та Черськ) [165, с. 4-5].

Одразу ж після початку війни було заборонено пропускати в табори сторонніх осіб без наявності відповідної санкції військового міністерства. Виключення стосувалося робітників, які виконували роботи всередині табору, перевізників, поставщиків продуктів та ін. Їх пропускали за наявності спеціального пропуску [25, арк. 1; 128, р. 283-284]. Окрім того, на початку війни в Центральних державах видавалися розпорядження, якими місцевим жителям суворо заборонялося контактувати з полоненими. Наприклад, біля табору Йозефов було вивішено директиву наступного змісту: «Будь-який контакт з військовополоненими, включаючи передачу продуктів, цигарок та ін. забороняється! Наказ охоронців не наближатися до військовополонених повинен виконуватися кожним під загрозою негайного арешту» [158]. Це свідчить про бажання мінімізувати контакти місцевого населення з полоненими та ізолювати бранців від зовнішнього світу.

Правила поведінки та розпорядок дня в таборах. При розміщенні бранців було збережено армійську організацію. Військовополонених поділяли на роти або бараки на чолі з унтер-офіцером тієї ж національності. На нього покладалося посередництво між полоненими та комендатурою, нагляд за порядком в таборі і т. ін. [123, р. 296-297; 128, р. 284-285; 165, с. 4; 323, с. 187]. Для регулювання становища бранців видавалися різні розпорядження, які вивішувалися щоденно, традиційно біля кухні, для ознайомлення з ними або їх повідомляли в усній формі [127, р. 280].

Військовополонені офіцери та рядові підпорядковувалися коменданту, а також офіцерам та унтер-офіцерам, які наглядали в таборах. Бранці, як офіцери, так і рядові, зобов'язані були віддавати честь усім німецьким офіцерам, як у таборі, так і за його межами. Охоронці мали право стріляти у кожного полоненого у випадку його спроби втекти [70, с. 3; 127, р. 275].

Кожен полонений отримував номер, який замінював його прізвище [148, с. 28; 153, с. 30; 162]. Окрім того, одяг бранців мав спеціальні позначки. Про це,

зокрема, доповідав генерал-майор А. Калішевський під час засідання Центрального Комітету у справах військовополонених при Головному управлінні Російського товариства Червоного Хреста (ГУ РТЧХ). Він зазначав, що усім російським бранцям рядового складу нашивали на лівий рукав кольорову смугу з літерами «Kgf.» (Kriegsgefangene – військовополонений – Т.М.). Окрім того, в Австро-Угорщині на одяг працюючих бранців наносилися спеціальні позначки масляною фарбою. Щодо полонених офіцерів, то на їхньому одязі жодних міток ані в Німеччині, ані в Австро-Угорщині не було [13, л. 72-72 об.; 358, с. 146].

Перекличка полонених проводилася двічі на день, окремо для офіцерів та рядових [70, с. 4; 127, р. 275-277]. Також здійснювався нічний обхід кімнат полонених офіцерів близько опівночі. Зранку на перекличці збирали та роздавали листи, полоненим зачитувалися різні розпорядження комендатури [7, л. 47 об.; 123, р. 298; 128, р. 287; 132, с. 126-127; 163, с. 21; 165, 10-11; 170, 31-32].

Палити в кімнатах суворо заборонялося. Підйом офіцерів відбувався о 6.00-6.30 ранку, одразу ж після цього рядові мали прибрати та провітрити кімнату [70, с. 5-6; 127, р. 276-277; 123, р. 296-297]. Для служби при офіцерах призначалися денщики (зазвичай один на дві-три кімнати), часто останні виконували також роботи по табору [70, с. 12-13; 127, р. 276; 132, с. 144; 230, с. 2019;]. Після 9 год. вечора виходити з кімнати не дозволялося (за виключенням походу у відхоже місце); заборонялося засмічувати двір, для сміття у дворі стояли спеціальні діжки [70, с. 6-7; 127, р. 277; 128, р. 286-287]. Отже, розпорядок дня у таборах базувався на військовій дисципліні, що чітко прописувалося у табірних правилах.

Згідно з гаазькими правилами, полонені офіцери мали отримувати від країни, яка захопила їх у полон, половину місячного жалування, яке вони отримували на батьківщині. Станом на весну 1915 р. в Німеччині російські молодші офіцери отримували 60 марок (27 крб.) в місяць, старші офіцери – 100 марок (46 крб.) на місяць [173, с. 21; 193, с. 1320]. Згодом виплати було збільшено: молодшим офіцерам – до 113 марок, старшим – 170 марок на місяць [150, с. 156-157; 289, с. 229-230].

Зазначимо, що якщо сума утримання була чітко визначена, то вирахування з

нього в різних таборах відрізнялися. Наприклад, при платні в 60 та 100 марок (залежно від рангу) із цих коштів вираховували по 1 марці 40 пфенігів за добове харчування. В деяких таборах необхідно було сплачувати окремо за хліб, а у деяких – і за вечерю. При цьому, за перший місяць перебування у полоні жалування не видавалося [7, л. 29 об.; 132, с. 148; 205, с. 4].

Також необхідно зазначити, що спочатку німецькі військовополонені офіцери в Росії отримували виплати у 2-2,5 рази більше, ніж російські в Німеччині [163, с. 18]. Тому спочатку воюючими сторонами піднімалося питання про зрівняння, а згодом і про взаємне збільшення жалування для російських та німецьких офіцерів [224, с. 4377-4378]. Незабаром виплати в обох країнах почали здійснювати однакові [9, л. 21 об.; 125, с. 31-32].

Щодо Австро-Угорщини, то там молодші офіцери отримували 120 крон, старші – 180 крон, штаб-офіцери – 240 крон в місяць. З цих сум щомісяця комендатура табору вираховувала значну суму на продовольче забезпечення бранців (в середньому 3 крони на день), а те, що залишалося – витрачалося бранцями на купівлю одягу, прання, продуктів харчування тощо [289, с. 258-259]. Таким чином, завдяки щомісячним виплатам, військовополонені-офіцери могли забезпечувати себе найнеобхіднішим.

Невід'ємною складовою офіцерського побуту були прогулянки. Їх дозволялося здійснювати за межі табору, щоправда, лише у супроводі конвоїрів [7, л. 47 об.-48 об.; 158; 163, с. 32; 194, с. 1574-1575]. Тут необхідно відзначити, що між Росією та Німеччиною існувала угода, згідно якої дозволялося відпускати військовополонених-офіцерів на прогулянки під чесне слово не здійснювати спроби втекти. Дана стаття трактувалася як турбота про здоров'я полонених – їм необхідно було дати можливість більше рухатися [122, с. 7]. В якості гарантії чесного слова виступала спеціальна власноручна розписка офіцера, яка на час прогулянки здавалася в комендатуру [171, с. 4]. Шаблонний текст був наступним: «Я даю своє чесне слово, у випадку моєї участі у прогулянці ... не здійснювати втечі, під час прогулянки виконувати усі розпорядження конвоїрів та не здійснювати жодних дій, які загрожують безпеці німецької держави. Я знаю, що

... військовополонений, який здійснив втечу не зважаючи на дане чесне слово, підлягає смертній карі» [цит. за: 295, с. 81].

Згодом умови для прогулянок було спрощено. У травні 1917 р. вступили в дію правила, якими дозволялися прогулянки вже без охоронців у супроводі лише підлеглих чинів. Зокрема, визнавався достатнім супровід одного офіцера-конвоїра або військового лікаря. Окрім того, видавалися разові дозволи для виходу з табору без конвою (для здійснення покупок, необхідності відвідати лікаря, піти в баню і т. ін.) [13, л. 145 об.-146]. Під час прогулянок заборонялися відвідини готелів, зносини з жінками, візити до розважальних закладів. Порушення цих правил тягли за собою позбавлення пільг винуватця, а іноді й всього бараку або табору [13, л. 146]. Російські полонені генерали часто здійснювали прогулянки в околицях табору лише у супроводі коменданта табору, відвідували магазини, ресторани, міські парки та ін. [331, с. 100-101].

З початку 1917 р. дещо пом'якшився і режим утримання рядових військовополонених. Це проявлялося, в першу чергу, у тому, як згадували самі бранці, що їх «частіше стали посилати на роботи без конвою» [138, с. 117].

Необхідно вказати на ще одну проблему для усіх воюючих сторін – забезпечення військовополонених одягом. На перших порах як в Центральних державах, так і в Росії, військовополонені обходилися тим, що було на них в момент потрапляння в полон [9, л. 19 об.]. Згодом, після зношення власного одягу, бранці мали забезпечуватися трофейним одягом, а за його відсутності – купувати собі одяг за власний кошт [124, р. 273; 129, р. 25; 230, с. 2019]. З часом проблема набувала все більшої гостроти, оскільки більшість бранців зносили свій одяг, а придбати новий можливості, особливо в рядових, не було. Та й держава, яка утримувала бранців, не мала можливості забезпечити їх вбранням. Про серйозність проблеми свідчить хоча б той факт, що наприклад, в Австро-Угорщині у листопаді 1917 р. було видано директиву, в якій містилося звернення військової влади до цивільного населення по допомогу, у зв'язку з нестачею державних ресурсів для заміни старої білизни та одягу полонених [28, арк. 7-8].

Після підписання Брестського мирного договору правила утримання бранців

в Центральних державах дещо змінилися. Наприклад, в Австро-Угорщині у травні 1918 р. було видано нове розпорядження про утримання рядових військовополонених російської армії. Залишалися в дії підпорядкованість військовим законам, заборона на спілкування між відокремленими групами у таборах, грошові штрафи для порушників дисципліни і т. ін. [27, арк. 110-111]. Разом з тим, у документі передбачалося розширення деяких прав полонених:

- 1) дозволявся вихід за межі табору без супроводу у найближчі околиці;
- 2) дозволялося відвідування гостинних дворів, кафе, театрів та кіносеансів у супроводі спеціальних контролерів за умови дотримання бранцями порядку;
- 3) при недотриманні означених правил порушники каралися позбавленням вказаних привілеїв терміном від 2-х до 3-х місяців [27, арк. 111-113 зв.].

Необхідно також відзначити, що з розгортанням революційних подій в Росії, поступово еволюціонувало табірне самоврядування російських полонених. Діючі табірні комітети перейменовувалися у парламенти або ради солдатських депутатів, у багатьох таборах самоуправління набуло розгалуженої структури у вигляді профільних комісій: санітарної, господарської, просвітницької, товариського суду тощо. Табірні комітети отримали максимальну свободу дій, особливо після укладення миру на Східному фронті. Члени комітетів отримували право розслідувати проступки полонених, адаптували накази комендатури для бранців, складати списки першочергових репатріантів тощо [323, с. 207-211].

Загалом, становище бранців у тому чи іншому таборі дуже часто залежало від особистості коменданта. Більшість бранців відзначало, що все залежало від табірної комендатури та підпорядкованих йому фельдфебелів: були такі, які доводили табірний режим «до абсурду», а були й такі, які дотримувалися правил, і під їх керівництвом жилося легше [7, л. 49; 148, с. 36; 226, с. 1446; 230, с. 2023].

Раціон полонених. Продовольче забезпечення військовополонених в таборах Центральних держав було, мабуть, найскладнішою проблемою серед усього спектру наявних. Німецькі правила, опубліковані в жовтні 1914 р., передбачали, що захоплені полонені харчуватимуться так само, як німецькі військовослужбовці. Вартість добового пайка складала 60 пфенігів (приблизно

25,5 коп.). Додаткові продукти можна було купити у табірній крамничці [117, с. 28; 129, р. 21; 156, с. 12; 209, 1590]. Однак подорожчання продуктів поступово призводило до скорочення пайка при збереженні його вартості, що стало причиною постійного недоїдання, особливо серед рядових російських військовополонених. Вже навесні 1915 р. в таборах Австро-Угорщини та Німеччини відчувалася продовольча криза, про що, зокрема, написав в листі додому один із російських бранців: «Чим далі, тим сильніше відгукується голод на всій країні, а на нас більше... На всі продукти ціни шалені. ... Все гниле та сире у німців їдять полонені і то в найменшій кількості» [71, с. 38-39]. Якість хліба, яка видавалася бранцям, була поганою, а його кількість – недостатньою, що неодноразово відзначали лікарі, втікачі, виміняні інваліди [217, с. 564].

Як вказувалось вище, полонений повинен був отримувати такий самий пайок, як і солдат тієї країни, в полоні якої він опинився. Однак, необхідно зауважити, що у німецькій армії добова норма хліба складала 750 грамів, тоді як у російській – 1025. Відповідно, уже сам німецький пайок був недостатнім для російського солдата. Доповнило голодування в середовищі бранців розпорядження від 21 лютого 1915 р., за яким військовополонений в Німеччині отримував хлібний пайок вагою у 300 грамів [333, с. 162-163]. Втім, певним виправданням зменшення хлібного пайка для полонених, може бути той факт, що вже через рік після початку війни навіть цивільне населення почало відчувати гостру нестачу харчових продуктів [див. докл.: 148, с. 65; 195, с. 282-286; 273, с. 97-99].

Зважаючи на подорожчання продуктів та їх дефіцит, харчування бранців душе швидко стало вкрай бідним. За матеріалами Надзвичайної Слідчої Комісії, яка вивчала долю російських полонених в австро-німецьких таборах, харчування рядових бранців з деякими варіаціями зводилося до наступного: вранці кава з жолудів чи з цикорію без цукру і молока або чай, іноді це заміняли «бовтанкою» з води і муки або з картопляним крохмалем; на обід – водянистий суп без м'ясного навару, зі шматків овочів (картоплі, буряку або моркви), які часто були нечищеними, а іноді й немитими; на вечерю полонені отримували по стакану кави

або чаю; хліб видавався по $\frac{1}{2}$ фунта (приблизно 200 грам) на добу на одну людину, причому був вкрай поганої якості, випечений з муки зі значними домішками соломи, гнилої картоплі, висівок, а іноді й деревної тирси [81, с. 107, 110, 115, 120-121, 129 та ін.]. Постійне відчуття голоду з часом призвело до того, що полонені почали ритися у сміттєвих ямах, сподіваючись знайти там хоч щось їстівне [див. напр.: 81, с. 110, 115, 121, 129, 140, 144 та ін.; 142, с. 4; 218, с. 1420; 240, с. 145-146; 217, с. 565; 153, с. 171-172, 178, с. 169-170]. Часто доходило до бійки за шматок хліба, особливо серед російських, румунських та італійських полонених [181, р. 13-14].

Серед російських полонених офіцерів ситуація була кращою: вони отримували грошове утримання, деякі продукти їм присилали з дому. Вони мали більше можливостей купити щось у табірній кантині (крамничці). Втім, харчування офіцерів варіювалося, залежно від табору. Наприклад, у таборі Нейссе на перших порах полонені офіцери отримували по шматочку м'яса, а головним блюдом, був вінегрет та варена бруква [170, с. 62]. У дюссельдорфському таборі, за свідченням одного з полонених офіцерів «з дня на день бульйон без м'яса та варена картопля. Іноді просто голодно» [194, с. 1575].

Необхідно також відзначити, що в табірних крамничках ціни були в кілька разів вищими, ніж в цивільних магазинах [132, с. 128; 183, р. 103-107]. Наприклад, в бранденбурзькому таборі цукор, який коштував за межами табору 30 пфенігів фунт, продавався в табірній кантині по 1-1,5 марки, оселедець, який коштував 8 пфенігів – продавався по 40-50 пфенігів і т. ін. [157, с. 15]. Така ситуація була пов'язана з тим, що спочатку забезпеченням військовополонених продуктами в таборах займалися приватні особи. Окрім того, деякі підприємці не виконували взятих зобов'язань, поставляючи недоброякісну продукцію. Для з'ясування ситуації на місцях в Німеччині була створена урядова комісія, яка перевіряла якість продуктів, що постачалися в табори. В результаті, 24 квітня 1915 р. міністерство Пруссії санкціонувало перехід таборів на ведення власного господарства [295, с. 68]. Це дало змогу бранцям контролювати якість продуктів та ціни на них у табірних крамничках.

Попри це, необхідно відмітити, що з часом продуктивний набір в кантинах збіднів. На початку 1915 р. в Німеччині було заборонено продавати тютюн, шоколад та мед, мотивуючи цю заборону необхідністю «зберегти для своїх солдатів запаси цих продуктів» [124, р. 272; 210, с. 1716]. Поступово асортимент продуктів у табірних лавках зменшувався, передусім зникали з продажу хліб, крупи, м'ясо і т. ін., про що згадували й самі бранці [163, с. 18; 231, с. 3689].

Зважаючи на складність продовольчої ситуації, при центральних органах воєнного управління Німеччини були утворені особливі установи, де розроблялися норми харчування полонених. Основне правило полягало в тому, що військовополонений для збереження своєї працездатності мав щоденно отримувати не менше 2 тис. 900 калорій. З цією метою спеціальним наказом від 7 жовтня 1915 р. приписувалося видавати полоненому щоденно таку порцію, яка б містила в собі 90 грам білка, 30 грам жирів та 500 грам вуглеводів. Для зайнятих важкою фізичною працею бранців кількість поживних речовин мала збільшуватися на 10 %. Було вироблене зразкове щотижневе меню, яке мало вивішуватися в усіх таборах [289, с. 239-241]. Проте, з 1916 р., коли Німеччина перейшла на «карткову систему», основний раціон полонених складали бруква та кормовий буряк [170, с. 115].

В Австро-Угорщині також існувала централізована регламентація харчового забезпечення військовополонених. Спеціальними правилами закріплювалися норми тижневого харчування бранців, залежно від галузі їх зайнятості (так, на сільськогосподарських роботах пайок мав прирівнюватися до пайка місцевих вільних робітників) [див. докл.: 289, с. 264-267]. Тим не менше, їжа була малопоживною, і полонені скаржилися на постійне відчуття голоду, а на кінець 1917 р. – початок 1918 р. ситуація із харчуванням стала катастрофічною. У таборах навіть почали фіксувати випадки смертей внаслідок повного виснаження організму через голодування [403, с. 204-209].

Варто зазначити, що про такий стан продовольчого забезпечення рядових полонених в таборах Центральних державах країни Антанти, у тому числі й Росія, були обізнані. Вже під час перших відвідин таборів військовополонених в 1915 р.

сестер милосердя попередили, що з 1 січня 1916 р. наявний невеликий відсоток жита в хлібі буде зменшено через нестачу муки [230, с. 2021]. Навіть серед офіцерського складу російських полонених відзначалося посилення голоду. І хоча заможні офіцери, або ті, які мали зв'язки у Франції чи Британії, харчувалися непогано, проте більшість їх змушені були вдовольнятися вкрай бідним раціоном місцевої кухні [180, р. 50]. Втім, офіцери намагались різними способами діставати їстівні припаси. Наприклад, в німецькі офіцерські табори приходили комерсанти, які складали списки продуктів та побутових предметів відповідно до прохань полонених офіцерів та, по можливості, виконували їх замовлення [295, с. 71].

Санітарно-гігієнічний стан таборів. У перший рік війни по місцях утримання військовополонених в Центральних державах прокотилася хвиля епідемій, які забрали життя сотень тисяч бранців. Наведемо лише деякі найбільш вражаючі приклади. Так, на початку 1915 р. в німецьких таборах спалахнула епідемія висипного тифу, яка впродовж січня-липня охопила майже 30 таборів. Лише під час цієї епідемії заразилося 44 тис. 732 бранці [399, р. 80]. Серед російських військовополонених було зареєстровано 39 тис. випадків захворювань на висипний тиф, більшість яких сталося саме в перший рік війни. З них майже 10 % закінчилися смертю хворих. Окрім висипного тифу, з'явилися дизентерія та черевний тиф. Найгіршою слід вважати ситуацію в таборі Віттенберг. Епідемію тифу, яка розпочалася в грудні 1914 р. серед російських військовополонених, протягом декількох місяців не вдавалося взяти під контроль через відсутність належної та своєчасної медичної допомоги [182, р. 105-118; 408, с. 275]. У Гюстровському таборі взимку 1914-1915 рр. перебувало приблизно 19 тис. військовополонених, серед яких 12 тис. осіб – російські полонені. Вони розміщувалися в холодних наметах та страждали від голоду. Санітарні умови були жахливими: воші копошилися на одязі, ковдрах та матрацах. Тиф лютував протягом п'яти місяців перш, ніж вдалося його зупинити [417, р. 106]. У Коттбуському таборі, де взимку 1914/1915 розпочався висипний тиф, уся адміністрація була виведена за межі табору, охорона перебувала із зовнішнього боку огорожі 9-тисячного табору. Увесь тягар лікування хворих припав на плечі

російських лікарів, які перебували у таборі. Смертність серед солдатів складала 3-4 % [136, с. 52-61]. В таборі Кассель внаслідок тифу померло майже 4 тис. полонених, в таборі біля Бранденбурга протягом першої половини 1915 р. від тифу померло майже 1 тис. полонених, перш ніж вдалося зупинити епідемію [62, с. 92-94; 132, с. 96-97; 157, с. 29]. У таборі Шнайдемюле за два місяці померло більше 4 тис. російських бранців. В багатьох таборах, де виникли епідемії тифу, спровоковані холодом, голодом та брудом, медичний нагляд здійснювався російськими, британськими та французькими лікарями, які скаржилися на відсутність необхідних медикаментів та належних умов. Часто хворі перебували разом зі здоровими, оскільки не було можливості їх ізолювати [417, р. 104-107].

В цілому, ситуація була катастрофічною. У таборах військовополонених панував бруд, холод та голод, що ускладнювалося відсутністю належного медичного забезпечення, що в результаті призвело до високої смертності серед бранців, особливо у першу воєнну зиму.

Точних даних про кількість померлих у полоні немає. Найбільш високу цифру – майже 260 тис. загиблих в полоні Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини наводить сучасний російський дослідник П. Галицький [277, с. 124]. Його колега В. Виноградов вказує, що в австро-угорських та німецьких таборах за роки війни померли 191 тис. 292 військовополонених [418, р. 191]. Подібні дані наводив радянський дослідник Б. Урланіса – майже 190 тис. солдатів та офіцерів померлих, що у відсотковому співвідношенні становило 7,3 % смертності серед російських бранців [373, с. 318-320]. За даними М Головіна, еміграційного генерала, який працював з німецькими та австрійськими джерелами, кількість померлих російських військовополонених в Німеччині – 210 офіцерських та 47 тис. 934 нижніх чинів, в Австро-Угорщині – 241 офіцерських та 27 тис. 497 нижніх чинів, що становило 2,9 % від загальної кількості російських військовополонених (2 млн. 417 тис. осіб) [279, с. 171-172]. Німецький науковець першої чверті XX ст. В. Дьоген вказував, що загальна кількість російських бранців, які загинули в німецьких таборах, сягнула 72 тис. 586 осіб (5,06 %), з яких 294 офіцера та 72 тис. 292 солдати [391, с. 56]. На підставі власних

спостережень та розрахунків лікар М. Базилевич наводив орієнтовну цифру в 75 тис. смертей внаслідок епідемій в середовищі російських військовополонених [132, с. 115]. Сучасний зарубіжний науковець А. Крамер твердить про 5,39 % смертності серед російських бранців у німецькому полоні [399, р. 77]. Згідно з офіційними даними військового міністерства Німеччини, станом на 10 січня 1919 р. 66 тис. 200 російських військовополонених померли від хвороб, 5 тис. 933 – від ран, отриманих ще на фронті, 453 – покінчили життя самогубством [301]. У праці австрійських дослідників В. Морітц та Х. Ляйдінгера наводяться різні цифри про смертність серед російських полонених в Австро-Угорщині, почерпнуті авторами з різних джерел: від 110 тис. 443 осіб до 27 тис. 738 полонених [403, с. 330]. Отже, як свідчать наведені дані, точної кількості померлих в полоні немає. Єдине, про що можна стверджувати впевнено – кількість їх вираховувалася, як мінімум, десятками тисяч.

Коли, нарешті, вдалося зупинити епідемії, навчені гірким досвідом німецькі та австро-угорські військові адміністрації зайнялися санітарно-гігієнічним облаштуванням таборів. Передусім, створювалися спеціальні карантинні табори або карантинні бараки, де полонені перебували певний термін і отримували необхідні щеплення проти черевного тифу, віспи та холери, при підозрілих випадках застосовувалася сувора ізоляція хворих [див. докл.: 7, л. 29 об.; 135, с. 54-55; 166, с. 5; 170, с. 32; 182, р. 51-53; 188, с. 1258; 403, с. 88]. Це сприяло суттєвому покращенню санітарної ситуації в таборах.

Самі полонені згадували, що одразу після прибуття їх відправляли до ванної кімнати, де проводилася дезінфекція. Після виходу з неї, робили вакцинацію від черевного тифу та віспи. Неодноразово здійснювалася дезінфекція одягу та постільної білизни бранців, жилих приміщень, аж допоки усі паразити не зникали [див. напр.: 150, с. 110-112; 200, с. 4; 231, с. 3688-3689; 403, с. 88-89]. Сестра милосердя О. Романова, яка перебувала у складі інспекційної поїздки до Австро-Угорщини, підтверджувала, що «на чистоту звернено особливу увагу і часто доводилося вислуховувати від самих солдат, що санітарні умови блискучі. Паразити, завдяки дезінфекції та чистоті, виведені зовсім» [цит. за: 289, с. 254]. У

Німеччині також відзначалося повсюдне покращення санітарних умов з весни-літа 1915 р. – щотижнево проводилася дезінфекція одягу та частими були банідуші, проводилася ізоляція хворих у випадку підозри на інфекційне захворювання [146, с. 71].

Втім, попри безумовні позитивні зміни в санітарно-гігієнічному облаштуванні таборів, проблеми повністю не зникли. Лікарі та бранці часто скаржилися на нестачу медикаментів та матеріалів для перев'язок, інструментів для проведення операцій, які виконувалися часто невміло та грубо [147, с. 9-13; 230, с. 2026; 222, с. 279-281; 165, с. 6], ними неодноразово відзначалося, що несвоєчасна медична допомога ставала причиною ампутації кінцівок і т. ін. [81, с. 224-233]. В цілому, попри існуючі проблеми, загальний санітарний стан таборів покращився, проведення вакцинацій та дезінфекції сприяли ліквідації епідемій та дозволили уникнути багатьох смертей у майбутньому.

Посилки та грошові перекази. Посилки, які надходили в табір, оглядалися у присутності офіцера-наглядача та, принаймні, одного полоненого офіцера і видавалися у визначений час [70, с. 12]. Будь-які вкладені газети або листи знищувалися [157, с. 19]. Посилки з неправильними адресами віддавалися найбільш нужденним, найчастіше, в шпиталь. Все, що було отримано для загальної роздачі, ділилося між бранцями в присутності старшого по баракунтер-офіцера або кого-небудь з добровольців [166, с. 22-23]. Весною 1915 р. вийшло розпорядження, згідно з яким отримані на ім'я військовополонених посилки не видавалися одразу, а затримувалися 14 днів у таборі на карантин [163, с. 76-77].

Після залучення більшості бранців на роботи австро-угорська військова влада була занепокоєна можливими саботажними акціями з боку полонених. Було вирішено ввести жорстку цензуру відправлень для військовополонених. Перед видачею пакетів бранцям все мало бути перевірено: консерви висипалися у миску полоненого, а металеві коробки забиралися, дрібнилися хліб, сало, сухарі. Медикаменти видавалися полоненому після перевірки їх безпечності у шпиталі. Під ці правила не підпадали лише невеликі подарунки для бранців, посилки від

товариств допомоги Червоного Хреста та з нейтральних країн. В таборах та пунктах збору пакетів для військовополонених могло не бути детальної цензури за умови наявності позначки «допущено» [31, арк. 4-5 зв.].

Із грошовими переказами ситуація в таборах також була складною. На руки кошти бранці майже не отримували. Їх здавали в бюро під розписку, а всі грошові операції записувалися у спеціальні книги [70, с. 8-9, 12; 127, р. 277-278]. Спочатку діяло правило, щоб більше 20 марок на тиждень на руки не видавалось або щоб оплату за куплені в кантині товари здійснював німецький скарбничий [7, л. 50]. Згодом, на Стокгольмській конференції було ухвалено рішення, за яким кожні десять днів військовополонені могли мати у своєму розпорядженні: офіцери та прирівняні до них – в Німеччині не більше 40 марок, в Австро-Угорщині не більше 50 крон, всі інші нижні чини могли мати в розпорядженні в Німеччині – не більше 20 марок, в Австро-Угорщині – не більше 25 крон [117, с. 25-26].

Також варто зазначити, що часто з переказів, які надходили для полонених, утримувався більший відсоток, ніж це передбачалося міжнародними домовленостями. Так, деякий час російські бранці в Німеччині втрачали 45 % з грошових переказів [220, с. 623]. Втім, внаслідок перемовин між Росією та Німеччиною було досягнуто згоди про припинення подібних вирахувань з переказів для військовополонених [289, с. 83].

Необхідно відзначити ще один важливий факт. Майже скрізь на руки військовополоненим кошти видавалися не готівкою, а у вигляді умовних знаків – так званих «табірних бон», які приймалися виключно в табірних кантинах, і за межами табору були недійсними [146, с. 72; 170, с. 31; 230, с. 2018]. Для виготовлення табірних бон використовувався будь-який папір – газетний, для зошитів, для обгорток, вощений, глянцевиий тощо. Ці гроші друкували типографським способом, писалися від руки, штампувалися саморобними печатками і т. ін. [372].

Кореспонденція полонених. Особливе місце в житті військовополонених відігравало листування з рідними. В Німеччині усі листи цензурувалися лише в таборі. Для цього при табірній адміністрації діяв свій штат перекладачів, яких

набирали з числа ландштурмістів (резервістів), мало придатних для строївої служби. Після цензурування листи обов'язково затримувалися в таборі на 10 днів, про що офіційно полоненим було оголошено, а на 11 день відправлялися адресатам. Для уникнення написання чогось таємного хімічними невидимими чорнилами, полоненим дозволяли писати лише чорнильним або простим олівцем [9, л. 24 об.-25]. Про спеціальну карантинну затримку листів після їх прочитання табірним цензором згадували й самі бранці [157, с. 18-19].

Необхідно відмітити, що згідно з офіційним лютневим розпорядженням 1915 р. в Німеччині військовополонені отримували право писати 2 листи на місяць та по 1 листівці щотижня. Листівки обмежувалися дев'ятьма рядками тексту, в окремих випадках могли бути зроблені виключення із загальних правил [124, р. 273-24; 129, р. 28-29; 183, р. 109]. Писати дозволялося виключно олівцем німецькою, англійською, французькою і російською мовами. До кожного листа прикріплювався зворотній конверт встановленого зразка із адресою відправника. Новоприбулі полонені зобов'язувалися негайно повідомити рідних листівкою про своє місцеперебування [70, с. 10; 123, р. 301-302; 127, р. 278; 132, с. 152; 173, с. 50].

Відповідно до віднайдених архівних даних, в Австро-Угорщині цензуруванням усієї кореспонденції полонених в обох напрямках займався спеціальний відділ цензури «D». Листи полонених сортувалися по мовах та розподілялися по окремих відділах, де й відбувалася безпосередньо цензура. Про обсяг роботи даного Відділу свідчать наступні цифри: у вересні 1914 р. середньостатистична кількість кореспонденції сягала 8 тис. одиниць на день, у 1915 р. зросла до 75 тис., на початку 1916 р. – до 226 тис. одиниць [17, арк. 3 зв.]. Всього при Відділі цензури функціонувало 33 мовних групи, з яких 7 – російськомовних. Під час цензурування листів, цензори фіксували й різні види таємних шифрів, які зустрічалися їм в листах [14, арк. 17 зв.].

Згідно із правилами, лист мав подаватися у незапечатаному конверті цензору табору. При цьому, часто цензори обмежувалися зовнішнім переглядом листа, без аналізу його змісту [262, с. 31-32]. Полонені почали цим користуватися на свій

розсуд, поступово з'явився табірний «новояз». Наприклад, лікар Базилевич писав додому, що полонені «харчуються згідно норм відомого професора гігієни Цитовича». Згодом він роз'яснив, що у його лазареті під час воєнного походу був помічник лікар Цитович, який завідував офіцерською кухнею. З метою економії продуктів він часто діяв «на збиток наполегливим вимогам наших шлунків, і в нас в якості жарту, постійно говорилося: харчування по Цитовичу» [132, с. 170-171]. В іншому випадку, з табору Гнаденфрей надійшов лист зі словами: «Ми офіцери ... хоча й припинили знайомство з паном «М'ясниковим», але з паном «Хлібниковим» ще спілкуємося» [170, с. 108-109]. Зрозуміло, що мова йшла про м'ясо та хліб. Подібні метафори зустрічалися і в інших листах. Зокрема: «Живемо добре. Правда, шкода, брата свого Хлібникова мені не вистачає, або хоча б Картопельникова побачити» [цит. за: 262, с. 32]; «Ви цікавитеся моїми знайомими? Дякую. З М'ясниковим я не бачився з самого захоплення в полон (лютий 1915 р. – Т.М.). ... Навіть Ситов провідує мене дуже, дуже рідко. Лише коли отримую посилку» [159, с. 470].

Листівки військовополонених мали спеціально розроблену форму для полегшення проходження кореспонденції. На листі або листівці при перевірці цензором ставилися спочатку в ручну, а згодом штамповані надписи «geprüft» (перевірено) [150, с. 88]. Інколи «небажані» дані в листах або листівках затиравалися, що часто спотворювало їхню суть [262, с. 31].

Загалом, в середовищі військовополонених виробилася ціла система шифрів та способів висвітлення реального становища у таборах. Використовували внутрішню сторону конверту, місця під маркою, подвійне дно в посилці, написання невидимими речовинами: цибулею, молоком або уриною; у тексті використовували спеціальні символи, кодові слова, силу натиску при написанні тексту і т. ін. [262, с. 34-35; 323, с. 273-278]. Як бачимо, скрута розгорнула широке поле для фантазії та пошуку способів обійти цензуру.

Якщо для Центральних держав було притаманним чітке налагодження пересилки кореспонденції з таборів, то в Росії ситуація виявилася катастрофічною, на поштових пунктах накопичувалися тисячі листів, які

місяцями не переглядалися. У відповідь на затримку кореспонденції з Росії, в окремих німецьких округах російські полонені були позбавлені права переписки, а в таборах вивішувалися оголошення про причини такого акту [289, с. 84, 232-233; 352, с. 335]. Втім, як констатувалося згодом Центральним довідковим бюро Австро-Угорщини, подібні заходи щодо кореспонденції російських бранців у вигляді затримки видачі листів не дали результату [14, арк. 17 зв.].

Варто зазначити також, що основна маса рядових російських військовополонених була неграмотною і, зрозуміло, самостійно написати листа додому вони не могли. Тому, очевидно, у кожному таборі були люди, які писали листи за певну оплату. При цьому слід відзначити, що солдати писали переважно листівки, офіцери та медичний персонал – розгорнуті листи [243, с. 13-14].

Дозвілля (навчання, богослужіння, розваги). Релігійна приналежність військовополонених була строкатою. Наприклад, в Німеччині за конфесійною ознакою російські полонені поділялися на православних (майже 80 %), католиків та протестантів (майже 9 %), мусульман (приблизно 6 %) та іудеїв (майже 3 %) [323, с. 186]. Облаштуванням молелень та церков у всіх таборах займалися самі військовополонені, тому їх вигляд був вкрай різним, залежно від можливостей та наявних предметів культу [329, с. 37-39].

Щодо богослужіння у таборах існували свої правила. Так, у Торгау, православні та євангелістські відправи тривали «час від часу за розпорядженням комендатури» [70, с. 13]. У Скальмежицькому таборі релігійні богослужіння здійснювалися з кінця березня 1915 р. не менше трьох разів на тиждень [136, с. 71-72]. У таборі Стендаль – по середах та неділях, в деяких інших таборах – частіше [306].

Втім, навіть при наявності священика, відправлення богослужіння зустрічалося з низкою перешкод (брак необхідних предметів культу, приміщень, відсутність дозволу табірної начальства, зрив запланованого богослужіння через відправку полонених на роботи, низка обмежень щодо тексту проповіді й т. ін.) [306]. Наприклад, у перший рік війни в Німеччині було заборонено молитися про «дарування перемоги російській зброї» та за російського імператора [9, л. 21 об.].

Попри низку застережень та заборон, відвідини служби для російських бранців були значною втіхою та розрадою в полоні. Проте, священнослужителів, які б могли здійснювати службу не вистачало, тому в деяких таборах, у яких знаходилися російські полонені, богослужіння або проводилися нерегулярно, або ж взагалі не відбувалися. За підрахунками сучасного російського дослідника історії духовенства А. Кострюкова, кількість священників, які потрапили в полон під час Першої світової війни на полі бою, складала 80 осіб [306]. Згідно з даними «Пам'ятної книги Російського військового та морського духовенства XIX – початку XX століть» в роки війни в австро-німецькому полоні перебували не менше 104 православних священників та церковнослужителів. З них приблизно 10 осіб перебували в таборах Австрії, усі решта – в Німеччині [296, с. 68-71]. Цього явно було недостатньо, аби забезпечити духовні потреби усіх російських бранців.

Ситуація з релігійними меншинами була дещо кращою. Російські полонені-католики відвідували служби разом із французами, бельгійцями та італійцями. Протестантам дозволили контактувати з місцевими пасторами. Бранці юдейського віросповідання підтримувалися єврейськими організаціями Німеччини та нейтральних країн. Ставлення до полонених-мусульман визначалося пропагандистськими цілями, тому німецька влада всіляко підкреслювала свою повагу до ісламу, а у спеціальному мусульманському таборі Вайнберг навіть була збудована мечеть [329, с. 158-159].

Віднайдені архівні документи підтверджують, що в Австро-Угорщині також звертали увагу на задоволення релігійних потреб бранців, причому не лише у великих стаціонарних таборах. Так, в березні 1916 р. військове міністерство видало розпорядження про необхідність проведення релігійних служб для полонених, зайнятих в сільськогосподарському та промисловому секторах. У ньому містився наказ забезпечувати богослужіння для бранців або силами місцевого духовництва, або організовувати місіонерські поїздки. При цьому охорона мала стежити, аби бранці не здійснювали спроб втекти під час повернення з церкви, щоб богослужіння не перетворювалося на пропаганду тощо [15, арк. 3-3 зв.].

З часом у більшості таборів зусиллями військовополонених та за підтримки табірної адміністрації розгорнулося культурно-освітнє життя. Відкривалися школи, бібліотеки, різноманітні навчальні курси та, навіть, театри. Наприклад, в офіцерському таборі Гнаденфрей було організовано музично-літературний та музично-драматичний гурток, вдалося зібрати солідну бібліотеку із книг та журналів, йшли вистави різними мовами, вивчалися іноземні мови [див. докл.: 171, с. 15-43]. У таборі Штральзунд-Денгольм діяли оркестр та хор, курси самоосвіти, вивчалися іноземні мови, були спортивні розваги: теніс, футбол тощо [132, с. 129]. У таборі Міловіц організувався табірний хор та оркестр, діяв театр, було відкрито школу танців [153, с. 46-57], функціонувала бібліотека, школа, в якій навчали грамоті, організовувалися різноманітні лекції [153, с. 67-68]. У таборі Мюнден було відкрито курси німецької та французької мов, читались лекції по фізиці, хімії, агрономії, діяла майстерня для переплітання, отримали можливість творити художники, любителі фотографувати і т. ін. [150, с. 108-109]. В таборах, де діяли театри, запроваджувалася оплата за вхід на табірні вистави (від 20 пфенігів до 1,5 марки), а виручені кошти спрямовувалися на придбання декорацій, костюмів та інструментів [323, с. 214-215].

Дехто з бранців отримав можливість займатися довоєнною справою, як наприклад, скульптор М. Сушкін, який під час війни опинився у чеському таборі для полонених Йозефові. Він, щоб вшанувати пам'ять похованих на місцевому кладовищі співвітчизників, виготовив пам'ятник, який було офіційно відкрито в грудні 1916 р. [145; 313, с. 14; 366].

В середовищі офіцерів вільний час використовувався для організації різноманітних гуртків (театральних, хорових, музикальних, фотографічних, любителів рибальства та полювання і т. ін.), читання лекцій на різну тематику тощо. У змішаних таборах утворювалися так звані «мовні тандеми» – парне вивчення англійської та французької мови у полонених союзників та навчання їх російської [325, с. 199-200]. Одним із популярних видів дозвілля в офіцерських таборах був кінематограф, організований з 1915 р. Демонстровані стрічки носили розважальний або просвітницький характер [323, с. 217-218].

В цілому, за сприяння комендатур у великих таборах Німеччини діяли школи, в яких значна частина солдат вивчали грамоту. Завдяки діяльності таких шкіл з часом більшість полонених вже могли самостійно читати та писати листи. Про результативність навчання свідчать дані Центрополонбіжу, згідно з якими, серед полонених солдат, які повернулися в Росію в 1918-1919 рр., 77 % на різному рівні знали грамоту і лише 20 % взагалі не вміли читати та писати [325, с. 198-199].

Як свідчать архівні документи, забезпечення бранців книгами та газетами було організовано досить добре. Вже у перший рік війни військовополоненим дозволялося отримувати не лише книги, але й щомісячні журнали з батьківщини, де цензором вирізалися лише статті про війну [9, л. 20]. Окрім того, серед бранців поширювалися газети, як створені за ініціативою самих полонених, так і ті, які друкувалися та поширювалися німецькими та австрійськими військовими органами («Русский вестник» та «Неделя») [323, с. 261-264].

Завдяки цьому формувалися особливі табірні бібліотеки. Загалом, книжковим відділом при Московському міському комітеті допомоги військовополоненим було зареєстровано 164 табірних бібліотеки, 33 школи, 25 наукових гуртків, 18 музичних та драматичних гуртків [208, с. 5]. Бібліотеки обслуговували не лише табірних мешканців, але й поширювали книги по інших таборах та робітничих командах.

Сестри милосердя, які відвідували місця утримання військовополонених, підтверджували, що бібліотеки в таборах існували, але в них було дуже мало книг, причому найбільше там потребували різноманітних підручників [див. напр.: 91, с. 12, 14, 16, 27; 175, с. 5-6; 230, с. 2011, 2017, 2022]. Прохання надсилати підручники неодноразово зустрічалися в епістолярній спадщині того часу. Один з меценатів, який займався пересилкою книг в німецькі табори для російських бранців, відзначав, що «усунений від нормальної роботи, пригнічений своїм становищем, лише під обкладинкою книги він (полонений – Т.М.) може знайти полегшення та радість» [394, р. 109]. З таборів линули прохання до різноманітних благодійних організацій, до окремих меценатів, передусім, від офіцерського

складу бранців та лікарів, надсилати літературу в табірні бібліотеки. Наприклад, лікар Г. Смірнов, який перебував у таборі Кассель, у листі до графині К. Шереметьєвої писав, що потреба в книгах дуже велика і звертався з проханням надіслати «кілька екземплярів букварів, а також елементарних підручників по Закону Божому, географії, арифметиці та історії» [4, л. 5-6]. Навчання тривало зазвичай у вільний від роботи час, у вихідні дні тощо.

Загалом, в офіцерських таборах культурне дозвілля було організовано раніше й майже не припинялося, натомість у солдатських таборах, у зв'язку з формуванням з 1915 р. робітничих команд та розсилкою їх на роботи, культурна діяльність вщухла (нею займалася незначна частина тих, хто залишався в таборах: хворі, інваліди, обслуговуючий персонал).

Система табірних покарань. Ще однією «особливістю» перебування у полоні були покарання та, іноді, необґрунтовані жорстокості щодо військовополонених з боку охорони. У німецьких наказах зазначалося, що «протиція ... табірним правилам карається в дисциплінарному порядку табірним комендантом. У більш важких випадках винні передаються до суду» [70, с. 14].

Слід зазначити, що покарання, які застосовувалися щодо полонених, були вкрай різноманітними. Так, досить часто використовувалося таке покарання, як зв'язування винного на дві години в день при відсутності приміщення для арешту (ст. 46, п. 3 діючого в Німеччині воїнського дисциплінарного уставу). Ст. 48 описує такий прийом: «Винний прив'язується стоячи спиною до стіни або до дерева таким чином, щоб він не міг ані сидіти, ані лежати» [209, с. 1587; 225, с. 3678]. І хоча це покарання, за документом, мало застосовуватися лише у випадку відсутності приміщення для утримання винного, в таборах його використовували постійно.

Прив'язування або підвішування до стовпа було найважчим покаранням. У першому випадку полоненого ставили до стовпа, прив'язаним за ступні ніг та на рівні грудей дротом чи мотузкою і тримали в такому положенні кілька годин; при підвішуванні полонений прив'язувався до стовпа за руки з таким розрахунком, щоб він міг торкатися землі тільки пальцями ніг або покараного просто

підтягували вгору на мотузці, якою були зв'язані над головою руки [49, с. 32-34; 81, с. 111-112, 117, 122 та ін.]. Однак за законом, при такому прив'язуванні ноги покараного повинні обома ступнями твердо стояти на землі, а мотузка, якою зв'язували руки і ноги, не мала бути міцно затягнутою. За різними згадками, німці та австрійці зазвичай прив'язували згідно правил. Однак іноді вони застосовували щодо полонених і справжнє підвішування, зрідка навіть вниз головою. У першому випадку підвішували на 2-4 години, в другому – на 20-25 хвилин [33, с. 28]. Таке покарання було вкрай болючим і часто супроводжувалося зомлінням покараного.

Сестра милосердя А. Тарасович, під час зустрічі з одним із завідувачів таборами в Австро-Угорщині, звернула увагу на існуючі порушення під час прив'язування. В результаті було видано наказ, за яким підвішений мав міцно стояти на ногах, і покарання повинно здійснюватися обов'язково під наглядом офіцера. Навряд чи дане розпорядження могло одразу ж полегшити даний вид покарання, однак воно було взяте до уваги. За свідченнями полонених-втікачів, після наказу «стали боятися» і почали «вішати легко» [166, с. 13-15].

Втім, порушення на місцях неодноразово зустрічалися й надалі. Навіть після виданого в Німеччині розпорядження від 29 липня 1915 р. про заборону мордувати полонених, російські бранці, як і раніше, піддавалися побиттю з боку німецького табірної персоналу, часто досить жорстокому [399, р. 79]. Також серпневим розпорядженням 1915 р. заборонялося, в якості покарання, використовувати побиття полонених різками. Проте, замість різок, почали застосовуватись примусові гімнастичні вправи, часто аж до втрати свідомості [216, с. 4423].

Варто також відзначити, що представники табірної адміністрації постійно носили при собі палицю або батіг [148, с. 38]. З огляду на це, звичною справою стало побиття полонених, також їх на тривалий термін позбавляли гарячої їжі та залишали на хлібі та воді, іноді по кілька годин змушували стояти в строю; зрідка полонених заковували в кайдани, причому таким чином, що права рука з'єднувалася ланцюгом з лівою ногою і т. ін. [див. докл.: 62, с. 95-103; 131, с. 1].

В 1917 р. система табірних покарань в Центральних державах була піддана

ревізії: деякі покарання пом'якшено, деякі скасовано [148, с. 85; 359, с. 101]. Мабуть це стало результатом стокгольмських переговорів, згідно яких усі фізичні покарання заборонялися, дозволялися лише покарання у вигляді ув'язнення [399, р. 77].

Отже, покарання вирішено було пом'якшити. Так, в спеціальній німецькій інструкції від 15 квітня 1917 р. зазначалося, що використання прикладу гвинтівки охоронцями дозволялося лише в тому випадку, якщо не було іншого способу навести порядок. Побиття бранців руками, ногами, палицями заборонялося, і могло застосовуватися лише в крайніх випадках [387, р. 58]. Проте, на місцях цей наказ охоронцями не завжди виконувався і побиття продовжувалися далі, хоча й в менших масштабах.

Варто також нагадати, що в роки Першої світової війни репресалії були фактично єдиним інструментом тиску на противника у разі порушення довоєнних угод, а тому вони часто застосовувалися воюючими країнами. Наприклад, в Росії у 1914 р. було видано наказ про зняття воїнських відзнак у захоплених в полон німецьких офіцерів. Це спричинило потужні прояви невдоволення в Німеччині та спровокувало таке ж ставлення до полонених російських офіцерів. Як писали в газеті «Біржові новини» «перше, що роблять німці з нашими полоненими, це знищують будь-які воїнські відзнаки, зривають погони, кокарди і т.п.» [186, с. 4]. Втім, у жовтні 1915 р. цей наказ скасувався на підставі взаємності і полоненим офіцерам повернули право носити погони [132, с. 152; 146, с. 40]. В якості репресивних заходів іноді використовувалися спеціальні штрафні табори, де офіцерів переводили на становище рядових і позбавляли усіх привілеїв [289, с. 234-236; 331, с. 100].

Крім того, існували спеціальні табори для утримання хворих або втікачів. Наприклад в Сілезії, неподалік від німецько-австрійського кордону в невеличкій фортеці в 1916 р. перебувало кілька десятків полонених офіцерів та рядових. Їх присилали у форт з різних таборів для лікування або виправлення, у списку навпроти прізвища новоприбулого ставилася одна із трьох позначок: «L», що означало Luetiker (сифілітик), «A» - Alkoholiker або «G.S.» - Gross Skandal. Сюди

ж направлялися впіймані полонені-втікачі [169, с. 37-38]. Штрафним табором був форт № 9 фортеці Інгольштадт, куди звозили військовополонених, неодноразово впійманих під час спроб втечі [283, с. 52].

Також при кожному таборі існували свої арештантські приміщення. Арешт був найпоширенішим дисциплінарним покаранням в австро-німецьких таборах та мав варіації: простий, середній та суворий. Простий зводився до перебування в одиночній камері. При середньому арешті додавалося переведення на хліб та воду, нормальний раціон видавався лише кожного третього-четвертого дня. Суворий арешт додатково передбачав перебування в темряві [174, с. 12; 181, р. 63-64; 209, с. 1583-1584; 323, с. 122-123]. Традиційний термін арешту складав два тижні, однак його часто збільшували до кількох місяців [157, с. 30-31; 174, с. 12].

Необхідно зауважити, що за втечу німецьким законодавством передбачалося дисциплінарне стягнення. Втім, це положення обходилося і обставини втечі (підкоп, пошкодження підлоги тощо) трактувалося вже як псування державного майна у військовий час, змова і т. ін., а це вже давало підстави накладати більш суворі покарання, які виражалися ув'язненням на термін не менше 6 місяців [163, с. 69, 75; 175, с. 10]. У деяких таборах в якості покарання на одяг втікачів нашивали матерчаті хрести [89, с. 1543; 91, с. 22]. Ця обставина глибоко обурювала російських полонених, які сприймали це, як насмішку над православною символікою.

Як свідчать віднайдені архівні дані, частими були покарання за спроби втечі з полону. Кількість випадків втеч військовополонених почастишала у 1916 р., що було пов'язано з інтенсивним залученням бранців до весняних робіт, подрібненням робочих партій, появою дозволів на одноосібні направлення військовополонених на роботи тощо. Для унеможливлення вживалися запобіжні заходи: посилювались жандармські пости, затримувались усі підозрілі особи, які передавались відповідним військовим установам і т. ін. [31, арк. 1-1 зв.].

В якості покарання за втечу, окрім арешту, в Австро-Угорщині встановлювалися вирахування із полонених у сумі 60 крон за кожен день відсутності бранця [230, с. 2011]. Як згадував колишній полонений К. Лисінов, «за

спроби до втечі одних, німці неминуче накладають репресії на усіх, у вигляді збільшення кількості перекличок та їх тривалості, невидачі протягом кількох днів листів, скорочення кількості годин перебування на повітрі, скорочення часу освітлення бараків. Крім того ті, хто здійснили спробу втекти, майже постійно передаються суду: під приводом або за псування казенного майна або за злочинство, або за те, що не був на перекличці, або за підкуп часових або нарешті за шпіднаж» [7, л. 52].

Відповідно до архівних документів, питання про покарання втікачів неодноразово піднімалося під час переговорів між Росією, з одного боку, та Австро-Угорщиною й Німеччиною, з іншого [13, л. 142 об.-145]. В результаті були вироблені правила, які на підставі взаємності пропонувалося запровадити в дію з 1 травня 1917 р.: максимальне покарання для полонених офіцерів за спробу втечі після першого разу арешт на 20 діб, після другого та більше – 30 діб. Якщо із втечею були пов'язанні дії, за які передбачалося більш суворе покарання, то у кожному конкретному випадку у військове міністерство направлялося клопотання про його призначення. Для рядових військовополонених за спробу втечі передбачався арешт терміном не більше 30 діб [13, л. 145-145 об.].

Після закінчення війни та підписання миру на усіх фронтах відбувалося самовільне залишення охороною своїх постів в таборах та робітничих командах. Дисциплінарний режим не було можливості відновити: з грудня 1918 р. до квітня 1919 р. німецькі солдати охороняли військовополонених з незарядженою зброєю. Комендатура змушена була йти на співпрацю з табірними комітетами. Для підтримання хоча б відносного порядку та дисципліни в таборах, головним покаранням за можливі непослухи та втечі була визначена затримка при відправці на батьківщину [323, с. 127-128].

Пропаганда. Одним із елементів табірної досвіду стала пропаганда, яку проводили серед полонених. Бранців використовували в якості інструмента тиску на противника. Мова йде про різноманітні заходи військового керівництва, спрямовані на ослаблення бойового духу військ противника шляхом використання тієї обставини, що вони були сформовані із представників різних

національностей або територіально-етнічних спільнот [345, с. 63]. Особливо яскраво це проявилось на Східному театрі війни, де міжетнічні суперечки в силу історичних обставин спостерігалися вже з перших місяців війни. Про це свідчить, наприклад, та обставина, що глава адміністрації у Франкфурті-на-Одері вже 27 січня 1915 р. надіслав лист представнику військового міністерства в Берліні, в якому висловлював підтримку ідеї розподілу російських військовополонених за національною та релігійною ознакою [303, с. 202]. Як відомо, дані міркування були з успіхом реалізовані: в Німеччині та Австро-Угорщині з'явилися спеціальні етнічні табори для російських військовополонених (в них зосереджувалися українці, грузини, поляки, мусульмани тощо). Причому умови утримання бранців там були на порядок кращими, ніж в інших таборах, де утримувалися у переважній більшості «великороси» [див. докл.: 66, с. 61-62; 132, 165-169; 363; 403, с. 130-143; 405, с. 181-206]. Одним із завдань таких національних таборів було формування з числа бранців, зокрема з числа полонених українців, військових підрозділів, які б могли воювали проти Росії на боці військ Центральних держав [66, с. 61-62; 285, с. 8-19]. І якщо спочатку полонені ставилися з недовірою до національних ідей, поширення яких відверто підтримувалося урядами Австро-Угорщини та Німеччини, то згодом, за словами О. Нагорної, більша частина представників неросійських народностей набували вираженої національної ідентичності, або, принаймні, почали себе відокремлювати від росіян [див. докл.: 323, с. 147-182; 405, с. 181-206].

Важливість такої роботи серед полонених усвідомлювали, власне, і представники російських антиурядових революційних партій. Найактивнішими серед них виявилися більшовики, які з початком війни оголосили курс на поразку Росії та переростання імперіалістичної війни в громадянську, а тому середовище ображених зневагою царського уряду бранців вважалося ними сприятливим для сприйняття революційних ідей. Після Бернської конференції в березні 1915 р., яка визначила роботу серед полонених одним із найвідповідальніших завдань, при Комітеті закордонної організації РСДРП було утворено Бернську комісію інтелектуальної допомоги військовополоненим, за роботою якої стежив особисто

В. Ленін [315, с. 87]. Комісія основну увагу приділяла справі пропагандистської діяльності серед полонених. Її представники розповсюджували різноманітну літературу антивоєнного та революційного характеру, налагоджували зв'язки з бранцями, які співчували більшовикам та могли виступати провідниками ідей в табірному середовищі і т. ін. [386, с. 61-65].

Пропаганда революційних ідей серед захоплених в полон ворожих військовослужбовців також підтримувалася представниками німецької політичної еліти з початку війни. Одним із елементів успішного здійснення такої пропаганди мало стати забезпечення військовополонених літературою революційного спрямування. Але, мабуть, спочатку ця політика не була належним чином скоординованою: в той час, коли в одні табори «підбивна» література вже йшла потоком, в інших комендатури це всіляко переслідували – в деяких випадках до середини 1916 р. [303, с. 210]. Втім, з часом у багатьох таборах сформувалися бібліотеки, в яких значну частину літератури складали видання антиросійського характеру. Політичні емігранти, не маючи змоги проводити свою діяльність на території Росії, знайшли багату аудиторію серед сотень тисяч російських полонених, які, прагнучи заповнити вільний час в полоні, з жадібністю читали все, що потрапляло в табори.

Важливим завданням пропаганди, яка проводилася серед російських військовополонених, було формування в їхньому середовищі гарного ставлення до країни, в полоні якої вони перебували. Подібною пропагандою уряди Центральних держав прагнули розв'язати кілька завдань: по-перше, морально обеззброїти полонених, використовуючи своєрідний принцип «батога та пряника» (суворо караючи за порушення табірної режиму та надаючи пільги покірним та добросовісним); по-друге, відновити репутацію «цивілізованої країни» в очах світової громадськості, яка була занепокоєна чутками про звірства щодо військовополонених; по-третє, вплинути на противника шляхом поширення серед бранців настроїв поразки, пропаганди якнайшвидшого виходу Росії з війни та укладення сепаратного миру [див. докл.: 259, с. 31-46].

Після укладення миру на Східному фронті, пропаганда серед бранців не

припинилася. Втім, тепер вона спрямовувалася виключно на формування позитивної пам'яті російських бранців про перебування в полоні. В Австро-Угорщині в липні 1918 р. навіть було видано спеціальне розпорядження, яким передбачалося проведення пропаганди у трьох напрямках: політичному, соціальному та економічному, із врахуванням соціального та професійного статусу військовополонених [24, арк. 1-4].

Таким чином, як показав час, в умовах війни, військовополонені з обеззброєного воїна, з яким належить поводитися гуманно, перетворилися на об'єкт пропаганди. Система утримання бранців сформувалася протягом першого року війни: будувалися стандартизовані барачні містечка з необхідною інфраструктурою та своїми правилами для їх мешканців. І якщо зовні умови утримання визнавалися «задовільними», то проблему харчового забезпечення не вдалося вирішити до кінця війни. В цілому, за кілька років в середовищі російських військовополонених сформувався особливий таборовий побут, який базувався на армійській дисципліні та чіткому розпорядку дня.

3.2. Трудова зайнятість російських полонених.

За положенням статті 6 Гаазької конвенції: «держава може залучати військовополонених до робіт відповідно до їх чину та здібностей, за виключенням офіцерів» [96, с. 24]. Німецьке законодавство уточнювало, що роботи не повинні «безпосередньо слугувати військовим операціям супроти батьківщини полонених» [40, с. 15].

Загальне положення щодо трудової зайнятості бранців в Німеччині було затверджено 17 жовтня 1914 р. Ним передбачалося залучення полонених до роботи на місцях (будівництво таборів та деякі земельні роботи в табірних околицях) [391, с. 173-174]. Більш детальна регламентація праці бранців пов'язана з розпорядженням Воєнного міністерства від 15 січня 1915 р., яке доповнювалося наказами, які регулювали зайнятість полонених в окремих галузях німецького господарства [див. докл.: 312, с. 130-131; 391, с. 174-189].

В Австро-Угорщині використання військовополонених на роботах регулювалося особливими постановами, які згодом були кодифіковані в спеціальному зібранні правил Військового міністерства від 1 березня 1916 р. У передмові до них зазначалося: «Дані правила мають за мету повне використання праці військовополонених для потреб народного господарства. Для досягнення цієї мети військовополонені відправляються на ті роботи, які найбільше необхідні та невідкладні в інтересах всієї держави» [цит. за: 289, с. 268]. Таким чином, на законодавчому рівні утверджувалася необхідність максимального використання праці військовополонених, що стало прямим керівництвом до дій на місцях.

У правилах були прописані умови поводження з бранцями. Наприклад, усі полонені раз або два на тиждень повинні були пройти медичний огляд, при умисному чи недбалому нанесенні шкоди здоров'ю полоненого для роботодавця передбачалася цивільна та кримінальна відповідальність. Поводження з працюючими військовополоненими мало бути коректним, заборонялося застосовувати до полонених фізичне насилля. Роботодавець обов'язково мав дотримуватися усіх приписів щодо тривалості робочого дня, передбачених перерв та вихідних днів. В якості заохочення та компенсації за працю військовополоненому передбачалася прибавка в сумі 15 геллерів на день. В цілому, «до військовополонених робітників застосовуються ... ті ж закони та приписи, які застосовуються до аналогічної праці на аналогічних місцях та при аналогічних умовах для вільнонайманих робітників» [289, с. 269-271; 403, с. 88-89].

На початку війни необхідність залучення військовополонених до робіт обґрунтовувалась закріпленням у німецькому законодавстві положенням, що «великі маси молодих людей неможливо утримувати в порядку без тривалої і напруженої зайнятості. Робота вберігає від ексцесів, вона бажана й з санітарних міркувань» [цит. за: 410, с. 74]. Спочатку полонених залучали лише до сільськогосподарських робіт, які не вимагали професійної кваліфікації. З одного боку, у цій сфері діяльності місцеве населення було мало зацікавлене, тоді як з іншого – це давало можливість частково вирішити проблему розміщення та

трудової зайнятості бранців. Втім, вже з початку 1915 р. відчувалася нестача робочої сили в усіх галузях народного господарства. Її брак було ліквідовано за рахунок залучення праці військовополонених, шляхом формування з них т.зв. «робітничих команд» – спеціальних груп бранців, які виконували ті чи інші роботи залежно від необхідності [312, с. 130]. При цьому, у зв'язку з нездатністю підготувати наперед достатню кількість відповідних житлових приміщень для полонених, довелося відмовитися від початково визначеного поділу бранців на команди чисельністю в 1 тис. осіб, і вже на початку 1915 р. було дано дозвіл на розміщення маленьких команд по 50-100 осіб [410, с. 75-76]. Інколи військовополонених відправляли і меншими групами, по 20 осіб, обов'язково під наглядом озброєної охорони [див. напр.: 65, с. 103-104]. І якщо спочатку обов'язковою вимогою було перебування сформованих команд (не менше 30 осіб) у спеціальних робочих таборах у нічний час, то вже до кінця року військовополонені (по кілька осіб), часто направлялись до селянських господарств без охорони, і нерідко залишалися там на ночівлю [410, с. 82-84]. «Робочі табори», зазвичай, влаштовували в тих центрах, де планувалося широке залучення праці військовополонених, режим утримання та їжа практично не відрізнялися від «основних таборів», єдина відмінність – в «робочих таборах» полонені лише ночували, а весь день проводили на різноманітних роботах [81, с. 202].

Необхідність праці військовополонених в німецьких господарствах була відображена і в художній літературі. Так, у романі К. Федіна «Міста та роки» наведено розпорядження, яким коменданту табору Бішофсберг наказувалося «вжити заходів для ... розміщення 70 % військовополонених, які утримуються у вашому таборі, по помістях та селянських господарствах». При цьому в якості рекомендації пропонувалося надавати перевагу дрібним господарствам та уникати концентрації в одному господарстві більше десяти бранців [242, с. 285].

Завдяки такій політиці Німеччині та Австро-Угорщині вже з весни 1915 р. вдалося вирішити проблему перенаселення в таборах, оскільки більшість бранців, будучи приписаними до того чи іншого табору, фактично перебували за його

межами, розміщені незначними партіями на робочих місцях. Наприклад, до солдатського табору Нойберг в липні 1916 р. було приписано 13 тис. полонених, а присутніх було лише 2 тис. 650 осіб; до солдатського табору Мангейм приписано було 13 тис. бранців, а присутніми були 2 тис. 110; до солдатського табору Шнейдемюле приписано 53 тис. бранців, в наявності лише біля 2 тис. осіб [175, с. 5-6, 17-19], у таборі Бергер-Дамм, розрахованому на 6 тис. полонених присутні завжди 600-700 осіб, а решта були розіслані по робочих місцях, а загалом скрізь присутні 1/7, а то й 1/10, частина від загальної кількості приписаних до табору військовополонених [133, с. 32]. І подібних свідчень немало [див. напр.: 4, л. 10-11; 147, с. 16; 148, с. 59]. Австрійські дослідники відзначали, що в Австро-Угорщині вже у другій половині 1915 р. в середньому лише 30-40 % полонених перебувало в таборах, всі решта перебували за їх межами на різноманітних робочих місцях [403, s 95; 407, s. 747].

Для більш раціонального використання праці бранців урядами Центральних держав проводилося опитування захоплених полонених щодо їх довоєнної професійної зайнятості. Наприклад, Пруське військове міністерство (ПВМ) вже з лютого 1915 р. започаткувало створення спеціальної статистики, згідно з якою на кожного захопленого полоненого заводилася спеціальна карточка з інформацією про його кваліфікацію та працездатність. У «прохідних» таборах (де полонені проходили дезінфекцію та отримували вакцинацію) солдат опитували щодо їх професійної зайнятості до мобілізації у військо. Навчені шахтарі, слюсарі та інженери одразу ж направлялися на роботу на великі підприємства; селяни та чорнороби – на сільськогосподарські угіддя, у шахти, на будівництво доріг тощо [148, с. 42; 325, с. 202-204]. Це знайшло відображення навіть у художній літературі. Так, відомий літературний персонаж Швейк, який потрапив у полон до угорців, що направляли групу полонених на відбудову Перемишльської фортеці та її околиць, згадував, що майор Вольф (відповідальний за дану місцевість) «тримав у себе цілий штаб перекладачів, які відбирали з полонених спеціалістів-будівників відповідно до їхнього таланту й освіти» [238, с. 631].

Необхідність праці полонених досить швидко стала очевидною для урядових

кіл. Вже в квітні 1915 р. Пруське військове міністерство переконувало місцеві органи, що використанню військовополонених на роботах будь-якого характеру потрібно сприяти будь-якими засобами [323, с. 130-131]. Часто на місцях це розпорядження сприймалося надто буквально. Полонених примушували працювати до повного виснаження. Нерідко під час виконання робіт траплялися й випадки каліцтва [див. напр.: 375, с. 252-253]. Втім, положення про включення військовополонених в страхові системи Німеччини остаточно було відхилено 15 серпня 1917 р., а для уникнення можливих репресій, ПВМ наказувало затримувати відправку в Росію тих полонених, які отримали каліцтва на виробництві, а також приховувати їх від представників нейтральних делегацій [323, с. 130]. Разом з тим, 24 серпня 1917 р. було прийнято закон, згідно з яким полоненим, які отримали каліцтва під час виконання робіт, передбачалося надання допомоги. У комендатурах таборів зберігалися документи, які містили інформацію про те, хто і де отримав каліцтва [234, с. 4]. В Дунайській монархії військовополонені також не підлягали страхуванню від нещасних випадків під час виконання робіт. Водночас, 12 листопада 1916 р. австрійським Міністерством війни було видано наказ, відповідно до якого полонений, який дістав каліцтво на роботі, міг бути репатрійований на батьківщину [67, с. 239].

В Австро-Угорщині при використанні військовополонених на різних роботах, обов'язковою умовою був медичний огляд у перший місяць роботи щотижня, а потім – кожні 14 днів. У 1917 р., коли випадків інфекційних захворювань не спостерігалось, медичний огляд проводився лише раз на місяць (це стосувалося невеликих партій полонених, до 100 осіб) [403, .s. 118].

У Німеччині працюючі військовополонені також мали отримувати належний медичний огляд та нагляд при потребі [391, с. 52-54]. В інструкціях, які видавалися спеціальним офіцерам-наглядачам за полоненими на сільськогосподарських роботах, зазначалося, що житлові приміщення для працюючих бранців повинні утримуватися в чистоті, кімнати – гарно провітрюватися та освітлюватися. Полонені мали отримувати гарне харчування, але не краще, ніж місцеве населення. Одяг підлягав щотижневому пранню.

Особлива увага контроль-офіцерів мала звертатися на стан здоров'я та харчування працюючих військовополонених [391, s. 54-55]. Обов'язковою вимогою була наявність у працюючих полонених вихідного дня [122, s. 7].

Як свідчать віднайдені в архівах документи, у Центральних державах неодноразово зверталася увага на необхідність заохочення бранців до виконання робіт. Так, у листопаді 1917 р. в Австро-Угорщині було видано директиву, в якій висловлювалося переконання, що при використанні погодинно-преміальної системи оплати праці полонених можна отримати значно кращі результати. Працюючі полонені повинні були мати: 1) бездоганне у гігієнічному відношенні помешкання із необхідним опаленням та освітленням, із необхідною системою дезінфекції; 2) належне забезпечення продовольством; 3) належне медичне обслуговування; 4) забезпечення полонених одягом відбувалося за рахунок військової адміністрації або роботодавця, залежно від виду та складності виконуваних робіт. Також у директиві зазначалася необхідність вироблення заохочувальної ставки заробітної плати для працюючих бранців [22, арк. 1-2].

В Німеччині в кінці 1916 – на початку 1917 р. також з'явилися розпорядження щодо збільшення продуктивності праці бранців. Важелем для цього слугував не примус, а належне поводження, покращення умов утримання та харчування. Передбачалося преміювання за належне виконання роботи. Водночас, існували дисциплінарні покарання за відмову працювати. В офіційному розпорядженні зазначалося, що «при необґрунтованій відмові приступати до роботи полонені одразу ж ув'язнюються; крім того, вони на час відмови від роботи позбавлялися теплої їжі та, у випадку недієвості цього, згодом мішка, набитого соломною та ковдри. Вони отримували лише воду та хліб як арештанти» [410, s. 91-93].

В цілому, військовополонені були задіяні в усіх галузях господарства Австро-Угорщини та Німеччини. Бранці також виконували різноманітні роботи всередині табору: зводили огорожі, будували казарми, прибирали територію, допомагали на кухні, фельдшери відправлялися в лікарні та лазарети, була робота для кравців, чоботарів, теслярів та різьбярів [391, s. 172].

Часто бранці працювали на громадських роботах поблизу табору. Для прикладу, в Йозефові російських полонених відправляли на прибирання вулиць міста, а також на допомогу каменярям та будівельникам [145; 158].

Україн важкими були меліоративні роботи та обробіток полів, до яких залучали російських військовополонених. На них полонені перебували з 6 год. ранку до 8 год. вечора з однією короткою обідньою перервою [103, с. 16]. Нерідко для обробітку полів полонених, за допомогою особливих пристосувань, по 14-16 осіб, впрягали в плуг та борони і вони, замінюючи робочу худобу, орали та боронували землю [49, с. 32; 71, с. 35].

Загалом, в Австро-Угорщині роботи військовополонених поділялися на три групи: перша – роботи урядові (дорожні, гідротехнічні, будівельні), на них відряджали партії від 200 до 1000 тис. осіб; друга – роботи громадські, фабричні та сільськогосподарські (робота на фабриках, заводах, залізницях при розвантаженні вагонів), на які відправляють полонених партіями від 30 до 100 осіб; третя – служба у приватних осіб, де полоненим виконуються найрізноманітніші роботи [102, с. 21; 230, с. 2018]. В середньому групи формували у кількості 30-200 осіб, витрати на охорону бранців покладалися на їхнього роботодавця [403, с. 112]. Спеціальними правилами визначалася організація рухливих та постійних партій військовополонених. Мобільні партії перебували в підпорядкуванні особливого Інформаційного Бюро, яке направляло їх на сільськогосподарські роботи. Постійні партії були приписані до таборів. В них знаходилися полонені, залучені до громадських робіт або задіяні на промислових та гірничих підприємствах [289, с. 268-269; 403, с. 117].

Щодо Німеччини, то там насамперед необхідно було забезпечити робочими руками великі заводи, шахти, лісозаготівельну галузь, куди і направлялися команди по 100 та більше осіб у супроводі конвоїрів. До селянських господарств відправляли групи по 10-20 осіб з одним-двома конвоїрами, а інколи нагляд за військовополоненими здійснювали старости населених пунктів [138, с. 116]. Списки полонених із зазначенням місця зайнятості складалися у трьох екземплярах: один для коменданта табору, другий для поліції місцевості, де був

зайнятий бранець, третій залишався в охоронців. Останні стежили, щоб полонені не мали готівки (оплата проводилася спеціальними чеками, дійсними лише на території табору) та цивільного одягу. Окрім того, охорона мала пильнувати, щоб не зав'язувалися інтимні стосунки між бранцями та цивільними, та й взагалі повинна була мінімізувати контакти цивільного населення з військовополоненими [126, р. 332-338].

Зрозуміло, що, повністю уникати контактів з місцевим населенням не вдавалося. Працюючі бранці постійно стикалися з цивільними, часто зав'язувалися дружні стосунки. Роботодавці звикали до своїх робітників, що супроводжувалося послаблення умов утримання: на вихідні їм без охорони дозволяли відвідувати церкву, виплачували невелику зарплату, дозволяли спілкуватися з німцями, з якими працювали, а згодом і з місцевими жителями [344, с. 121]. Як згадував Ю. Шамурін: «Якщо раніше владі доводилося попереджати населення про недопустимість насилля над полоненими, то тепер, навпаки, розсилаються оголошення про необхідність триматися подалі від полонених, не розмовляти з ними, не годувати їх понад норму, прийняту в таборах тощо» [174, с. 31].

І якщо спочатку умови утримання бранців були суворими, то під кінець війни офіційна влада була занепокоєна «панібратським» ставленням до бранців на робочих місцях. Так, в директиві військового міністерства Австро-Угорщини була відображена стурбованість тим фактом, що деякі роботодавці дозволяли бранцям недалекої поїздки без супроводу охорони. Часто бранці отримували цивільний одяг від роботодавців, що унеможливлювало їхню ідентифікацію, як полонених. У зв'язку з цим, у вересні 1917 р. міністерство внутрішніх справ Відня видало розпорядження, за яким усі військовополонені-робітники повинні були їхати потягом у супроводі, їхній одяг мав вирізнятися білою смугою, обліковими номерами або, принаймні, головними уборами, а роботодавці повинні були бути попереджені, що за недотримання існуючих приписів вони позбавлятимуться робітників. У випадку поїздки бранців без охорони – полонених повинні були передавати залізничному посту або найближчому відділенню жандармерії.

Бранцям без супроводу заборонялося продавати проїзні квитки на станціях [19, арк. 1-2]. Загалом же, умови утримання бранців та поводження з ними на робочих місцях суттєво варіювалися. На сільськогосподарських роботах практикувалося поблажливе, лояльне ставлення до бранців, на промислових підприємствах – жорстке і навіть жорстоке.

Тривалість робочого дня коливалася від 8 до 20 годин. Середня тривалість робочого дня складала 12 годин (в Німеччині стільки працювали приблизно 48,8 % усіх бранців, в Австро-Угорщині – 59,0 %) [403, s. 331].

Розмір оплати за виконувані роботи дорівнював оплаті за таку ж роботу цивільному робітнику. Однак через різні вирахування на руки полонений отримував менше. В Німеччині, як зазначається в архівних документах, існувала така система: підприємець сплачував у скарбницю за робітника з числа полонених повністю як за свого цивільного працівника. З цих коштів казна видавала бранцю $\frac{1}{4}$ від загальної суми, а $\frac{3}{4}$ залишала собі в якості компенсації витрат на його утримання [9, л. 22]. Наприклад, за виконання земляних робіт при будівництві каналів розмір заробітної платні військовополоненого складав 40 пфенігів за 1 кубометр землі, з них 17-20 пфенігів сплачувалося за доставку бранців, 2-3 пфеніги – за їх охорону, 4 пфеніги – адміністративні виплати, решту отримував полонений [300].

Однак роботодавці не завжди хотіли надавати бранцям детальну інформацію про їхній заробіток, що непокоїло офіційну владу, адже оплата за роботу була найкращим стимулом для бранців її виконувати. З огляду на це, восени 1916 р., для уникнення фінансових зловживань з боку деяких роботодавців, в Австро-Угорщині зокрема було видано розпорядження, за яким на кожного військовополоненого повинна бути заведена облікова документація і щомісяця кожен бранець повинен отримувати інформацію про отриманні на руки кошти та записані на його особистий рахунок. За порушення цієї інструкції роботодавцям погрожували штрафними санкціями [21, арк. 1].

Середній розмір денної заробітної платні складав у Німеччині 30 пфенігів, в Австро-Угорщині – 31 геллер, що дорівнювало російським 15 коп. [146, с. 75; 168,

с. 1; 289, с. 76]. В Австро-Угорщині, наприклад, таку оплату отримували 91,6 % працюючих полонених [418, р. 191]. Рівень оплати праці знайшов відображення у звітах сестер милосердя. Згідно з їх даними, за виконувани роботи полонені отримували від 30 пфенігів (це традиційна плата за виконання сільськогосподарських робіт). На заводах, фабриках, шахтах полонені отримували більшу оплату [див. докл.: 89, с. 1533-1577; 91, с. 1-46; 175, с. 13-15, 17]. Табірні роботи в Австро-Угорщині та Німеччині не оплачувалися, натомість заохоченням могла слугувати покращена порція обіду [89, с. 1571; 230, с. 2021]. В цілому виплати на роботах виглядали так: у сільському господарстві – 16-30 пфенігів на день, в малій промисловості – 30-50 пфенігів на день, у великій промисловості – від 75 пфенігів до 1 марки на день [182, р. 166-168].

Заради справедливості, слід відзначити, що такий розрахунок середньої тривалості робочого дня та середнього розміру денного заробітку військовополонених був зафіксований у відповідних угодах між Росією та Центральними державами. Вже в останній період війни розмір односторонньої заробітної плати було підвищено в Росії до 25 коп. і згідно із цим у Німеччині до 50 пфенігів (в Австро-Угорщині відповідно до 50 геллерів) [403, с. 187].

Вимоги прирівняти оплату праці військовополонених до заробітної плати цивільного населення так і не було втілено в життя. І хоч у квітні 1918 р. було видано наказ (№ 187 по IV округу Німеччини) про зрівняння оплати праці військовополонених та цивільних робітників, фактично все залишилося без змін, оскільки у тому ж наказі зазначалося, що із заробітку полонених мали вираховуватися всі витрати на їхнє утримання, одяг, лікарський нагляд, а також на утримання їх караульних, що в результаті залишало уже вказані 50 пфенігів [289, с. 76-77].

Згідно з офіційними міністерськими розпорядженнями, копії яких відклалися у фондах Чернівецького архіву, у квітні 1918 р. в Австро-Угорщині також було видано розпорядження, за яким російські військовополонені за умовами оплати праці були прирівняні до цивільних робітників. Відрахування із заробітної плати полонених мали йти лише на продукти харчування, якими забезпечував

працюючих бранців роботодавця. Мінімальна заробітна плата встановлювалася в 1 крону за робочий день для російського військовополоненого, зайнятого в сільському господарстві та 2 крони за робочий день – в усіх інших галузях [23, арк. 2-5]. У розпорядженні зазначалося, що усі військовополонені повинні знати, що кожен з них, хто самовільно залишить робоче місце, щоб поїхати додому чи в табір, або проштрафиться після 15 березня 1918 р. як незадоволений роботою або непокірний, буде репатрійований в останню чергу [23, арк. 5-7].

Необхідно відзначити, що становище військовополонених різнилося від виду та місця виконуваних ними робіт. Ось як згадував один із полонених: «Нашу партію відправили в тил воєнної позиції для роботи укріплень. Жили у цивільних жителів в будинках, годували погано, робота була важка.... Потім перевели на рубку лісу в інше місце, жили в сараях, бідували, голодували страшно, їли конячу падаць і викинену протухлу рибу. Від їжі падали, страждали діареєю» [цит. за: 302, с. 242-243]. Інший полонений пригадував протилежні умови для працюючих бранців: «На станції Шуаралі залишили для ремонту залізничної колії... Видавали білизну, взуття.... Одяг міняли 2 рази на місяць. Проводили дезінфекцію. Кожної неділі мились у ванній, влаштованій у вагоні. Влітку працювали на добу 12 годин з відпочинком, а взимку 8 годин» [цит. за: 302, с. 243]. Натомість, практично всі, хто працював у сільських господарствах, відзначали майже повсюдно гарне ставлення з боку роботодавця та непогане харчування [174, с. 31]. Окрім того, за правилами, якими регулювалася праця військовополонених, після закінчення сезону селяни мали відправляти їх назад у табори. Втім, інколи декого з робітників селяни виявляли бажання залишити у своєму господарстві і табірне керівництво часто задовольняло такі звернення [344, с. 121].

В цілому, робота вважалася кращою долею, ніж перебування в таборі, де тримали надголодь. Часто військовополонені самі виявляли бажання йти на роботу, насамперед, у сільськогосподарський сектор, де, як уже згадувалося, і ставлення було кращим, і харчування ситнішим. Підтвердженнь кращого становища на сільськогосподарських роботах немало. Полонені згадували, що коли почали відбирати на сільськогосподарські роботи, від бажаних не було

відбою [149, с. 253; 157, с. 44-45]. При найменшому заохоченні військовополонені з бажанням виконували визначені роботи, адже, як пригадував полонений К. Левін «фунт хліба або чотирьохкопієчна пачка тютюну були для багатьох полонених цілим багатством, оскільки, нічого не заробляючи та не отримуючи коштів та посилок з дому (а таких у нас були тисячі), вони повільно та болісно помирали від виснаження» [153, с. 61]. Навіть полонений французький санітар відзначав, що російські бранці першими виявляли охоту йти на роботи за межі табору, розраховуючи, передусім, на краще харчування [183, р. 127].

Для Центральних держав праця російських військовополонених значила надзвичайно багато, оскільки це дозволяло хоча б частково компенсувати брак власної робочої сили. Підтвердження цього знаходимо, наприклад, у спогадах німецького генерала Е. Людендорфа, який у своїх мемуарах відзначав, що «для всієї нашої економіки військовополонені значили надзвичайно багато; без великої кількості росіян, захоплених на Східному фронті, німецька економіка не могла б як слід функціонувати» [155, с. 153]. Така висока оцінка німецьким полководцем праці російських бранців ще раз доводить наскільки вагомим вкладом в економіку Центральних держав була робота полонених.

Укладення Брест-Литовської угоди мало що змінило у становищі російських військовополонених. Вони і надалі перебували під владою країни, яка захопила їх у полон. Це прямо заявлялося у квітневому розпорядженні Австро-Угорщини, де у першому ж пункті зазначалося, що «після укладення перемир'я з Росією та Україною (полонені – Т.М.) ще не повинні розглядатися як вільні, оскільки Гаазька конвенція вимагає не звільнення військовополонених при укладенні миру, а лише їх якнайшвидшої репатріації» [23, арк. 2]. Військовополонені й надалі працювали у різних галузях економіки Німеччини та Австро-Угорщини. Як свідчать архівні матеріали, участь полонених у роботах була напряму пов'язана з їхнім продовольчим забезпеченням [27, арк. 111]. Необхідність робочих рук російських бранців для збору врожаю в цих країнах була колосальною. Комендатури таборів засипалися проханнями надати працівників для сільськогосподарських робіт [28, арк. 33-33 зв.; 409, с. 276-284]. За окремими

даними, в 1917 та 1918 р. загалом 900 тис. російських військовополонених в Німеччині та більше 1 млн. в Австро-Угорщині були залучені до збору врожаю [390, р. 628].

Водночас, після підписання Брестського миру господарі, в яких працювали військовополонені, висловлювались категорично проти послаблень для російських бранців через побоювання зниження їх працездатності. Розуміючи, що підписані угоди вже вступили в дію, надходили пропозиції не повідомляти полоненим зміст угод, щоб не витратити коштів на покращення умов утримання та підвищення оплати праці [323, с. 138-139].

Окрім виконання різних робіт цивільного характеру, військовополонених залучали до робіт, спрямованих на потреби оборони й війни в цілому. Їх відправляли на військові заводи, на яких виготовляли патрони та колючий дріт, примушували копати окопи, ремонтувати укріплення і т. ін. [див. докл.: 73, с. 1-49; 172, с. 198, 202; 232, с. 3]. Становище бранців, яких набирали в спеціальні «робітничі батальйони» для роботи на фронті, було найважчим з усіх працюючих полонених. Їх розміщували, де прийдеться (в конюшнях, сараях, напівзруйнованих будинках, землянках тощо), стимулом до роботи були побиття, робочий тиждень тривав без вихідних [174, с. 36-37].

Ті, які поверталися із фронтових робіт, мали жахливий вигляд. Французький поет А. Гальярд на початку 1916 р. був у Мангеймі, де бачив російських полонених, які повернулися з французького фронту. Вони були виснажені, у лахмітті, скаржилися на погане поводження, розповідали, що багато їх товаришів загинуло від французьких снарядів [181, р. 205-206]. Навіть після укладання мирного договору між Росією та країнами Четверного союзу російські військовополонені використовувалися в зоні бойових дій включно до закінчення війни [312, с. 136].

Необхідно зазначити, що використання бранців на роботах військового характеру суперечило міжнародних нормам довоєнного часу. До початку Першої світової війни залучати до роботи можна було виключно рядових, та й то до робіт легких, в основному по табору, для підтримання їхнього фізичного здоров'я. Втім,

під час війни пріоритети змінилися. Коли стало зрозуміло, що війна затягнулася на невизначений термін, на перший план вийшли військова необхідність і безпека держави [40, с. 18]. Як бачимо, військовополонені виявилися заручниками обставин.

В Німеччині для обходу Гаазьких постанов та протесту країн Антанти щодо залучення полонених до робіт військового характеру було видано указ із розмитим формулюванням уникати робіт, «якщо їх військовий характер яскраво виражений» [цит. за: 323, с. 131]. Цим фактично знімалося обмеження на роботи, до яких могли залучатися бранці, що пояснювалося просто: «Важливішою, ніж все міжнародне право, є тепер, коли нашому народу загрожує війна на «виснаження», необхідність самозбереження! Це означає, що на будь-яких роботах, які нам необхідні, ми використовуємо військовополонених» [цит. за: 312, с. 134]. Стимулом до заохочення виконувати ті чи інші види робіт мала слугувати грошова винагорода у розмірі 20-30 пфенігів. Світловий день мав використовуватися якомога повніше (навіть обід мали привозити на робочі місця, аби полонені не витрачали час на пересування до столових і назад) [312, с. 134-135; 403, с. 116-118].

В Австро-Угорщині вже в серпні 1915 р. було видано наказ, згідно з яким військовополонених передбачалося використовувати і на роботах військово-оборонного характеру. При цьому, в наказі зазначалося: «Військовополонені спочатку запрошуються виконати такі [роботи] за винагороду. Стосовно тих, хто не побажає добровільно відгукнутися на пропозицію, повинні бути використанні всі засоби переконання, а у випадку їх недієвості – погрози з поясненням важких наслідків відмови. Найбільш вперті караються відповідним числом паличних ударів та підвішуванням до стовпа на термін, поки вони не погодяться працювати. Ті полонені, які своїм прикладом та усним впливом викличуть серед товаришів відкрите невдоволення або впертий пасивний супротив, можуть бути розстріляні» [цит. за: 73, с. 8]. Останнє положення іноді застосовувалося. Наприклад, влітку 1915 р. одну тисячу російських бранців перевели в Тироль нібито для виконання сільськогосподарських робіт. На місці ж з'ясувалося, що їхнє завдання – риття

окопів. Полонені відмовились працювати, за що їх було взято під арешт з триденним голодуванням. Після закінчення терміну арешту полоненим повідомили, що за відмову працювати їх буде розстріляно. Більшість бранців погодились, але були й такі, що й надалі відмовлялися працювати. В якості покарання останні були розстріляні на очах у своїх товаришів [219, с. 1400]. Така жорстокість морально ламала основну масу бранців і вони покійно виконували усі визначені їм роботи.

В цілому, існували різні способи примусу полонених до виконання тих чи інших робіт. Наприклад, непоодинокими були випадки, коли бранці відмовлялися їхати на фронтові роботи або на військові заводи. Примусом виступали різні способи: від побиття до розстрілу окремих бранців [181, р. 209-210; 403, с. 125-126]. Останніх позбавляли їжі, застосовували побиття, заковування, травлю собаками, розстрілювали, убивали багнетами за відмову виконувати роботи військового характеру [див. докл.: 62, с. 82-91; 73, с. 11-49; 179, с. 5]. Майже завжди такі способи «заохочення» до виконання робіт давали свої результати: змучені голодом, побиттями, залякуваннями полонені погоджувалися виконувати роботи. Іноді, для того аби полонені не спробували втекти до союзних або своїх військ, їх переодягали у німецьку форму і т. ін. В результаті, багато бранців було вбито під перехресним вогнем на передових позиціях [73, с. 11-40].

Зазначимо також, що використання полонених на фронтових роботах носило не поодинокий, а масовий характер. Так, згідно з даними, які наводить російський дослідник Є. Сергеев, в Австро-Угорщині із загальної кількості російських військовополонених майже 0,5 млн. було зайнято на фронтових роботах поблизу італійського фронту. Їх змушували зводити укріплення, рити окопи, будувати залізничні шляхи та прокладати дороги в зоні бойових дій [415, р. 187]. Таке використання праці військовополонених остаточно підірвало міжнародно-правову базу про захист прав полонених.

Таким чином, в роки Першої світової війни вперше було в повному обсязі реалізовано можливість використання праці полонених. Про це свідчить той факт, що протягом 1915-1918 рр. до виконання різноманітних робіт було залучено в

Німеччині 90 %, в Австро-Угорщині – 95 % всіх наявних російських бранців [289, с. 75; 403, с. 331].

Цікавими видаються дані Центрального Юридичного Опитувального Бюро при Центрополонбіжі, отримані в 1918 р. при опитуванні перших 20 тис. росіян, які повернулися з австрійського та німецького полону [289, с. 73-74]. Незважаючи на те, що результати не мають репрезентативного характеру, оскільки обпитувалося надто мало респондентів із загальної кількості російських військовополонених, все ж отримані дані мають певний інтерес. Отже, співвідношення між видами цивільних робіт в Німеччині та Австро-Угорщині, які виконували російські військовополонені, виглядало наступним чином:

сільськогосподарські роботи – 25,6 % та 21,7 % відповідно;

залізничні – 17,2 та 11,6 %;

лісові роботи – 16,9 % та 11,0 %;

рудники та копальні – 11,8 % та 15,5 %;

фабрики та заводи – 8,0 % та 10,7 %;

дорожні роботи – 6,6 % та 10,3 %;

інші роботи – 13,9 % та 19,2 % [289, с. 75]. Втім, очевидно що отримані дані все ж були недалекогими від істини, оскільки неодноразово наводилися пізніше іншими дослідниками [314, с. 34-36; 403, с. 331].

Більш конкретні дані, зокрема щодо Німеччини, подані у роботі О.Нагорної, які почерпнуті нею з німецьких архівів. Так, за даними Генерального штабу станом на кінець 1917 р. із 1 млн. 200 тис. російських полонених 650 тис. (54 %) були задіяні у сільському господарстві та лісництві, 230 тис. (19 %) – в індустрії, 205 тис. (17 %) – на підприємствах окупованих територій та прифронтової зони. Решта 115 тис. (10 %) становили офіцери та непрацездатні солдати [323, с. 129]. В результаті виходимо на ті ж 90 % працюючих російських військовополонених в Німеччині. При цьому необхідно зауважити, що самі роботодавці відзначали, що в сільськогосподарському секторі найбільш цінними робітниками були російські бранці [182, р. 166-168]. Для прикладу, у вересні 1917 р. в сільському господарстві Німеччини було зайнято 856 062 бранці, з яких $\frac{3}{4}$ складали російські

військовополонені [408, s. 273-274]. Цифри вражають величиною.

Отже, під час Першої світової війни майже всі російські полонені були задіяні в усіх галузях економіки Німеччини та Австро-Угорщини (не працювали лише офіцери, лікарі та вкрай хворі бранці). В результаті такого інтенсивного використання їхньої праці Центральним державам вдалося, по-перше, частково компенсувати нестачу власних трудових ресурсів, по-друге, певною мірою стабілізувати свою економіку і, по-третє, компенсувати усі витрати на утримання ворожих полонених. Водночас, слід зауважити, що в умовах тотальної війни, яка охопила усі сфери суспільного розвитку, важко провести чіткий розподіл між роботами мирними, роботами, які стосувалися ведення бойових дій та роботами безпосередньо військовими. Повна переорієнтація економіки на військові потреби та гостра нестача власних робочих рук, змусила воюючі країни виключити питання трудової зайнятості полонених з усіх міжнародних переговорів як «незручне», а всі види робіт підпорядковувалися принципу воєнної необхідності.

3.3. Особливості соціально-психологічної адаптації військовополонених

При вивченні становища військовополонених в таборах Центральних держав у роки Першої світової війни, хотілося б звернути увагу не лише на зовнішні чинники благоустрою, але й на психологічне становище бранців. Адже, як вірно зазначив сучасний український історик О. Сич, війна – це не лише суха статистика (як би жахливо вона не виглядала), війна – це перш за все людські долі, а жертви Першої світової війни склалися з «мільйонів конкретних людей з їх неповторною індивідуальністю, власною долею, властивими лише їм переживаннями, болями та надіями» [367, с. 109]. Перебування у полоні – важке випробування для мільйонів людей, які впродовж війни пройшли крізь усі жахіття таборів.

Російський дослідник В. Галіцький виокремив основні чинники, які впливали на психологію та поведінку полонених. Науковець згрупував їх по чотирьох періодах:

1) до потрапляння в полон – формування страху перед полоном, ступінь обізнаності про ставлення до полонених з боку супротивника, військово-політичне становище на фронтах, знання прав військовополоненого;

2) під час полону – поводження з бранцями в момент захоплення; наявність поруч близьких друзів, наявність письмового зв'язку з рідними, якість харчування, побутові умови проживання, взаємовідносини між полоненими;

3) після оголошення репатріації та включення до списків репатрійованих – емоційна напруженість, викликана невпевненістю у майбутньому, прояви агресії до країни, в полоні якої перебував бранець, стан його здоров'я тощо;

4) після прибуття на батьківщину – почуття провини, сором за невиконаний воїнський та громадянський обов'язок, прагнення виправдатися перед оточуючими, ставлення до колишніх військовополонених з боку влади та близького оточення [278, с. 55-56].

Італійський психолог В. Франкл називав три фази душевного стану бранців: фазу прибуття в табір, фазу власне табірної життя та фазу після звільнення з табору. Перша фаза характеризується шоком від потрапляння в табір (реакцією на незвичне оточення та умови проживання). Через кілька днів або тижнів настає друга фаза – глибока апатія у переважній більшості бранців, яка була своєрідним захисним механізмом організму. Відбувається примітивізація людського існування, що відображається у фантазіях та сподіваннях полонених: в першу чергу, мрії стосуються хліба, цигарок та теплої бані. Водночас, поряд з апатією, розвивалася сильна дратівливість та конфліктність в середовищі табірної соціуму. Однією із причин психологічної нестабільності людської психіки була невизначеність часових меж перебування в полоні. Це сприяло появі та циркуляції постійних чуток про близьке звільнення, а їх нереалізованість з часом призводила до ще більшого розчарування та розвитку різних психозів, аж до вчинення самогубства [381].

Варто відзначити, що визначальним у психологічному плані був період від моменту потрапляння у полон до розміщення в таборі. Саме в цей час відбувалося усвідомлення свого становища як полоненого. В цей момент емоції у захоплених

в полон були вкрай різними [34, с. 12-13].

Про усвідомлення свого становища як військовополоненого писав колишній полонений-офіцер В. Корсак: «Полон діяв на людей по різному: були пригнічені, були байдужі. В тоні деяких відчувалася навіть швидше радість, що війна залишилася позаду» [150, с. 25]. Перша думка, яка оволодівала полоненим після захоплення – радість від того, що залишився живим. До такого висновку дійшов і дослідник А. Фішер, який зазначав, що військовополонений вбачав у полоні можливість відпочити від фізичних труднощів, у першу чергу, від окопного життя [419, с. 22].

За роки війни в середовищі військовополонених відбувалася соціальна стратифікація, яка залежала від соціального статусу, професійної зайнятості, а також ставлення з боку табірної адміністрації. У меншості була табірна еліта (старші військові чини, писарі, церковники тощо) та медичний персонал. Вони мали найбільше прав порівняно з іншими категоріями бранців: кращі житлові умови, доступ до інформації, кращу їжу, грошове утримання і т. ін. Наступна група – названі вище ремісники, які обслуговували табір, здійснюючи ремонт й пошиття одягу та взуття. В таборі формувалися «гуртки за інтересами»: від кравців, чоботарів, столярів та ковалів до музикантів та артистів, тобто, кожен займався тим, що краще всього виходило і що приносило хоч якийсь прибуток. Найчисельнішу групу складали полонені «ручної праці»: сільськогосподарські працівники й робітники на шахтах та заводах. Найгірше становище було у штрафників. Їх відправляли на найважчі роботи, які практично не давали шансів вижити, оскільки стосувалися військових приготувань у безпосередній близькості від лінії фронту [243, с.18-19].

У таборах полонені, які володіли професією шевців, чоботарів, ковалів, столярів та інші, працювали в табірних майстернях і, хоча їм не платили (або платили небагато), проте ця робота видавалася кращою, ніж та, на яку посиляли більшість бранців за межі табору. Окрім того, вони з часом почали виконувати приватні замовлення, що давало додатковий заробіток. Полонених, які володіли грамотою, призначали до канцелярії табору. Все це давало свої привілеї: краща

їжа, гуманніше ставлення, право виходити за межі табору тощо [153, с. 29-30, 39-41; 323, с. 194-196]. Таким чином, залежно від наявних прав та ставлення з боку табірної адміністрації і формувалися пріоритети при адаптації до умов проживання в полоні.

Загалом же, становище російських полонених, було подібним до становища ув'язнених злочинців: бранці перебували під вартою, обмеженою була свобода пересування, наявність номерів замість прізвищ тощо. Однак, якщо в'язні знали напевне, коли закінчиться термін їхнього утримання під вартою, то полонені мали перебувати в полоні до моменту закінчення війни, яка могла тривати невідомо як довго. Як згадував В. Корсак: «Перед нами лежало сумне майбутнє, абсолютно невідомої тривалості. Чим заповнити його? Потягнулися один за одним дні; одні були сірі, дощові, інші – світлі, сонячні; але й ті і інші – нудні, беззмстовні, такою мірою, що ми з труднощами розрізняли вчора і сьогодні» [150, с. 67]. В епістолярній спадщині того часу зустрічаються й інші подібні твердження [159, с. 468].

У більшості полонених, які провели в таборах тривалий час, ламалася воля, зникали гідність та людяність, вони озлоблялися, втрачали тілесну силу та моральну стійкість [71, с. 22-24; 137, с. 14; 172, с. 203; 179, с. 5; 207, с. 3764-3675]. Ось як емоційно згадувала про російських бранців, які були задіяні на громадських роботах у м. Сувалки, одна із сестер милосердя місцевої лікарні: «Це були виснажені, голодні, брудні, обірвані, часто хворі люди, на яких кишіли паразити, вони жили в жахливих умовах, і з ними нелюдяно поводитись. Але найгірше, гіршим брудом, ран та лахміття був той факт, що вони являли собою майже без виключення відпрацьований людський матеріал, зламані люди, які втратили будь-яку надію, які у своїх мовчазних, покірних стражданнях втратили частину своєї людської суті і перетворювались в тварин, в речі» [178, с. 170].

Багато полонених, не маючи міцного здоров'я, помирили або на все подальше життя залишалися каліками, не витримуючи вкрай важких умов життя та виснажливих робіт. Так, О. Кобець, який побував протягом війни не в одному таборі для полонених, згадував випадки, коли військовополонені не витримували

і психологічно ламалися: «Можна було спостерігати, як люди, найчастіше представники інтелігентних професій, на очах хиріють, тануть, поволі втрачають людський образ, перестають умиватися, не доглядають за собою... Були такі, що їм вистачало мужності перерізувати собі горлянку бритвою... Були такі, що вішалися на скручених із онуч поворозках» [149, с. 204-205].

В середовищі полонених зростали суїцидальні настрої. Випадків самогубства та їх причин було чимало. Наприклад, у таборі Альтдамм, із декількох сот хворих та калік, було відібрано майже 150 осіб, які працювали в робітничих батальйонах на фронтових роботах, та відправлено до табору Вормс, а не додому в якості інвалідів, як їм раніше було обіцяно. Дізнавшись про це, один хворий на туберкульоз повісився, інший невдало спробував перерізати собі горло ножем [174, с. 39-40]. Випадки самогубства підтверджують і німецькі джерела. Зокрема, В. Дьоген наводив дані, що за роки полону 453 російських бранців покінчили з життям, з них 13 офіцерів та 440 солдатів [391, с. 56]. Кількість самогубств різко зростала під час епідемій, приводом ставали важкі умови праці, голод і тому подібне, іноді полонені самі провокували охорону на застосування зброї [323, с. 239].

Важким випробуванням для російських військовополонених було постійне відчуття голоду, що не могло не позначитися на самопочутті та психічному здоров'ї бранців. Полонені намагалися боротися з голодом у різний спосіб. У таборі Денгольм, який знаходився на острові, бранці пристосувалися ловити рибу, яку їли варену та смажену [132, с. 129-130]. У Штральзунді з початку 1917 р. в усіх фортах з'явилися кури, а згодом офіцери отримали дозвіл у супроводі конвоїрів та перекладача ходити в місто за покупками [295, с. 68-69]. Від постійного голоду траплялися випадки, коли полонені збирали червоних хробаків, які вилазили на поверхню землі після сильних дощів, мили їх та варили [137, с. 9], копирсалися в помийних ямах, рвали та їли траву [202, с. 5]. Як згадував про психологічне становище військовополонених в таборі Гамерштейн на початку 1917 р. один із бранців, «у вільний від роботи час по табору бродять обірвані, в'ялі фігури, топчуться поблизу кухонь, як безпритульні собаки, очікуючи яких-

небудь відходів; інші копаються в помийних ямах, виловлюючи картопляну шкірку, голови оселедців, все, що може бути їстівним» [174, с. 34]. Подібне зустрічаємо у різних джерелах: голод став всеохоплюючим і на його втамування були спрямовані всі помисли бранців. Листи додому та в благодійні організації були вкрай однотипними: «прошу вас вислати мені 10 крб. та посилку з сухарями», «прошу не оминати моє прохання та вислати сухарів та тютюну» [цит. за: 294, с. 61], «пришліть сухарів», «прошу ... вислати посилочку, щось їстівне», «пришліть посилку чогось з їстівних припасів», «прошу ... допомогти мені посилкою їстівного», «моя нужда це їстівні припаси та гроші», «прошу ... вислати посилочку сухаря, мила для прання, білизни та тютюну», «головне, чого я потребую, це їстівні продукти та гроші» [5, л. 13, 16, 19-21, 24, 32].

Часто бранці випрошували у полонених союзників казенні порції, зайвий шматок хліба, за що виконували їхні доручення [185, с. 4214-4215]. Це знайшло відображення навіть у художній літературі [239, с. 408]. В іншомовних джерелах також знаходимо згадки, що російські бранці, навіть всупереч побиттям з боку табірних охоронців, випрошували їжу у полонених французів та британців, які отримували з дому продуктові посилки [417, р. 104].

З часом в середовищі бранців з'явився особливий вид душевної хвороби, що отримав у Німеччині назву «психоз колючого дроту» (Stacheldrahtpsychose). Її виникнення було пов'язане із низкою факторів: 1) утримання разом в основній масі молодих та здорових людей, які були змушені відмовитись від своїх довоєнних звичок і дотримуватись чітко визначених правил (час прийому їжі, написання вісточки додому з вкрай обмеженим об'ємом та змістом, відсутність інтимного життя тощо), 2) невизначений у часі термін перебування у полоні, 3) обмеженість простору утримання колючим дротом. Все це в сукупності призводило до психічних порушень, нервозності, галюцинацій, частих сварок і т.п. [див. докл.: 419, р. 5-13]. Сестри милосердя, які відвідували табори, неодноразово підтверджували, що серед російських полонених багато психічно хворих [165, с. 6; 176, с. 6]. Втім, необхідно зауважити, що представники вищого командного складу більше піддавалися «хворобі колючого дроту», ніж рядові

бранці. У них спостерігалися перепади настрою, важкі депресії, пасивність та апатія, змішані з періодами сильного роздратування та відкритої агресії [403, s. 156]. Таким чином, тривале утримання на закритій території виключно чоловіків призводило до психічних розладів, спалахів агресії, які перемежовувалися з апатичними настроями.

Спільне розміщення в таборах захоплених у полон військовослужбовців Антанти, в середовищі яких на побутовому рівні існували відмінності та виникали суперечки, поглиблювало їхній дратівливий стан. Наприклад, російські бранці навіть в переповнених казармах наполягали на тому, аби все було щільно зачинено, в той час як французи були вкрай чутливими до запахів і прагнули якомога частіше провітрювати приміщення [130, р. 85-86; 182, р. 45-47].

Окрім того, після тривалого перебування у полоні у бранців проявлялася швидка втомлюваність, вони відзначали послаблення пам'яті (забували імена, назви, окремі події) [419, s. 25-27], у більшості «нерви були так напружені, виснажені, що через найменшу дрібницю... готові були вбити один одного» [137, с. 9-10]. Сестра милосердя О. Романова, яка відвідувала табори бранців, відмічала: «Психологічною особливістю полоненого є те, що він втрачає певним чином здатність сприймати речі суб'єктивно. ...будь-яка подія табору слугує безкінечною темою розмов. Події ці не радісні і не різноманітні: арешт, зауваження, покарання одного всі переживають з такою інтенсивністю, що через деякий час кожен, навіть той, хто не постраждав, приходять до щирого переконання, що й він зазнав покарання» [цит. за: 289, с. 260]. Таким чином, відбувався психологічний надлом, наслідки якого у багатьох залишилися на все життя.

Навіть союзники по Антанті, які перебували в таборах поруч із російськими військовополоненими, відзначали пригніченість останніх [183, р. 79-84; 209, с. 1585]. Наприклад, австралієць Р. Ейрс, який потрапив у полон в квітні 1917 р., писав, що російські бранці «були найбільш пригніченими людьми... Вони виглядали так, що було видно – дух їх повністю зламаний, і всі надії померли. Вони могли сидіти на дворі годинами, втупившись в землю, не рухаючись і не

розмовляючи один з одним» [177].

Важким випробуванням було для російських полонених, особливо тих, хто опинився в полоні після виснажливого бою до останнього, усвідомлення того, що держава, за яку вони воювали, не піклується про них. Це було особливо помітно на тлі набагато ситнішого та більш захищеного становища полонених із союзних Росії держав: англійців та французів [148, с. 34; 350, с. 75; 414, s. 362]. Полонений санітар-француз, який був у полоні майже рік, згадував, що в Гюстровський табір приходили посилки для англійців, французів та бельгійців: ящики білизни, теплих фуфайок, тютюну, консервів, тоді як для російських бранців за 9,5 місяців, які він там перебував, жодного транспорту з благодійними посилками не надходило [231, с. 3690-3691].

Ще більше пригнічувала загальне становище російських бранців і та обставина, що хворих полонених французів та англійців (на відміну від росіян) інтернували до нейтральних країн: «Ми воювали за спільну з ними справу, однаково переносили на позиціях холод і голод... І ось, в той час, коли слабкі здоров'ям полонені французи, радісні та щасливі, від'їжджають до Швейцарії, ми з гіркотою стежимо, як безжальна смерть постійно вириває з наших рядів десятки наших товаришів по нещастю» [42, с. 103].

Нагадаємо, що становище офіцерів було дещо кращим: за міжнародними нормами їх звільняли від виконання робіт, вони мали низку привілеїв (краща їжа, вільний час, щомісячні грошові виплати). Втім, для них в психологічному плані полон теж видавався важким випробуванням: підпорядкованість табірній адміністрації, прогулянки під конвоєм, огорожа з колючого дроту, безліч правил, частина яких носила мізерний, але від того ще більш принизливий характер (заборона паління, або паління у спеціально відведених кімнатах, гасіння світла у чітко визначений час, прогулянки по графіку, постійні перевірки тощо) [132, с. 126-127, 140-141; 173, с. 46-48].

В умовах майже постійного недоїдання, витонченої системи покарань та виснажливих робіт дехто з полонених зважувався на втечу, яка давала більше шансів вижити. За спогадами самих полонених, з таборів втікало мало, через

посилену охорону, проте з польових робіт стараються втекти ледь не всі [148, с. 56; 174, с. 43-44]. Як констатував один із бранців, «ризик ... був малий: повільно помирати з голоду та холоду, або бути вбитим при затриманні під час втечі» [218, с. 1421]. Намагалися втікати і з фронтових робіт, оскільки близькість до кордону давала надію на вдалу втечу. Російський науковець Є. Сергеев наводить дані щодо полонених, задіяних на італійському фронті, і стверджує, що найбільш інтенсивними були втечі з літа 1916 р. до початку 1917 р., коли італійські та російські війська перейшли в контрнаступ проти австрійців на усіх фронтах [415, р. 188-189].

Сестри милосердя, які вивчали становище російських полонених в Австро-Угорщині та Німеччині, підтверджували часті випадки втеч у середовищі бранців [151, с. 39; 230, с. 2020]. Втім, навіть якщо втеча була невдалою, полонений перебував на свободі хоча б кілька годин, що мало неабиякий психологічний вплив на військовополонених.

Доля пійманих полонених втікачів була безрадісною. Зазвичай їх відправляли у спеціальні штрафні табори, які відрізнялися від звичайних важкістю виконуваних робіт та офіційно дозволеними тілесними покараннями [174, с. 44]. Втім навіть це не зупиняло сміливців. Наприклад, майбутній радянський маршал М. Тухачевський здійснив кілька таких спроб, доки втеча не вдалася [38, с. 91-92; 283, с. 46-63]. З полонених генеральського складу втекли лише двоє: генерал Л. Корнілов [139, с. 203-204; 403, с. 156-158] та генерал О. Асташев [284, с. 100]. Більше ніхто на такий вчинок не спромігся.

Підтвердженням справді значних масштабів втеч з полону можна вважати дані, наведені у праці М. Головіна, за якими, станом на 10 червня 1918 р. кількість російських бранців, які успішно втекли з німецького полону, сягала 24 офіцерських та 60 295 нижніх чинів. Кількість втікачів, які були впіймані склала 418 офіцерів та 199 530 нижніх чинів. Відсоток вдалих втеч складав 4,2 % від загальної кількості російських полонених в Німеччині [279, с. 147; 319, с. 70-71].

Зробимо тут одну ремарку. Часто втікали з таборів, з робочих місць, але з прогулянок – дуже рідко. Прогулянка була вагомим привілеєм (вони дозволялися

лише офіцерам, майстрам, які працювали в табірних майстернях, а також допоміжному табірному персоналу), і втеча одного могла зашкодити решті посиленням табірному режиму. Окрім того, відпускали під чесне слово, а порушити дане слово було для офіцера страшною ганьбою. Хоча, іноді втечі здійснювали й під час прогулянок, що зробив, наприклад, той самий М. Тухачевський.

Однією з найбільших проблем для військовополонених було незнання німецької мови. Як згадував один з лікарів, що побував в полоні: «Скільки було убито нещасних, які не розуміли наказів», а крім того, «сумну роль відіграють перекладачі, які часто не лише зловживають довірою полонених, але й проявляють велику жорстокість до них» [147, с. 17]. Втім, з часом, завдяки проведенню спеціальних навчань з німецької мови, російські бранці почали розуміти основні команди, а під кінець війни більшість з них уже могли висловлюватися німецькою мовою.

Одним із способів втечі від реальності було вживання алкоголю, яке за роки війни стало масовим явищем в середовищі військовополонених. Не зважаючи на обмеження або й повну заборону вживати алкоголь, полонені, як рядові, так і офіцери, усіма способами намагалися дістати самогон або вживали надіслані рідними парфуми та денатурати [323, с. 239].

Тривале перебування за колючим дротом спричиняло затяжну тугу та депресію на бранців. При цьому справляв свій вплив на настрої полонених не лише щоденний побут таборового життя, але й відвідини таборів нейтральними представниками та сестрами милосердя. Традиційно, перед такими приїздами, про які табірна адміністрація попереджалася заздалегідь, табірні територія, бараки та й самі полонені приводилися до порядку. Території підміталися, бараки прибиралися, полонених стригли, мили, перевдягали, готували кращу їжу. Та після від'їзду поважної особи все поверталось назад: старий одяг, погана їжа та важкі роботи. Принаймні саме такі спомини ми зустрічаємо у О. Кобця. Він пише про приїзд до табору «якоїсь російської князівни з царського двору» у супроводі «австрійських, німецьких та мадярських генералів, кількох генералів нейтральних

країн та червонохрестних сестричок». Через місяць після відвідин до табору прислали «два чи три вагони житій святих, євангелій, молитовників – читати й молитися, і хрестиків та іконок-медальйончиків». Реакцією полонених на такі подарунки були «багатоповерхові матюки, що загиналися цілу ніч по всіх бараках гаймашкерської каторги на адресу пишної князівни з усім її родом» [149, с. 249-251]. У спогадах деяких інших бранців спостерігаються подібні свідчення [див. напр.: 150, с. 126-127; 153, с. 85-89].

Частим явищем табірної життя були крадіжки. Наприклад, рядовий Ю. Кірш свідчив, що «злочинство в таборі йшло найвідчайдушніше» [148, с. 34], а, за словами О. Кобця, нерідко ті, хто «одержали перші пакунки з далеких домівок і не встерегли їх ночами, на ранок божеволіли, два чи три в самому нашому бараку в петельку полізли» [149, с. 253]. Будь-яка моральність в умовах виживання практично повністю втрачалася.

І якщо для рядових полонених найпершим бажанням було вижити, то для старшого офіцера головним було питання, чим зайняти вільний час. А проводили вони його по-різному. Росіяни найчастіше грали в шахи, французи – в бридж [266, с. 47], деякі полонені офіцери грали в теніс [171, с. 71]. У таборі Нейссе офіцери займалися гімнастикою та займалися бігом довкола табору, у таборі Гнаденфрей офіцери купували тоненькі дощечки (фанеру) для випилювання по дереву, чим багато хто в полоні захоплювався [170, с. 62, 88]. Штральзундське офіцерське дозвілля Р. Гуль описував наступним чином: «табірне життя полонених йшло монотонно, по-чернечому: за сигналом обід з помаранчевої брукви та картоплі; відпочинок; прогулянка; сон: перед сном в столовій збиралися поблизу піаніно, хто в доміно, згадували про війну, читали газети» [283, с. 46].

Набули розвитку в офіцерському середовищі азартні ігри [284, с. 98-99]. В таборах з'явилися професійні гравці, шулери, яких інколи ловили з міченими колодами. Незважаючи на заборони табірної адміністрації, азартні ігри не припиняли свого існування [150, с. 84-85], і навіть набули поширення й серед рядового складу. Як згадував колишній полонений Б. Грінштейн, на кінець 1918 р.

у зв'язку з тим, що за роботу платили, хай і невеликі, але кошти, деякі військовополонені почали пиячити, займатися грою в карти, спекуляціями [138, с. 120]. Часто в іграх ставкою були не лише гроші, але й раціон [419, с. 20].

Необхідність організації дозвілля для полонених офіцерів, усвідомлювали й самі бранці. Вони намагалися заповнити свій вільний час виставами, концертами та організацією лекторіїв [171, с. 23-24]. Влітку 1917 р. навіть було організовано виставку офіцерських виробів: різьбярства по дереву, вишивки, в'язання, малювання тощо [171, с. 71-76]. Особливе місце в житті військовополонених займав театр, який за словами полоненого К. Левін, «на кілька годин звільняв нас з полону, переносив в чудове, вільне життя» [153, с. 52-53].

Невід'ємною частиною життя у полоні був цілком зрозумілий інформаційний голод. Полонені намагалися виписувати книги рідною мовою, вивчали іноземну мову, щоб знайомитися з місцевою пресою. Другою за частотою загадок у листах бранців є прохання висилати книги або газети [261, с. 133-134]. Один з них у листі додому висловлював вдячність за надіслані книги: «Кидаюсь на кожну друковану російську сторінку. Боже! Як я тепер люблю книгу. Вона заважає погрузнути остаточно в це болото, яке, я відчуваю, невмолимо, але вірно затягує мене» [159, с. 470]. Обговорення почутого за день теж було однією з важливих сторін життя в полоні. Говорили про війну, про їжу, ділилися легендами, які складалися по таборах, наприклад, про нібито приховане знамено тощо. В бараках з'явилися свої оповідачі, які були обізнані про хід справ і свої розповіді видавали за достовірні [153, с. 63].

Скільки радості та сподівань дарували військовополоненим отримані перші відповіді на листи, відправлені рідним в Росію, влучно охарактеризував один із військовополонених: «Нарешті, дозволили відправляти листи в Росію. ... Час йшов, а відповіді не було. Багато хто махнув уже рукою, як раптом в таборі полонених з уст в уста розноситься вість, що з Росії отримана листівка. ... Листівка переходила з рук у руки, всі її оглядали, перечитували. ... Вираховували, коли листівка відправлена, скільки часу була в дорозі і по ній намагалися вгадати, коли самі можуть отримати відповідь. ... Життя в таборі оживилося, полоненні

стали веселішими та більш балакучими» [163, с. 25-26]. Інший бранець зазначав: «Потрібно відчувати все пережите мною, тоді буде зрозуміло, що означають листи з батьківщини» [159, с. 468].

Ще одним з вагомих аспектів табірної життя була сексуальна сфера, досі в дослідженнях здебільшого табуїрована. Як згадував дослідник психології полонених А. Фішер, бранці про сексуальне життя говорили неохоче. Проте, узагальнюючи дані, отримані під час власних опитувань серед військовополонених, він відзначав, що в таборах були «гомосексуальні епідемії», щоправда це стосувалося в основному першого року війни, на третій-четвертий рік полону це явище стало рідкістю [419, с. 16-19]. Подібні згадки містяться й на сторінках роману Е. М. Ремарка «На Західному фронті без змін»: «ополченці з табірної охорони розповідають, що спочатку полонені не були такими в'ялими. У таборі, як це традиційно буває, було багато випадків мужоложства, і, судячи з розповідей, на цьому ґрунті полонені нерідко пускали в хід кулаки та ножі. Тепер вони зовсім отупіли і стали до всього байдужими, більшість з них перестала займатися онанізмом, так вони ослабли, хоча взагалі в таборах справа часто доходить до того, що люди роблять це спільно, всім бараком» [240, с. 148]. Герой іншого художнього роману О. Толстого «Ходіння по муках» відзначав, що найважчим випробуванням в полоні було фізичне утримання, яке позначилося на багатьох: «Один раптово починав пудритися, підмальовувати очі та брови, шушукався цілими днями з таким же напудреним молодиком, інший – сторонився товаришів, валявся, завернувшись з головою в ганчір'я, немитий, неприбраний, інший починав лаятися, чіплятися до всіх з жахливими розповідями і врешті-решт вчиняв щось настільки непристойне, що його відвозили до лазарету» [241, с. 192].

Довготривале перебування у замкнутому чоловічому товаристві супроводжувалося процесом «демаскулінізації», коли чоловіки проявляли неприйнятні для них почуття: сльози на очах, часті ридання і т. ін. [324, с. 201-202]. Наприклад, за спогадами сестер милосердя, їхній приїзд в табори супроводжувався «тихими риданнями», «сльозами радості та розчуленості», часто бранці «не в силах були стримати сльози» і т. ін. [230, с. 2012, 2020, 2026]. Часто

це траплялося з чоловіками, які в табірних театрах виконували жіночі ролі. Наприклад, К. Левін згадуючи про табірних акторів, відзначав, що один з них так увійшов у свою роль, що «поступово жіноче начало стало помітно переважати в ньому. Він ходив, покачуючись, дрібною ногою, і зовсім по жіночому виставляв груди», інший «тримав себе кокетливо, граючи, пудрився та фарбував губи та іноді навіть заговорювався ... «я сказала, я була, я хотіла» і коли його поправляли, робив презирливу гримасу» [153, с. 55]. Як точно підмітив один з полонених «Це був золотий вік травесті» [412, р. 363].

Зауважимо, не всі бранці потрапляли у пастку гомосексуалізму. Деякі знаходили способи зустрічатися з жінками навіть перебуваючи в таборі. Одним зі способів задоволення сексуальних потреб було запрошення до табору повій [261, с. 133]. Навіть по дорозі до табору були такі бранці, які домовлялися з вартовими, аби ті відвели їх до повій. Звісно, дозволити собі це могли лише ті, хто мав при собі кошти [153, с. 16-17]. Там, де табори розташовувалися поблизу поселень, між чоловіками та жінками виникали симпатії, огорожа та охорона не завжди могли стати на заваді почуттям. По можливості передавалися записки, іноді навіть закоханим вдавалося таємно зустрітися в потаємному місці [366]. Простіше було залученим до сільськогосподарських робіт. Нагляд там був мінімальний, тому траплялися випадки, коли військовополонені сходилися з місцевими жінками. Навіть засудження таких зв'язків місцевою владою не могли стати на заваді почуттів [148, с. 55; 403, с. 163-164], більше того, місцеві дівчата сходилися з військовополоненими, навіть знаючи, що в Росії у їх обранця є дружина та діти [344, с. 121-122].

З огляду на чисельні зв'язки, які зав'язалися між російськими полоненими та місцевими жінками, після укладення миру на Східному фронті, Німеччина визнала можливість укладення шлюбів між ними. Частина сформованих сімей зуміла виїхати в Росію, частина виявила бажання залишитися, частина взагалі розпалася через те, що солдати відмовлялися визнавати сім'ю, оскільки Бюро в Берліні, яке відало поверненням полонених визначило, що сімейні військовополонені будуть повертатися додому в останню чергу [323, с. 144-146].

В архівних документах збереглися відомості й про політику Австро-Угорщини щодо надання дозволу на укладення таких шлюбів. Питання про вироблення єдиної форми заяви для російських військовополонених, які бажали залишитися в імперії, розглядалося під час урядових засідань, остаточні умови та порядок розгляду яких мало бути вирішено за спільною згодою між військовим міністерством та міністерством внутрішніх справ [26, арк. 1]. Полонені могли при бажанні подати клопотання про залишення в Австро-Угорщині, про одруження з місцевою жінкою. У першому випадку бранцем мала податися відповідна заява за спеціальною формою і кожна заява повинна була розглядатися відповідними органами індивідуально. У випадку клопотання про дозвіл на одруження – полонені мали певний час чекати на підготовку документів, причому при бажанні виїхати до Росії з сім'єю, вони мали відправлятися пізніше, ніж усі інші військовополонені [23, арк. 6 зв.-7]. Військовополонені, які одружилися в Австро-Угорщині та нажили дітей, відправлялися, разом із сім'єю, у спеціальні карантинні табори для репатріантів. Окрім того, визначався порядок дій у випадку двоєженства військовополоненого [29, арк. 30-30 зв.]. Як зазначалося в урядових документах, жодних перепон військовополоненим, які бажали отримати громадянство країни, в якій вони перебували у полоні, не чинили [30, арк. 8].

Після Лютневої революції в Росії, відомості про яку просочилися і в табори, всі російські бранці з нетерпінням чекали закінчення війни та укладення миру [148, с. 91]. За словами К. Левіна, «табором ходили багато чуток, і не проходило місяця, щоб хто-небудь не розпустив сенсаційної новини про те, що вже ведуться мирні переговори і незабаром полонених почнуть відправляти до Росії» [153, с. 44]. Настрій полонених змінювався залежно від чуток, що циркулювали в їхньому середовищі: піднесеність від очікуваного швидкого звільнення з полону змінювалася депресією та нервозністю через невизначеність закінчення війни, а відповідно й часу перебування у полоні.

Революційні події в Росії привнесли розкол у середовище російських бранців, що відзначали навіть полонені з числа союзних Росії країн. Зокрема, про таке «розмежування» серед офіцерів згадував француз Г. Коннс. Він відзначав, що в

офіцерському середовищі після березневої революції, почали формуватися різні групи, проходячи повз один одного, російські полонені офіцери ніби не помічали один одного і віталися лише при неможливості уникнення цього [180, р. 64-65].

Після Брестського миру в середовищі рядових російських полонених поширилося відкрите протистояння табірній комендатурі. Полонені вимагали негайної відправки в Росію, полегшення режиму утримання, покращення харчового пайка, підвищення оплати праці. В деяких таборах полонені йшли на відкрите зіткнення з охороною, відмовлялися підкорятися розпорядженням комендатури і т. ін. На робочих місцях бранці відмовлялися виконувати роботу через погане харчування, жорстоке ставлення з боку роботодавця або наглядача, низьку оплату праці тощо [323, с. 249-251].

Таким чином, під час Першої світової війни залучення військовополонених до різноманітних робіт стало загальною практикою. Бранці замінили сотні тисяч австрійських, угорських, німецьких селян та робітників, які були призвані на війну. Основною галуззю використання праці російських полонених стало сільське господарство, оскільки в переважній більшості це були селяни, які добре знали свою справу. Їхній внесок у підтримку військової економіки Німеччини та Австро-Угорщини важко переоцінити, адже в умовах «війни на повне виснаження» кожна пара рук була важливою і сотні тисяч російських бранців значною мірою заповнили дефіцит робочих рук.

Отже, протягом війни в таборах Австро-Угорщини та Німеччини опинилися сотні тисяч російських військовополонених. Через катастрофічну нестачу належних місць утримання, продовольства і т. ін. перший рік війни минув у хаотичних пошуках прийнятних механізмів утримання ворожих полонених. Після початкової розгубленості, вже з літа-осені 1915 р. почали здійснюватися цілеспрямовані заходи щодо покращення умов життя бранців: будувалися стандартизовані барачні містечка із дотриманням основних санітарних норм, поступово налагоджувалося табірне життя в полоні, які підпорядковувалося суворій дисципліні. Складною проблемою, яку так і не вдалося вирішити до кінця війни, було погане харчування полонених, що вело до значних захворювань в їх

середовищі, іноді зі смертельним результатом. Втім, поступово полоненим вдалося налагодити свій побут та організувати дозвілля. Позитивним моментом перебування у полоні стало навчання грамоті і в результаті більшість російських бранців, які в основній своїй масі до війни були неграмотними, після повернення з полону вже могли читати та писати.

Специфічною особливістю Першої світової війни стало масове залучення військовополонених до виконання робіт на користь країни, в полоні якої вони перебували. Вже на кінець 1915 р. в Німеччині та Австро-Угорщині склалася система трудової зайнятості військовополонених. У т. зв. «основні табори» заселялися лише непрацездатні, унтер-офіцери та звільнені від робіт бранці. Переважна більшість взятих у полон була інтегрована у військову економіку і розміщувалася поблизу своїх робочих місць – або в маленьких таборах робітничих команд або поодинокі в будинках роботодавців. В таборах, особливо влітку, залишалися лише хворі та немічні, і незначна частина тих, хто виконував роботи по табору. До кінця війни майже всі полонені, за винятком хворих та офіцерського складу, були залучені до різного роду робіт. Завдяки цьому, Німеччині та Австро-Угорщині вдалося досягнути кількох цілей: по-перше, частково покрити нестачу власних робітників, призваних на війну; по-друге, значною мірою компенсувати витрати на утримання сотень тисяч військовополонених.

Процес адаптації російських військовополонених до обставин полону відбувався у складних умовах. Труднощі розпочиналися від моменту потрапляння у полон і пристосування бранців до оточуючого їх середовища залежало від фізичної загартування й психічної стійкості. Багато чого залежало від особистості табірної коменданта та охорони. Адаптувалися російські полонені по-різному: одні шукали спасіння у втечі, інші йшли на добровільну співпрацю з табірною адміністрацією, треті перетворювалися на байдужу до всього масу, яка безмовно корилася долі. Проте для всіх без винятку полон став суворою школою виживання.

РОЗДІЛ IV. ДОПОМОГА РОСІЙСЬКИМ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННА РЕПАТРІАЦІЯ

4.1. Благодійна діяльність щодо полонених у 1914-1918 рр.

В умовах повної розрухи та дестабілізації внутрішньодержавного життя воюючих країн усі зусилля та ресурси кожної держави були спрямовані на досягнення перемоги у війні, а забезпечення захоплених полонених відбувалося за залишковим принципом. Відповідно, налагодження допомоги своїм військовослужбовцям, які потрапили в полон, було вкрай важливим завданням з огляду на тривалість конфлікту, чисельність бранців та нестачу продуктів для їх утримання. Кожна країна вирішувала дане питання по-своєму. У Росії добродійна діяльність пройшла складний шлях становлення та пошуку дієвих механізмів надання допомоги своїм співвітчизникам, які потрапили у ворожий полон.

Нагадаємо, що питання утворення та функціонування організацій, які б опікувалися військовополоненими, розглядалося ще під час Гаазької конференції 1907 р., зокрема, в «Положенні про закони та звичаї сухопутної війни» передбачалося створення спеціального Довідкового бюро та закріплювалися правила діяльності благодійних організацій в умовах військового часу.

В Російській імперії організацією, яка з перших днів війни одразу ж взяла під опіку військовополонених, було Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ), що перебувало під патронатом імператриці-матері Марії Федорівни [309, с. 448]. І це не дивно, адже від зародження Червоного Хреста та розвитку його національних товариств, його прямим обов'язком було надання допомоги потерпілим. І якщо спочатку допомога мала надаватися пораненим на полі бою, то з часом категорію потерпілих було розширено і під опіку Червоного Хреста потрапили також військовополонені.

Реагуючи на зростання військової напруги в Європі, у 1912 р. у Вашингтоні провели 9-ту міжнародну конференцію представників національних товариств Червоного Хреста. Під час її роботи було ухвалено рішення завчасно

потурбуватися про устрій відповідних органів для надання допомоги військовополоненим [191, с. 81-82; 397, р. 856-864]. При Женевському Центральному Комітеті Червоного Хреста було вирішено організувати особливу інтернаціональну організацію для налагодження стосунків між воюючими країнами у справах полонених та для об'єднання діяльності національних довідкових бюро [198, с. 538-540; 289, с. 181]. В результаті, під час війни в Женеві було утворено Особливий міжнародний комітет у справах військовополонених («Ageance internationale de secours et de renseignements en faveur des prisonniers de guerre»). Однак Женевський комітет не міг впоратися з величезним напливом запитів і був змушений децентралізувати свою реєстраційну діяльність, доручивши Датському Товариству Червоного Хреста посередництво в організації обміну списками між національними організаціями Червоного Хреста Росії та Центральних держав [289, с. 182-183]. В результаті, Женевський центр Червоного Хреста спрямовував свою діяльність на Західний фронт, а Копенгагенське відділення – на Східний фронт. Результати роботи були вагомими: в 1917 р. картотека Датського Червоного Хреста нараховувала майже 3 млн. карток на російських, німецьких та австро-угорських бранців [396, с. 225-226].

Повертаючись до діяльності Російського товариства Червоного Хреста, необхідно відзначити, що наприкінці 1913 р. – на початку 1914 р. професором міжнародного права, генерал-майором І. Овчинніковим було розроблено проект Положення про Довідкове бюро щодо військовополонених. Даний проект 26 червня 1914 р. був схвалений Мобілізаційною Радою Головного управління РТЧХ, після чого його направили на затвердження у відповідні урядові структури [117, с. 6]. В результаті, Довідкове бюро щодо військовополонених почало діяти після ратифікації «Положення про військовополонених» від 7 жовтня 1914 р. [92, с. 45-57]. Структурно бюро складалося з Центрального довідкового бюро в Петрограді при Головному управлінні РТЧХ та підпорядкованих йому регіональних відділень. З-поміж низки функцій до обов'язків даної організації входив збір відомостей про російських бранців у ворожих країнах, а також, по можливості, здійснення посередництва між полоненими та їхніми рідними [92,

с. 48]. Для успішного виконання передбачених завдань необхідно було чітко розподілити обов'язки між відділами Довідкового бюро.

З огляду на це, протягом першого року війни Центральне довідкове бюро пройшло шлях становлення та вдосконалення як у структурному, так і функціональному аспектах. Станом на середину 1915 р. до його складу входили: 1) Рада бюро, 2) Канцелярія, 3) Відділ особового складу, 4) Господарський відділ, 5) Відділ реєстрації російських полонених, 6) Довідковий відділ щодо російських полонених, 7) Іноземний відділ, 8) Відділ речей, які залишилися після вбитих чи померлих військовополонених, 9) Поштово-телеграфний відділ при бюро, 10) Поштовий відділ, 11) Контрольна комісія, 12) Особливий комітет допомоги військовополоненим, 13) Московське Довідкове бюро та Уповноважений Центрального довідкового бюро у Москві, 14) Уповноважений у м. Київ [120, с. 3473-3476].

Перш ніж перейти до розгляду діяльності Довідкового бюро в цілому, кілька слів необхідно приділити Особливому комітету допомоги військовополоненим. Створення такого комітету оговорювалося ще на Вашингтонській конференції 1912 р. Передбачалося, що комітет надаватиме допомогу виключно військовополоненим, не беручи до уваги цивільних полонених та інших [див. докл.: 46, с. 107-109]. Цей комітет було створено 16 січня 1915 р. під головуванням сенатора, таємного радника Олексія Арбузова. До його функцій входив збір коштів, на які закуповувалися та відправлялися полоненим речі та книги [90, с. 2724]. Діяльність комітету відбувалася у співпраці з такими ж комітетами у Відні, Будапешті та Берліні. Зв'язок між Австро-Угорщиною та Росією здійснювався за посередництва Румунського товариства Червоного Хреста, а Німеччини та Росії – за посередництва Шведського товариства Червоного Хреста [117, с. 28-32]. Після того, як Румунія вступила у війну, усі посередницькі функції перейшли до Шведського Червоного Хреста [90, с. 2732]. Таким чином, було вирішено одне із важливих питань – налагоджено шляхи, якими можна було доставляти посилки для полонених співвітчизників.

Для узгодження діяльності різних благодійних організацій до складу

Особливого Комітету входили представники Московського міського комітету (ММК), Всеросійського земського союзу (ВЗС), Всеросійського союзу міст (ВСМ) та іноземних посольств, які знаходилися в Петрограді. Для вироблення прийняттого рішення з того чи іншого питання відбувалися спеціальні засідання. За період з 16 березня 1915 р. по 20 травня 1916 р. відбулося 15 засідань Особливого Комітету, на які запрошувалися представники різних відомств, залежно від порядку денного [див. докл.: 90, с. 2724-2731].

Повертаючись до діяльності Довідкового бюро при РТЧХ, нагадаємо, що реєстрація полонених була основним його завданням. З огляду на це РТЧХ вважало необхідним встановити зв'язки з товариствами Червоного Хреста ворожих країн, задля чого на ім'я імператора надіслано відповідне клопотання, яке 19 вересня 1914 р. було задоволено [214, с. 317]. В результаті представники російського Бюро налагодили співпрацю з Довідковими бюро Відня та Берліна, домовившись про взаємний регулярний обмін списками полонених [120, с. 3476-3479; 235, с. 2028]. Це рішення внесло уточнення до ст. 14 Гаазької конвенції – передача списків бранців мала відбуватися систематично, по можливості раз на тиждень, а не після закінчення війни, як регламентувалося довоєнними домовленостями. Карточка, яка заводилася на військовополоненого, також спрощувалася і мала містити лише прізвище, ім'я, номер військової частини та місце перебування в полоні, не включаючи даних про його вік, місце походження, чин, день та місце захоплення в полон, отримане поранення або смерть [269, с. 32]. Таке рішення, полегшуючи роботу укладачам картотеки, ускладнювало роботу її отримувачам, які займалися ідентифікацією бранців, оскільки значна частина важливої інформації була відсутня.

Перші списки почали надходити в Росію вже восени 1914 р. Вони мали низку недоліків: не завжди були присутні повні відомості про військовополоненого, мали місце помилки (особливо у транскрипції прізвищ) [див. докл.: 117, с. 13-15; 112]. Втім, представник РТЧХ В. Маркозов, який провів у німецькому полоні рік, оцінюючи стан реєстрації полонених в Німеччині та Росії, зазначав, що «їхня (німецька реєстрація полонених – Т.М.) має, за заявою нашого бюро, суттєві вади,

але у нас, по суті, немає ніякої» [9, л. 21]. Таким чином, навіть через рік роботи налагодити оптимальну реєстраційну систему не вдалося, доводилося працювати в умовах постійних перевірок та уточнення отриманих даних.

Варто відзначити, що опрацювання надісланих з Німеччини та Австро-Угорщини списків відбувалося у декілька етапів: отримання та зшивання їх у спеціальні зошити, виокремлення офіцерів, переклад, коректура та друк списків на машинці, а вже після цього остаточна коректура та написання карточок. Для полегшення роботи при підготовці відповідей на запити, карточки були різного кольору: для російських офіцерів – рожевого кольору, для нижніх чинів – блакитного. Підготовленні карточки передавалися в Довідковий відділ, який на підставі занесених туди даних, видавав довідки зацікавленим особам. Дублікати карточок пересилалися у військове міністерство та Московське довідкове бюро щодо військовополонених [120, с. 3479-3487]. Для видачі довідок щодо російських полонених при Центральному довідковому бюро утворився спеціальний Російський відділ. Всього за період від початку військових дій до кінця 1916 р. було видано 1 млн. 229 тис. 322 довідки. Проте, лише 21,6 % із загальної кількості виданих довідок містили позитивні відомості про полонених, тобто їх місцезнаходження, а решта – негативні відповіді на запити [289, с. 339-341]. Таким чином, наявної інформації в Довідковому бюро іноді не вистачало для того, щоб одразу ж надати відповідь. Часто необхідні були додаткові уточнення, що потребувало і часу, і коштів.

Необхідно зауважити, що довідки, які видавалися на підставі даних, наявних у Бюро, видавалися безкоштовно [117, с. 12]. Телеграфні ж запити до ворожих країн з уточнюючими питаннями були платними. Телеграма, яку відсилали до Німеччини, коштувала 6 крб., до Австро-Угорщини – 7 крб. [235, с. 2033]. Зазвичай відповіді з Берліну та Відня надходили через тиждень, проте інколи відповідь чекали 2-3 місяці [117, с. 15; 118, с. 12-13]. Отже, часто наведення довідок про рідних ускладнювалося нестачею даних в отриманих списках, які раз-у-раз потребували уточнення. Відзначимо, що довідкова робота значно полегшилася після того, як наказом німецького військового міністерства від 16

лютого 1915 р. було дозволено табірним комендатурам надавати довідки про військовополонених у відповідь на запити організацій Червоного Хреста [289, с. 184].

Усвідомлюючи важливість інформаційно-довідкової роботи, водночас співробітники РТЧХ вбачали необхідність у з'ясуванні реального становища бранців в таборах, оскільки як в російському суспільстві, так і за кордоном, ширилися чутки про вкрай жахливі умови їхнього утримання. Для того, аби перевірити чутки щодо незадовільного утримання полонених, Датський Червоний Хрест зініціював здійснення двосторонніх інспекційних поїздок до місць утримання військовополонених. Після досягнення згоди між Росією та Німеччиною (в липні 1915 р. [404, с. 366]), такі відрядження відбувалися на наступних умовах: три російських сестри милосердя відвідували табори військовополонених у Німеччині в супроводі трьох делегатів Датського Червоного Хреста та три німецьких сестри милосердя відвідували табори полонених в Росії у супроводі трьох датських представників. Візити відбувалися згідно до вироблених правил за визначеними наперед маршрутами [146, с. 3-5]. До складу інспекційної групи з боку Росії ввійшли дружина генерала від кавалерії К. Самсонова, опікунка Житомирської общини сестер милосердя Н. Оржевська та виконуюча обов'язки настоятельки Петроградської Георгіївської общини сестер милосердя П. Казем-Бек [204, с. 3519-3522]. Згідно з документами Ради міністрів, які відклалися в архівних фондах, делеговані сестри милосердя отримали кошти у розмірі 100 тис. крб. для роздачі їх найбільш нужденним російським військовополоненим [8, л. 32-32 об.]. За кілька місяців сестрами милосердя у Німеччині було оглянуто 155 таборів [265, с. 220]. Це засвідчило серйозний підхід до справи як з боку делегацій, так і приймаючої сторони.

На таких же умовах у жовтні 1915 р. було досягнуто згоди між Росією та Австро-Угорщиною [404, с. 366]. До останньої були відрядженні: Петроградської громади імені генерал-ад'ютанта М.П. фон-Кауфмана В. Масленнікова, Георгіївської громади О. Романова та Київської Маріїнської громади княгиня Н. Яшвіль [69, с. 19]. На потреби полонених було виділено 60 тис. крб. замість

вказаних у проханні 100 тис., мотивуючи це тим, що кількість російських полонених в Австро-Угорщині приблизно вдвічі менша кількості полонених, які утримувалися в Німеччині [8, л. 120-121].

Делегації склалися зі спеціальних місій, за якими закріплювалися наперед визначені області, в яких сестри милосердя мали оглядати табори та робітничі команди. Кожну місію мав супроводжувати генерал або штабс-офіцер області, яку відвідували делегації. В урядових інструкціях, підготовлених зокрема спеціально для супроводжуючих російських сестер милосердя в Австро-Угорщині, наголошувалося, що з представниками місій належало поводитися з повагою та сприяти тому, щоб у делегатів залишилося позитивне враження щодо становища російських військовополонених [16, арк. 2-2 зв.].

У серпні 1915 р. розпочалася поїздка російської делегації до Німеччини, а згодом – і до Австро-Угорщини. В результаті огляду низки таборів сестри милосердя склали спеціальні звіти, в яких відобразили побачене в таборах. Підтверджуючи повсюдне покращення зовнішнього вигляду місць утримання бранців, належний санітарний контроль, налагодження зв'язку полонених з рідними, все ж наявними були і проблеми, основними з яких вважалися незадовільне харчування та сувора система покарань [див. докл.: 89, с. 1576-1577; 91, с. 5-7]. В цілому, свідчення сестер милосердя можна вважати репрезентативними, оскільки вони оглянули значну кількість місць утримання, спілкувалися з різними бранцями, а підготовлені звіти були вкрай схожими у своїх висновках.

Окрім того, відвідини таборів підтвердили чутки, що становище полонених офіцерського складу в цілому краще, ніж рядових бранців. Зокрема, у грудневому номері «Вісника Червоного Хреста» за 1915 р. писалося, що «військовополонені офіцери так чи інакше можуть отримувати звістки від рідних; сім'ї їхні можуть посилати їм необхідні речі, кошти... Для солдата умови зовсім інші. Рідні його, проживаючи у переважній більшості випадків в селі, часто далеко від міста, не знають навіть, як допомогти йому, через кого відправити листа, як передати посилку; багато не пишуть просто через неграмотність» [185, с. 4214].

Необхідність налагодження систематичної допомоги бранцям була очевидною.

В 1916 р. відбулася ще одна інспекційна поїздка російських сестер милосердя. Відзначаючи в цілому покращення в обладнанні таборів, вони наголошували, що невирішеною залишилася та ж проблема – гостра нестача продовольства, що, у свою чергу, призводило до поширення інфекційних хвороб, виснаження організму та зростання смертності серед полонених [146; 166; 176]. З огляду на це, рекомендації у звітах були однакові: по-перше, потрібно терміново інтернувати хворих до нейтральних країн, по-друге, слід організувати систематичне постачання харчових припасів для полонених [166, с. 27; 176, с. 10-11]. На жаль, як уже згадувалося, ані масового інтернування хворих до нейтральних країн, ані систематичної відправки продуктів до кінця війни так і не вдалося налагодити. Втім, необхідно зазначити, що в цілому відвідування таборів сестрами милосердя мало позитивні наслідки, що неодноразово відзначалося самими полоненими. З їхніх свідчень, після інспекційних візитів припинилося підвішування та прив'язування, випадки побиття стали рідшими, стали зважати на письмові скарги тощо [133, с. 30; 202, с. 4].

Загалом, представники Червоного Хреста доклали надзвичайно багато зусиль для полегшення долі всіх постраждалих під час війни, виступаючи посередником між ворожими та нейтральними країнами. Підтвердженням вагомого внеску всіх національних товариств Червоного Хреста в роки Першої світової війни стало присудження в 1917 р. Міжнародному комітету Червоного Хреста Нобелівської премії миру – єдиної за роки війни [311, с. 80].

Однак, як показав час, роботи лише представників Червоного Хреста було явно недостатньо для забезпечення своєчасної та достатньої допомоги полоненим. Постало природне питання про необхідність утворення нових організацій та збільшення кількості меценатів.

Так, 1 червня 1915 р. під протекторатом імператриці Олександри Федорівни та керівництвом члена Державної думи князя Миколи Голіцина, було створено Комітет надання допомоги російським військовополоненим [69, с. 4-5] (у народі цей Комітет називали Голіцинським або Комітетом імператриці – Т. М.). Першим

кроком комітету стало розміщення на шпальтах газет повідомлення про прийом пожертвувань на потреби російських полонених, а також були розіслані звернення до можновладців усіх рівнів з проханням провести збір коштів на користь полонених співвітчизників. Перший внесок зробила імператриця Олександра Федорівна в розмірі 5 тис. крб. та 10 тис. Євангелій [47, с. 887]. В цілому, за перший рік діяльності – з червня 1915 р. по травень 1916 р., надійшло благодійних внесків на суму 338 181 крб. [69, с. 46]. На отримані кошти закуповувалися предмети першої необхідності та формувалися посилки, які надсилалися у табори російських військовополонених в Німеччину та Австро-Угорщину. Станом на 1 січня 1916 р. Комітетом імператриці було надіслано 10 тис. 705 ящиків з предметами першої необхідності: сухарями та галетами, шоколадом, цукром, сорочками, кальсонами, шкарпетками, тютюном, милом, книгами та низкою інших речей [47, с. 894].

Втім, серед населення Російської імперії почали ширитися чутки, що, нібито, посилки не доходять до таборів, а ті, що доходять – розграбовуються на місцях [308, с. 132-139]. Занепокоєний цим генерал М. Алексєєв звернувся до голови Ради міністрів І. Горемікіна з проханням з'ясувати, чи правдиві подібні відомості [8, л. 88-89].

Для з'ясування реальної ситуації було знайдено вихід – в кожен ящик, який надсилався в табір, вкладався особливий друкований бланк, який потім повертався в Комітет імператриці. У бланку зазначалися назва табору, перелік отриманих речей, дата та підпис бранця, який отримав дарунок [69, с. 33]. Згодом особливі відкриті листи з карточкою-відповіддю для повідомлення, що посилка отримана адресатом, почали відправляти працівники Центрального довідкового бюро в Петрограді, а за ним і його Московського відділення [192, с. 4218; 235, с. 2035]. Окрім того, посилки, які надсилалися комітетом імператриці, роздавалися російським полоненим під наглядом делегатів Шведського Червоного Хреста, які передавали до Комітету детальні письмові та усні звіти [8, л. 180-180 об.]. Завдяки цьому, вдалося заспокоїти широку громадськість, спростувавши чутки про розграбування посилок для бранців, а також було

отримано ще один важіль контролю над процесом пересилання відправлень та отримання їх за місцем призначення.

Окрім надання допомоги групам полонених в таборах, при Комітеті імператриці було утворено Комісію з надання індивідуальної допомоги військовополоненим. Для них направляли посилки, вартістю в 5 крб., 3 крб. та 1,5 крб., в яких містилися речі першої необхідності. Для полегшення роботи, у 23 губерніях були утворені місцеві відділи Комісії [69, с. 34-35]. Місцеві осередки отримували списки бранців, яким надсилалися індивідуальні посилки. Наприклад, Волинське відділення Комісії отримало в березні 1916 р. іменний список на 400 полонених, яким відсилали посилки з сухарями, тютюном та цукром. Окрім того, приймалися та надсилалися посилки полоненим, які зверталися по допомогу і які не мали опікунів (при цьому перевага надавалася уродженцям Волинської губернії та чинам місцевого гарнізону). Посилки мали відправлятися на ім'я кожного бранця не рідше 1 разу на місяць [див. докл.: 83]. Казанський відділ Комісії опікувався, станом на 1 вересня 1916 р., 447 військовополоненими. Окрім того, 73 полонених були взяті під опіку людьми за межами відділу [див. докл.: 84]. Отже, діяльність Комісії по наданню індивідуальної допомоги військовополоненим та її місцевих осередків стала важливим доповненням до діяльності Голіцинського комітету.

Втім, коштів, які надходили від меценатів та громадських організацій, катастрофічно не вистачало. Олександра Федорівна з гіркотою відзначала, що «для наших полонених, у нас ніколи не буде достатньо коштів, і витрати, на жаль, сягнуть кількох мільйонів» [160, с. 236]. З огляду на брак коштів, князь М. Голіцин звернувся до Ради міністрів із проханням надати фінансову субсидію Комітету імператриці для підтримання його діяльності на користь полонених. Після обговорення даного прохання на міністерському засіданні було вирішено надати очолюваному князем Комітету 150 тис. крб. [8, л. 26-26 зв.]. Окрім того, як свідчать документи, віднайдені в архівних фондах Росії, Рада міністрів ухвалила рішення «допустити вивіз певної кількості харчових продуктів для забезпечення наших полонених у ворожих країнах», а щодо їх пересилки вказувалося «на

бажаність полегшення цензурних формальностей при відправці посилок» [1, л. 1-1 об.]. Це засвідчило певну підтримку урядом діяльності Комітету імператриці у справі допомоги військовополоненим.

Однак отримані кошти швидко закінчилися, тому князь М. Голіцин знову подав клопотання про виділення спеціального кредиту розміром в 4,5 млн. крб. [47, с. 892-893]. Оскільки сума була великою, а в середовищі урядовців не було спільного бачення справи, вирішення питання загальмувалося. Проте, поки воно розглядалося на засіданнях уряду, Комітету було авансом виділено 600 тис., а згодом ще 500 тис. крб. В цілому ж, в результаті обговорення в грудні 1915 р. Радою міністрів ухвалено позитивне рішення. Зокрема, передбачалося виділення 4 млн. крб., які, втім, мали видаватися частинами. Окрім того, у документі зазначалося, що на Комітет імператриці покладалося «завдання об'єднання діяльності всіх взагалі приватних комітетів допомоги російським військовополоненим за кордоном, причому в завдання такого об'єднання входить також і зосередження в руках названого Комітету кредитів на субсидії окремим організаціям згаданого призначення» [8, л. 95-96, 111-113 об.]. Загалом, станом на листопад 1916 р. з державного бюджету на потреби Голіцинського комітету надійшло 7 250 тис. крб. [233, с. 250]. Отже, уряд вирішив долучитися до справи надання допомоги російським військовополоненим, незважаючи на відсутність єдиного бачення на даний вид діяльності в середовищі чиновників. На жаль, долучившись до благодійної діяльності в цілому, урядові рішення часто були непослідовними, а іноді супроводжувалися повним запереченням необхідності філантропічних кроків на користь російських бранців.

Як свідчать віднайдені в архівах Санкт-Петербурга журнали засідань Ради міністрів, проблема становища російських полонених в таборах Центральних держав обговорювалося на урядових засіданнях фактично з перших місяців війни. Так, вже в жовтні 1914 р. міністр закордонних справ С. Сазонов повідомляв Голові Ради міністрів І. Горемікіну, що з боку іспанського посла надійшла пропозиція про послуги Іспанії у справі захисту інтересів російських військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. При цьому, С. Сазонов

особисто вважав, що державна допомога стосовно осіб, які потрапили у ворожий полон, навряд чи була б «доречною» [8, л. 1-1 об.]. Пропозиція про створення особливого комітету допомоги полоненим під головуванням послів Іспанії та США в Німеччині також була відхилена рішенням від 4 листопада 1914 р. Відмова мотивувалася тим, що «утворення подібного комітету дасть привід для домагань допущення дій подібної установи і в Росії з наданням їй не лише прав надання безпосередньої допомоги захоплених нами військовополонених, але й нагляду за їх становищем загалом» [8, л. 4]. Це стало непрямым свідченням того, що принаймні на початку війни в Росії існували серйозні проблеми з утриманням ворожих бранців, а доля власних ще не викликала занепокоєння.

Досить цікаву оцінку ролі держави у справі допомоги військовополоненим зустрічаємо на сторінках брошури «О помощи находящимся в плену русским солдатам», опублікованої у 1916 р.: «Держава платить солдату жалування, щоправда, лише до того, як він потрапив у полон. Але вона продовжує допомагати сім'ї призваного на війну, якщо не буде доведено, що він добровільно і без опору перейшов до ворога. А після війни держава заплатить німцям за утримання кожного полоненого... . Таким чином, від держави, від уряду не можна вимагати, щоб вони ще якось допомагали нашим полоненим, і вона повинна лише піклуватися про те, щоб полонених не ображали, не утискали, не морили голодом, щоб взагалі утримували їх належним чином, як про це різні держави домовлялися між собою раніше» [37, с. 5].

З огляду на поширення інформації про постійні порушення міжнародних правових договорів, прийнятих напередодні війни, а також з метою підірвати авторитет Німеччини та Австро-Угорщини в очах міжнародної спільноти, російський уряд вирішив розслідувати найбільш резонансні порушення. З цією метою в Росії 9 квітня 1915 р. було організовано «Надзвичайну слідчу комісію для розслідування порушень законів та звичаїв війни австро-угорськими та німецькими військами» [307, с. 131]; 9 листопада 1915 р. назву комісії було доповнено словами «і військами, які діють в союзі з Німеччиною та Австро-Угорщиною» [267, с. 66]. Уже сама назва свідчить, що метою комісії було не

об'єктивне вивчення реального становища російських військовополонених, а лише з'ясування фактів найбільш кричущих порушень міжнародного права. Разом з тим, в російських урядових колах вважали, що дотримання щодо ворожих бранців діючих міжнародних правил є *«бажаним»* (виділено нами – Т.М.) з точки зору збереження за нами юридичного і морального права пред'являти відповідні вимоги до неприятеля» [56, с. 110].

Нагадаємо, що під час війни єдиним механізмом впливу на противника було використання репресалій, які застосовувалися щодо конкретних груп людей у відповідь на порушення міжнародних домовленостей, які були підписані воюючими країнами. Втім, їх застосування щодо німецьких та австро-угорських бранців з метою тиску на уряди Центральних держав в Росії відбувалося не часто, хоча, це могло слугувати дієвим методом впливу на Німеччину та Австро-Угорщину задля покращення становища російських військовополонених [10, л. 5; 298, с. 169]. Це вкотре підтверджує, що російський уряд мало турбувався про власних співвітчизників, які потрапили у полон.

Водночас, необхідно враховувати той факт, що під час війни вагомий вплив на ухвалення урядових рішень Російської імперії мало військове міністерство. Його представники були налаштовані проти будь-яких філантропічних починань не лише державних установ, але й проти діяльності громадських організацій. В архівних фондах Санкт-Петербурга збереглися журнали засідань Ради міністрів, в яких неодноразово зустрічалася негативна реакція на дане питання. Її на одному з засідань пояснив генерал М. Алексєєв. Він висловлював побоювання «як би допомога, яка надається, отримавши надмірний розголос в суспільстві, не справила небажаного впливу на наших солдат, особливо тієї їхньої частини, яка охоче збільшує кількість полонених» [8, л. 112 об.]. Страх перед масовим явищем добровільної здачі у полон, змусив уряд заборонити афішувати такий вид діяльності, а всі збори, публікації в пресі – проводити без використання слова «військовополонений» [3, л. 6-6 об.]. Все ж таки, з часом відбулося певне пом'якшення урядової політики щодо полонених. Зокрема, з приводу заборони публікувати дані про важке становище бранців, наголошувалося, що «такої, як

загального правила, не існує», а окремі випадки подібних заборон «являють собою, очевидно, результат непорозуміння» [56, с. 110]. Втім, на місцях друк звернень щодо допомоги бранцям часто зустрічав стійкий опір з боку посадовців. Наприклад, акмолінський губернатор оштрафував редактора «Омського вісника» на 500 крб. за розміщення на шпальтах газети заклику Союзу Міст про пожертвування на користь російських бранців [184, с. 5]. Однак поступово заборона на друк звернень до громадськості допомогти полоненим співвітчизникам зійшла нанівець, що дозволило філантропічним організаціям ширше ознайомлювати російське суспільство зі здійснюваною ними роботою та заручитися підтримкою громадськості.

Незважаючи на переважаюче негативне ставлення до справи надання допомоги своїм військовослужбовцям, які перебували у ворожих таборах, все ж деякі урядовці усвідомлювали необхідність підтримки з боку держави діючих філантропічних організацій. На їхнє переконання, це було необхідно не лише з гуманних міркувань, але й для відновлення статусу держави, яка піклується про своїх співвітчизників. Зокрема, на думку члена Державної Думи П. Мілюкова, однією з причин важкого становища російських полонених в Німеччині було «неправильне ставлення нашої влади до питання про надання їм допомоги. В одних і тих самих таборах для військовополонених французи та англійці перебувають в набагато кращих умовах, ніж росіяни, саме тому, що в Англії та Франції широко поставлена справа державної та громадської допомоги військовополоненим» [56, с. 109]. Інший член Державної думи, О. Шингарьов, уточнював, що, якщо полоненим не надається допомога з боку держави, то принаймні приватні особи та громадські організації не повинні відчувати жодних обмежень. Проте такі обмеження існували у вигляді заборони влаштовувати публічні лекції та концерти на користь полонених, розміщувати в газетах оголошення із закликом допомагати полоненим тощо [55, с. 665-666]. Згодом, як вже згадувалося вище, відбулися певні позитивні зміни в урядовій політиці щодо благодійних громадських організацій: спрощувалися окремі цензурні правила перевірки підправлень, деякі заборони скасовувалися, як, наприклад, заборона

публікацій з використанням слова «військовополонений» тощо.

Повертаючись до діяльності громадських організацій, які переймалися наданням допомоги бранцям, необхідно згадати ще одну, внесок якої у дану діяльність був досить значним. Мова йде про Московський міський комітет (ММК). Спочатку його завданням було надання допомоги росіянам, яких війна застала за кордоном. Однак згодом комітет почав отримувати прохання про наведення довідок щодо окремих військовополонених у Центральних державах, про пересилання їм продовольчих пакунків та коштів. Це спонукало дану організацію розширити свою діяльність і рішенням від 19 грудня 1914 р. було вирішено включити до сфери своєї діяльності й допомогу російським полоненим [289, с. 154-155]. Згодом ММК став потужною благодійною організацією, зусилля якої спрямовувались на полегшення долі бранців.

Ще до початку першої інспекційної поїздки сестер милосердя до німецьких та австрійських таборів, ММК почав здійснювати кроки на шляху до з'ясування реального становища полонених та їхніх основних потреб. Для ознайомлення з життям російських полонених в Центральних державах, ММК весною 1915 р. делегував за кордон свого представника Д. Навашина. Останній пробув у Данії та Швеції 2,5 місяці, де вивчав листи полонених, звіти благодійних організацій, німецькомовні газети і т. ін., і, після повернення, надав детальний звіт. Він вказав на три обставини, які визначали становище російських бранців в Німеччині: 1) німецький уряд забезпечував полонених лише житлом та мінімальним харчовим пайком, 2) контакт полонених з батьківщиною на момент звіту не був належним чином налагоджений, 3) державна та громадська допомога бранцям перебувала в організаційній стадії [94, с. 2]. На думку Д. Навашина, організувати допомогу російським полоненим необхідно було не лише з гуманних міркувань, але й заради формування та підтримки позитивного іміджу Російської імперії у світі. Останній аргумент тим вагоміший, що полонені англійці, французи, бельгійці безперервно та в достатній кількості отримували посилки та кошти від своїх рідних, громадських та державних організацій [94, с. 7-8; 289, с. 188]. Це спонукало до пошуку ефективних форм та методів діяльності, найоптимальніших

шляхів пересилання посилок та кореспонденції тощо.

Для того, щоб залучити широку громадськість до справи допомоги військовополоненим, Московським комітетом 31 жовтня – 1 листопада 1915 р. було влаштовано одноденний збір коштів під назвою «Москва – російським воїнам в полоні». В результаті було зібрано майже 100 тис. крб. Крім того, відбулося кілька публічних зборів та поширено майже 300 тис. листівок із закликом взяти участь у благодійній допомозі полоненим [215, с. 3; 289, с. 179]. За ініціативи ММК до благодійної діяльності на користь полонених залучалися представники творчих професій [323, с. 63].

Окрім того, восени 1915 р. ММК скооперував свою діяльність із Всеросійським союзом міст (ВСМ) та Всеросійським земським союзом (ВЗС), які також активно працювали на даному поприщі. Зокрема, 15 листопада 1915 р. постановою Головного комітету ВСМ було створено Відділ допомоги російським військовополоненим, до складу якого увійшли більшість членів ММК. Відділ мав виконувати наступні завдання: 1) сприяти пошуку полонених; 2) налагоджувати їхній зв'язок з рідними; 3) ознайомлювати місцеве населення зі способами надання їм допомоги та з існуючими щодо військовополонених та членів їхніх сімей законів й правил; 4) організовувати збір пожертвувань; 5) надавати за рахунок цих пожертвувань допомогу бранцям [334, с. 144-145]. З часом місцеві відділи допомоги військовополоненим утворилися у більш ніж 100 містах Російської імперії [215, с. 3]. При Головному Комітеті Земського союзу було створено такий самий Відділ з аналогічними завданнями. На початок 1917 р. зусиллями його працівників було організовано більше 400 відділень допомоги полоненим [289, с. 314-315; 371, с. 52-54].

Відзначимо також, що якщо діяльність представників ВМС розгорнулася переважно у великих містах імперії, то ВЗС поставив собі за мету організувати надання допомоги військовополоненим в невеликих повітових містечках, куди б могло звертатися сільське населення Російської імперії. Для втілення цього задуму створювалися спеціальні відділи допомоги полоненим при місцевих земських комітетах [308, с. 130-139]. Їхнє завдання полягало у віднайдені в селах

освічених людей (вчителів, лікарів, агрономів та ін.), які б на добровільних засадах допомагали селянам порадами, а, головне, – при написанні листів та адрес на посилках [37, с. 15; 227, с. 4]. Це було особливо важливо, з огляду на те, що сільське населення в основній своїй масі було неграмотним і потребувало постійної допомоги та підтримки при розшуку рідних, написанні листів, закупівлі та пересилці посилок для бранців і т. ін.

Зважаючи на існуючу жорстку систему цензурного нагляду, важливим кроком на шляху до її спрощення стали так звані «трафаретні посилки», які включали в себе чітко визначений за вартістю й вагою перелік речей та продуктів. Завдяки цьому, а також переказу коштів на рахунки закордонних благодійних фондів, які закуповували продукти вже безпосередньо перед їхньою відправкою до таборів, суттєво знизився відсоток зіпсованих харчових припасів [289, с. 185-190]. Трафаретні посилки, які формувались у Москві, були чотирьох типів і станом на лютий 1917 р. їхня вартість та наповненість складала: 1) проста їстівна – 2 крб. 50 коп. (1/8 ф. чаю, 1/2 ф. цукру, 9 ф. чорних сухарів); 2) покращена їстівна – 3 крб. 50 коп. (1/8 ф. чаю, 1/2 ф. цукру, 1/4 ф. махорки, папір для паління, 5 ф. чорних сухарів, 1 ф. сала або 1/2 ф. копченої ковбаси, 1/4 ф. мила); 3) посилка з білизною – 7 крб. (комплект білизни: сорочка та кальсони, онучі або шкарпетки, рушник, 4 ф. сухарів, 1/8 ф. чаю, 1 ф. цукру, 1/4 ф. мила); та 4) офіцерська – 7 крб. (2 коробки консервів, 1 ф. сала, 2 ф. білих сухарів (або галети), 1/4 чаю, 1/2 ф. цукру) [57, с. 2]. Поступово вартість таких посилок зростала і з вересня 1917 р. вже становила для посилки № 1) – 4 крб.; для посилки № 2) – 5 крб. 50 коп.; для посилки № 3) – 8 крб. та для посилки № 4) – 9 крб. відповідно [237, с. 6]. Трафаретні посилки, які наповнювалися в нейтральних країнах, доходили до адресатів швидше та й загальна вартість їх була дешевшою, ніж при пересилці подібних з Росії. З огляду на це, на рахунок Копенгагенського бюро ММК переводилися кошти, на які купувалися харчові продукти, формувалися посилки та пересилалися російським бранцям в Австро-Угорщину та Німеччину [58, с. 1-4]. Отже, запровадження «трафаретних» посилок дозволило пришвидшити час їх цензурної перевірки та пересилання.

Для більш ефективної роботи на початку 1916 р. у складі ММК було утворено 4 відділи: 1) відділ спілкування російського солдата в полоні з сім'єю та батьківщиною, 2) відділ з виготовлення білизни, 3) відділ із забезпечення російських військовополонених книгами та 4) відділ зі збору пожертвувань [289, с. 316-317].

Відділ спілкування російського солдата в полоні з сім'єю та батьківщиною виник в жовтні 1915 р. як окрема організація. Свою роботу співробітники відділу проводили серед сільського населення, приймаючи індивідуальні замовлення, допомагаючи безграмотним селянам при написанні листів, відправленні пакетів для бранців тощо. Проте, приєднавшись на початку 1916 р. до ММК, він зосередив свою увагу виключно на прийомі пожертвувань та відправці посилок полоненим [221, с. 1].

Українською важливою була діяльність книжкового відділу при ММК. Зусиллями його співробітників до кінця 1916 р. було вислано більше 100 тис. примірників книг: майже 80 тис. до 150 таборів військовополонених Німеччини, 20 тис. – до 50 таборів Австро-Угорщини та по кілька тисяч в Англію, Данію і Швецію, в розпорядження місцевих благодійних організацій. Серед надісланих книг 1/3 книг – це художня література та 2/3 – підручники, науково-популярні книги та різні навчальні посібники [289, с. 353]. Згідно звітів самого відділу, за період роботи відділу з 1 вересня 1915 р. по 1 січня 1917 р. було надіслано 105 821 примірник книг та брошур в 193 німецьких табори, 42 австрійських та 18 угорських [41, с. 6-9; 86, с. 10-11]. За лютий місяць 1917 р. було вислано 4 733 книги [59, с. 2]. Відповіді було отримано зі 130-ти німецьких таборів, 42-х австрійських та 5-и угорських [85, с. 12-23]. З усіх таборів так і сипалися прохання надіслати книги: «Дуже хотілося б набути певних знань в галузі сільського господарства», «Я працюю табірним фельдшером, ... щоденно напружуючись на пробіли у своїх знаннях та на сумніви, вирішити які, якщо не російською книгою, тут в полоні немає кому» [208, с. 3-4], «Прошу комітет ... вислати мені книги для читання. ...доступні для розуміння солдатам, оскільки бажаючих читати багато, книг же майже немає» [41, с. 7-8]. Отже, забезпечення бранців книгами було також

важливою складовою діяльності, оскільки бажаючих заповнити вільний час читанням було немало.

Московський міський комітет співпрацював також із Голіцинським комітетом. Останній асигнував більше 1 млн. карбованців для підтримки Об'єднаної організації ММК, ВСМ та ВЗС. На ці кошти було обладнано три сухарних заводи, які щоденно виробляли до 2 тис. пудів житніх сухарів, а також здійснювали закупку риби та сала. Вантажі цієї організації направлялися в ті табори військовополонених, які вказував Голіцинський комітет [289, с. 317-318]. В цілому, за рік роботи (з травня 1916 р. по травень 1917 р.) Об'єднана організація допомоги військовополоненим ВСМ, ВЗС та ММК поставляла продукти у 23 табори військовополонених в Німеччину, в яких нараховувалося 431 796 осіб та в 10 таборів у Австрію, де було 175 304 особи [212, с. 7].

Отже, з часом вдалося значно розширити благодійну діяльність. Зокрема, завдяки формуванню «трафаретних» посилок, вдалося спростити їх цензурну перевірку. Водночас, існували серйозні перешкоди при пересиланні цих посилок для полонених, що було пов'язано з обмеженими можливостями пересильних пунктів, які працювали під час війни. Так, усі посилки з Росії направлялися в передаточний пункт, в Торнео (поблизу фінсько-шведського кордону), звідки поступали в Швецію та пересилалися в Німеччину, а також надходили посилки для німецьких бранців в Росії. За відсутності мосту через прикордонну річку Торнео, доставка товарів здійснювалася взимку гужовим транспортом по річковому льоду, а у весняно-осінній період – на пароплаві-поромі [87, с. 1200-1201]. Значна частина посилок звальювалася в купу під відкритим небом, де гнила під дощами, оскільки, як виявилось, шведська пошта могла приймати в Торнео від 300 до 600 посилок на день і невелика за місткістю станція не встигала пересилати усі відправлення [289, с. 346-347].

До того ж, пересилання посилок гальмувалося ще й іншими чинниками. Наприклад, у січні 1916 р. на ім'я начальника військових сполучень Одеського військового округу надійшло розпорядження, за яким з усіх адресованих російським військовополоненим посилок повинні були вибірково оглядатися і

відсилатися за призначенням лише 5%, тоді як інші затримувалися протягом 2-х тижнів [12, л. 9, 12-12 об.]. Якщо при огляді знаходили письмові повідомлення або друковані твори, їх виймали з посилки і передавали для відправлення в листах та бандеролях після перегляду військовою цензурою [12, л. 9-10]. З огляду на це, пересилання посилок уповільнювалося, що, іноді, ставало причиною псування їх продуктового вмісту.

Окрім громадських організацій, у роки війни до справи надання допомоги російським військовополоненим долучився і Священний Синод. Його допомога виражалася у пересилці бранцям псалтирів, євангелій, хрестиків, тощо. Так, напередодні Великодня 1915 р. Синод вислав до Стокгольму 30 тис. євангелій та 30 тис. псалтирів для пересилання їх в табори. Планувалося також посприяти відправленню до таборів та лазаретів для полонених в Австро-Угорщині та Німеччині православних священиків в якості добровільних місіонерів [див. докл.: 270, с. 178-186]. Також влітку 1915 р. Синод доручив «єпархіальним преосвященним надати всіляке сприяння... для залучення пожертвувань (коштами та речами) для забезпечення наших полонених речами першої необхідності» [2, л. 1-4].

Ще одним видом надання допомоги став інститут «хрещених батьків», що був запозичений у Франції і полягав в опікуванні окремими військовополоненими. Задля популяризації ідеї опікунства при ММК було утворено спеціальний відділ «Бюро опікунів про військовополонених», основне завдання якого полягало у пошуку коштів та залучення до опікунської діяльності населення. Полонені віддавалися на опікунське утримання за наявності підтвердженої інформації про їхню гостру нужду та безрідність. Станом на липень 1917 р. відділом було зареєстровано майже 30 тис. таких бранців. Від імені опікуна в табори відсилалися посилки для обраних полонених. Всього з березня 1916 р. по червень 1917 р. надійшло опікунських внесків майже 245 526 крб. [221, с. 2]. Необхідно зазначити, що цей вид допомоги був малоефективним, оскільки часто деякі бранці вступали в переписку з кількома «хрещеними батьками», отримуючи від них допомогу, в той час коли більшість їхніх колег голодували. Для уникнення таких

випадків, німецька влада видала циркуляр від 27 серпня 1916 р., в якому наказувала подарунки від «хрещених батьків» передавати не конкретним адресатам, а табірним комітетам загалом [289, с. 349-350].

Крім раніше зазначених організацій, в роки Першої світової війни діяла ще низка установ подібного спрямування. Наприклад, у серпні 1915 р. в Петрограді утворилося Всеросійське товариство допомоги військовополоненим під керівництвом княгині О. Палей, співробітники якого влаштовували концерти, спектаклі, видавали літературні збірники, писали листи полоненим на прохання малограмотних і неграмотних рідних тощо [див. докл.: 192, с. 4217-4222].

Таким чином, діяльність російських благодійних товариств в роки війни вирізнялася розмаїттям форм. Співробітники цих організацій прагнули полегшити важку долю російських військовополонених шляхом пересилання їх листів, продуктових посилок, грошових переказів тощо. З метою покращення ефективності роботи, вони намагалися співпрацювати між собою, обмінювалися інформацією та досвідом.

Окрім низки комітетів, які виникали в Російській імперії та включали до кола своїх обов'язків надання допомоги військовополоненим, благодійні організації такого ж спрямування виникали й за кордоном. Опіку над полоненими у роки війни взяли на себе Копенгагенське Бюро Московського Міського комітету [187, с. 5-7], Комісія під головуванням принца Вальдемара Датського [309, с. 448-449; 400, с. 375-379], Гаазька російська секція, шведські, швейцарські, французькі благодійні організації та ін. [див. докл.: 289, с. 320-332].

У Стокгольмі діяв Російський комітет допомоги військовополоненим, заснований при російській дипломатичній місії за ініціативою посланця А. Неклюдова, та діючий під патронатом фрейліни імператорського двору В. Неклюдової [136, с. 93; 286, с. 104-108]. Співробітники комітету здійснювали двосторонню пересилку кореспонденції між полоненими та Росією, пересилали кошти та посилки, наводили довідки, надавали допомогу інвалідам, які поверталися з німецького та австрійського полону, тощо.

Російський відділ при Бернському комітеті допомоги військовополоненим

займався закупівлею харчових припасів та одягу, які відправлялися до таборів. Там особливі виборні з числа полонених на місцях розподіляли прислані речі між найбільш нужденними бранцями [211, с. 3505-3508]. Діяльність цього комітету підтримувалася Радою міністрів, рішенням якої від 9 червня 1915 р. на потреби комітету було асигновано 180 тис. франків одноразово та по 100 тис. франків щомісяця [8, л. 20-20 об.].

Завдяки клопотанню посла в Парижі, було утворено російсько-французький комітет для надання допомоги російським бранцям в Німеччині. Особливою постановою Ради міністрів від 3 листопада 1915 р. було вирішено переводити щомісячно 100 тис. франків у розпорядження комітету [8, л. 46-47 об.].

В Лондоні діяв Фонд російських військовополонених на чолі з дружиною російського посла, графинею Бенкендорф [8, л. 61-62], а також комітет, який займався забезпеченням російських бранців книгами (насамперед, підручниками, словниками, граматиками, різними довідниками та іншою навчальною літературою, включно зі спеціалізованою) [394, р. 108-111]. Доцільно згадати й одноосібних меценатів, з поміж яких виділялася мешканка Англії М. Бартоломей, яка займалася пересиланням посилок в табори бранців для нижніх чинів [6, л. 3, 11]. Як бачимо, меценатство під час війни набуло поширення в середовищі вищих прошарків російського суспільства.

Після лютневої революції в Росії з кожним місяцем ускладнювалася внутрішньополітична ситуація, погіршувалися зв'язки з європейськими країнами. З Лондону, Парижу, Берну, Гааги надходили повідомлення про неможливість подальшої закупівлі продовольчих припасів, спостерігалися перебої з транспортом. Водночас, намітилися позитивні зрушення у переговорах зі США. Відряджена туди Тимчасовим урядом надзвичайна місія отримала кредит розміром 12 млн. доларів, які мали забезпечити нормальне постачання продуктів полоненим в найближчі 6 місяців [201, с. 6]. Загалом, ситуація була вкрай складною і потребувала пошуку нових шляхів та способів надання допомоги російським військовополоненим.

Окрім того, відсутність єдиного координаційного центру у справі надання

допомоги російським військовополоненим знижувала загальну ефективність роботи, оскільки деякі табори обслуговувалися кількома організаціями, а деякі взагалі залишалися поза їхньою увагою. Зазначимо, що ідея утворення центрального органу для об'єднання діяльності всіх благодійних організацій, неодноразово висловлювалася, починаючи з 1915 р., однак до початку 1917 р. не була втілена в життя [11, л. 2-2 об.; 82, с. 4]. Перешкодою для цього вважалося Військове відомство, яке, на думку члена Головного управління РТЧХ В. Анрепа, «не лише зі свого боку не здійснювало жодних заходів для допомоги полоненим, але й явно перешкоджало будь-якому починанню в цій області, забороняючи навіть приватні посилки на ім'я полонених» [220, с. 623]. Нагадаємо, що російська військова влада протягом війни будь-які починання щодо організації допомоги російським бранцям вважала недоцільними та такими, що знижують моральну стійкість військовослужбовців діючої армії. Втім, попри всі недоліки, благодійна діяльність була важливою і позитивно оцінювалася самими полоненими, про що свідчать, зокрема, й непоодинокі листи вдячності, які збереглися в архівних фондах Санкт-Петербурга [5, л. 31, 96].

Лише після приходу до влади Тимчасового уряду, у березні 1917 р., була ухвалена постанова про створення Центрального Комітету у справах військовополонених при ГУ РТЧХ [11, л. 1-10 об.]. Згідно статуту, Центральний комітет мав бути об'єднуючою ланкою усіх діючих в Росії благодійних організацій, які займалися наданням допомоги бранцям. До його складу увійшли:

- Центральне довідкове бюро щодо військовополонених (реєстраційно-довідкова функція);
- Особливий комітет допомоги військовополоненим (розгляд скарг бранців, нагляд за транспортуванням пожертвуваль, зносили з комітетами Товариств Червоного Хреста союзних, ворожих та нейтральних країн, тощо);
- Відділи допомоги військовополоненим Всеросійського Земського та Міського Союзів та Сибірського Товариства допомоги хворим та пораненим воїнам (сприяння зносилам з російськими військовополоненими та допомозі бранцям з боку рідних);

- Московський міський комітет (функції Союзів для обслуговування населення Москви);

- Відділ щодо військовополонених при Петроградському обласному Комітеті Всеросійського союзу міст (функції відділів допомоги полоненим для обслуговування населення Петроградської області, а також ліквідація господарської діяльності колишнього Комітету Олександри Федорівни);

- Об'єднана Організація Всеросійських Міського та Земського Союзів та Московського Міського Громадського Управління в Москві (заготівля в Москві продуктів для військовополонених) [13, л. 16 об.-17 об.]. Діяльність комітету мала проходити у тісній співпраці з урядом, про що свідчило включення до Центрального комітету представників від різних Міністерств: Військового, Іноземних справ, Внутрішніх справ, Фінансів, Торгівлі та Промисловості, Землеробства, Шляхів сполучення та Юстиції [11, л. 9 об.]. 30 березня 1917 р. відбулося перше засідання Центрального комітету, на якому було обрано управляючим справами комітету С. Навашина [13, л. 1-8].

Загалом, створення єдиного координаційного органу діяльності благодійних організацій стало важливим кроком на шляху до налагодження ефективної роботи. Попри це, його створення піддавалося певній критиці з кількох причин. По-перше, хибним вважалося рішення про підпорядкування Центрального комітету Головному управлінні РТЧХ (пояснювалось це тим, що Червоний Хрест, як організація з принципами милосердя та прощення, не міг використовувати репресалії, покарання та інші способи тиску на ворожі уряди для полегшення долі російських бранців). По-друге, піддавалося критиці перенесення засідань до Петрограду, що фактично унеможливлювало участь у засіданнях представників московських благодійних організацій, оскільки вони не могли приїжджати тричі на тиждень до Петрограду [223, с. 4-5]. Попри зазначені вади, створення Центрального комітету у справах військовополонених стало важливим кроком на шляху до узгодження діяльності усіх філантропічних товариств, які з новою силою та завзяттям продовжували опікуватися російськими бранцями в австрійських та німецьких таборах.

Поступово у громадській думці та в офіційних колах сформувалися прихильність та співчуття до полонених, що знаходило відображення у різноманітних розпорядженнях та заходах. Наприклад, в січні 1917 р. було встановлено одноразову грошову виплату для купівлі обмундирування офіцерам-втікачам, сім'ям офіцерів, які перебували в полоні, видавалася половина посиленого, а не звичайного, утримання. У травні 1917 р. було видано наказ про заохочення солдатів-втікачів наданням їм двомісячної відпустки. У серпні 1917 р. – визначено грошове утримання для хворих російських бранців, інтернованих до нейтральних країн. У вересні 1917 р. було видано наказ про спеціальний нарукавний знак для втікачів з ворожого полону [359, с. 103]. Втеча з полону слугувала підставою для позачергового переведення на вищу посаду [319, с. 71]. Втікачі користувалися всенародною любов'ю та повагою, їм надавали слово на армійських зборах, обирали до полкових комітетів, тощо. У серпні 1917 р. навіть виник «Союз втікачів з полону солдат та офіцерів», який ставив своїм завданням надання допомоги своїм співвітчизникам [119]. Рядовим втікачам з полону, після з'ясування причини їх потрапляння в полон та зняття підозри у зраді батьківщини, виплачували жалування та одноразову допомогу в розмірі 25 крб. [323, с. 43]. В листопаді 1916 р. Військова рада прийняла постанову вручати Георгієвську медаль усім втікачам з полону. В наказі по Південно-Західному фронту від 2 лютого 1917 р. зазначалося, що офіцерам, які втекли з полону повинна видаватися одноразова допомога в розмірі 290 крб. – обер-офіцерам, 455 крб. – штаб-офіцерам, 725 крб. – генералам (серед останніх допомогою зміг скористатися лише генерал Л. Корнілов, якому вдалося втекти з полону) [333, с. 117-120]. Таким чином, серед великої кількості російських військовополонених прихильністю влади користувалися передусім втікачі з полону. Їм надавалися різні пільги, вони користувалися повагою оточуючих, ставилися в приклад для решти бранців.

Втім, вже влітку 1917 р. благодійний запал почав спадати, що пов'язувалося з відступами російських частин на фронті та новими масовими здачами в полон. Почалася агітація за припинення прийому посилок та грошей на користь тих

бранців, які добровільно здалися в полон. Зокрема, ММК в липні 1917 р. прийняв рішення звернутися до Центрального Комітету з проханням клопотати перед Тимчасовим урядом припинити прийом кореспонденції, переказів та посилок для військовополонених, які здалися в полон після липня 1917 р., а також повідомити частини та поіменні списки тих, хто добровільно здався в полон [199, с. 5].

В цілому, незважаючи на деякі позитивні зрушення в діяльності на користь військовополонених (створення єдиного координаційного центру, деякі пільги для полонених-втікачів тощо), справа надання допомоги бранцям і надалі залишалася на периферії інтересів держави, про що згадували самі бранці. Зокрема, полонені неодноразово з гіркотою відзначали, що в їх становищі нічого не змінилося: «Ну старий уряд не піклувався про нас, – туди йому й дорога, а новий? Адже ми, ... якщо й витримаємо, то приїдемо хворі, вимучені, напівбожевільні... і Вам же необхідно буде ще піклуватися про нас хворих, напівідіотів, напівбожевільних неврастеніків» [229, с. 4].

Між тим, подальше погіршення ситуації в таборах відзначалося одразу ж після виходу Росії з війни. Один із бранців згадував, що після підписання Брестського миру усі російські полонені, які отримували за замовленням рідних посилки через Червоні Хрести або бюро допомоги військовополоненим з Англії, Голландії, Швейцарії та Данії, отримали повідомлення про припинення замовних посилок [148, с. 94]. Та й новини з дому, відображені у листах до полонених офіцерів, були тривожними: припинили видачу пенсій відставним офіцерам та їх вдовам, планували скасувати виплату утримання сім'ям офіцерів, які перебували в полоні [171, с. 126]. Отже, ситуація постійно ускладнювалася.

В Росії, в умовах зростання напруги у суспільстві, перебоїв з транспортом тощо, досить часто на місцях затримували потяги з продовольчими вагонами для військовополонених. З метою уникнення непорозумінь з місцевими владними структурами, особам, які супроводжували такі вагони, почали видавати спеціальні посвідчення, в яких вказувалося, що вантаж направляється в Німеччину чи Австро-Угорщину для російських полонених і «в жодному випадку не підлягає ні огляду, ні реквізиції, ні затриманню» [цит. за: 314, с.143]. Всього за період з

червня по жовтень 1918 р. було відправлено до Німеччини 107 вагонів, до Австро-Угорщини – 51 вагон продовольства [290, с. 140; 314, с. 144]. Однак з наростанням революційних подій в Центральних державах справа надання допомоги бранцям знову загальмувалася. Росія ж після укладення Брестського договору, першочерговим своїм завданням у справі допомоги бранцям вбачала вже не доставку продовольчих посилок, а підготовку та організацію якнайшвидшої їх репатріації.

Отже, виникнення та діяльність благодійних товариств, які займалися допомогою військовополоненим, супроводжувалися низкою перепон з боку військової влади Російської імперії. Представники військового міністерства, занепокоєні фактом зростання кількості російських військовополонених в австро-німецькому полоні з перших місяців війни, з яких значна частина опинилася в полоні внаслідок добровільного складання зброї (а значить вони рахувалися зрадниками батьківщини та військового обов'язку), спочатку активно виступали проти надання бранцям будь-якої допомоги. Проте з часом ставлення до полонених з боку урядовців дещо пом'якшилося, що виражалося у переведенні деяких бюджетних коштів на рахунки окремих благодійних товариств, яких під час війни виникло немало. Основним недоліком в їхній діяльності стала відсутність єдиного координаційного центру, що спричиняло випадковий вибір табору благодійною організацією, і, в результаті, в деякі табори посилки надходили часто, а в деякі – лише зрідка. Недоліки в діяльності не дозволили налагодити широкомасштабну та систематичну допомогу російським бранцям, проте, в цілому, дана робота була важливою підтримкою для багатьох з них.

4.2. Репатріація колишніх російських військовополонених після підписання Брестського-Литовського договору

Опіка над російськими військовополоненими була необхідною не лише під час війни. Ще важливішою вона стала після виходу Росії з війни, коли на Східному фронті встановилося перемир'я, а на Західному тривали бої. До наявних

проблем додалася ще одна – організація повернення додому 2,5 млн. бранців, які перебували у ворожому полоні.

Питання щодо особливостей обміну військовополонених піднімалося в Росії ще під час війни. Зокрема, представник Центрального Комітету у справах військовополонених Д. Навашин зробив спеціальну доповідь наприкінці 1917 р., у якій окреслив основні аспекти проблеми репатріації полонених. Він вважав за необхідне наперед виробити можливі шляхи повернення бранців, а також вказав на необхідність потурбуватися про продовольче забезпечення, реєстрацію, медичний огляд репатрійованих [див. докл.: 190, с. 3-5]. Втім, характерна для Росії повільність реагування, вповні проявилася і під час розв'язання даного питання. Про це свідчить хоча б той факт, що перша, із низки подібних, угода була підписана незабаром після перемир'я, а організація, яка б централізовано керувала цим процесом в Росії, була утворена лише пізньої весни 1918 р.

Після завершення воєнних дій між Росією та країнами Четверного союзу питання обміну військовополоненими тривалий час перебувало на порядку денному перемовин. Першою угодою стало підписання у Петрограді 25 січня (7 лютого) 1918 р. договору про повернення на батьківщину поранених або хворих бранців, стан яких робив їх непридатними до військової служби назавжди або, принаймні, на 6 місяців. Ст. 2 даного договору містила перелік хвороб, які були підставою для повернення додому: втрата однієї кінцівки або здатності користуватися будь-якою кінцівкою, параліч, різні ступені пошкодження головного та спинного мозку, відсутність одного ока або втрата зору, туберкульоз, психічні захворювання та ін. [109, с. 640].

Порядок відправлення інвалідів мав визначатися кількома ознаками: важкістю хвороби, віком та тривалістю перебування в полоні. Обмін мав здійснюватися, окрім визначеного шляху через Швецію, і через сухопутні пункти – спочатку через Ригу, Двінськ та Барановичі, а також, по можливості, – через Ковель, Броди та Підволочиськ, а також водними шляхами через Балтійське море та Дунаєм. Перевезення військовополонених мало відбуватися в санітарних потягах або у вагонах, пристосованих для перевезення людей. Транспорт мали

супроводжувати лікарський та санітарний персонал до місця передачі. При обміні інвалідами мали бути передані їх списки з основними відомостями про кожного полоненого, а також перенесені в полоні заразні хвороби та причина відправлення бранця додому [109, с. 640-643].

Після Петроградської угоди було підписано низку інших договорів та доповнень щодо обміну бранцями. Так, у червні 1918 р. було підписано угоди між Росією та Австро-Угорщиною, та між Росією та Німеччиною щодо відправки на батьківщину здорових полонених. Договори передбачали обмін у форматі «голова за голову та чин за чин» [106, с. 679-680; 110, с. 678-679]. Підписання цих договорів мало б забезпечити якнайшвидше повернення виснажених тривалим полоном людей додому, проте, на жаль, для багатьох з них полон затягся ще на два-три роки.

Відмітимо, що ратифікація Брестського мирного договору дала можливість 22 квітня 1918 р. утворити при Генеральному консульстві РСФРР в Берліні Бюро військовополонених на чолі зі спеціальним аташе С. Семковим [314, с. 149-152]. У травні 1918 р. в російських періодичних виданнях з'явилося повідомлено, що захист прав російських підданих переходить від іспанського посольства до створеного в Берліні Бюро військовополонених. В його складі, зокрема, було утворено юридичний відділ, який займався правовим захистом бранців [276, с. 256-257]. Втім, робота Бюро ускладнювалася відмовою німецького військового міністерства видати його співробітникам постійні пропуски для відвідування таборів. Натомість від представників Бюро вимагали оформляти пропуск на кожне відвідування, не дозволялось відвідувати табори без представника військового міністерства і т. ін. [314, с. 145].

Варто зазначити, що тривалий час після підписання Брестського договору йшли перемовини про взаємний допуск на територію спеціальних комісій, які б надавали допомогу військовополоненим на місцях. В результаті було утворено спеціальні Російсько-Німецьку та Російсько-Австрійську змішані комісії. Діяльність першої розпочалася з квітня 1918 р. і тривала кілька місяців, а другої – лише в середині літа і тривала приблизно місяць. Їх представники займалися

переговорним процесом щодо вироблення спільних умов для взаємного та якнайшвидшого обміну бранцями [289, с. 118-120]. Необхідно відмітити, що Австро-Угорщина стопорила початок роботи комісії, вважаючи її утворення «недоцільним», оскільки «тісна концентрація російських військовополонених в одній місцевості..., і вповні впорядкований стан транспорту і продовольства в Австро-Угорщині роблять зайвими які-небудь екстрені заходи в цьому сенсі» [75, с. 304-305]. Однак російська сторона вперто наполягала на принципі взаємності [75, с. 304]. З огляду на тривалі перемовини російські комісії опіки над полоненими лише на кінець літа 1918 р. отримали дозвіл здійснювати свою діяльність на території Німеччини та Австро-Угорщини. Їх представники здійснили об'їзд таборів полонених, сприяли налагодженню продовольчої допомоги, наглядали за юридичним захистом інтересів бранців [289, с. 122].

З розгортанням революційних подій внутрішньополітична ситуація в Німеччині та Австро-Угорщині загостилася. А після підписання Комп'єнського перемир'я та завершення Першої світової війни зникла необхідність в охороні таборів для військовополонених. З огляду на це, конвой було розпущено, перед бранцями відкрили ворота таборів і вони самовільно вирушили додому. Це створило критичну ситуацію з прийомом полонених як у Берліні, куди бранці стягувалися з провінцій, так і в Росії, куди вони прямували. Для організованої евакуації полонених 19 листопада 1918 р. на Сілезькому вокзалі Берліну було утворено збірний пункт для російських полонених. За місяць діяльності (з 19 листопада по 18 грудня 1918 р.) через нього пройшло 30 тис. полонених [314, с. 156-157]. Однак з розгромом берлінського відділення Головної комісії опіки у січні 1919 р. (внаслідок придушення революційних виступів в Берліні), всіх членів та співробітників комісії було вислано, що паралізувало роботу з організації репатріаційного процесу, який в результаті набув стихійного некерованого характеру. Частими були зіткнення між російськими полоненими та полоненими англійцями й французами в таборах щодо першочерговості репатріації [403, с. 296]. Отже, необхідно було впорядкувати відправку з таборів полонених.

Складний процес відправки бранців додому тривожив представників держаних органів, які займалися цим питанням. Голова Центрального управління військовими та цивільними полоненими М. Шлезінгер характеризував репатріацію кінця 1918 р. як «людську трагедію». Німецькі чиновники, не маючи зв'язку з приймаючою стороною, відправляли бранців без узгодження з російською стороною. При цьому, припинення відправки бачилося ще більшою катастрофою, оскільки військовополонені «не підпорядковувалися дисципліні, руйнували табори, атакували охорону, провокуючи її на застосування зброї» [цит. за: 323, с. 82]. Таким чином, єдино правильним способом уникнення заворушень серед російських військовополонених вважалася їх якнайшвидша репатріація. Однак, вона затяглася на кілька післявоєнних років. Як зазначає сучасна російська дослідниця О. Нагорна, цей процес здійснювався у два етапи: з січня 1918 р. до середини 1919 р. і з літа 1920 р. по 1922 р. При цьому на рубежі 1918-1919 рр. кількість військовополонених, які поверталися додому на свій страх та ризик, значно переважала кількість доставлених офіційним транспортом [326, с. 55]. І хоча основна маса російських полонених повернулася першою хвилею, все ж частина їх ще тривалий час утримувалася у ворожих таборах. Наприклад, за переписом станом на 8 жовтня 1919 р. в Німеччині ще залишалося 182 748 російських військовополонених. Втім, німецьке статистичне бюро, враховуючи можливу похибку при підрахунку, виходило з кількості 270 тис. бранців. Це складало 15 % усіх бранців, які на час війни перебували в Німеччині, або понад 20 % усіх російських бранців [409, с. 273-274]. Таким чином, практично через рік після закінчення війни та більше, ніж через півтора року після підписання Брестського договору, п'ята частина усіх російських бранців все ще перебувала на території Німеччини і чекала можливості повернутися додому.

Отже, після припинення діяльності Комісій опіки перед РСФРР постала проблема утворення нового представництва, яке б займалося питаннями керованої репатріації полонених. З цією метою до Німеччини було відряджено В. Коппа, однак із його офіційним призначенням тривалий час німецька сторона зволікала і лише 20 лютого 1920 р. МЗС Веймарської республіки офіційно визнало В. Коппа

уповноваженим Радянської Росії у справах військовополонених [382, с. 191-192]. Після цього відновилася робота з вироблення спільних домовленостей щодо обміну військовополоненими. Результатом стало підписання 19 квітня 1920 р. угоди про відправку на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних осіб обох сторін. Згідно з умовами договору, обидві сторони зобов'язувалися розпочати процес обміну негайно, всіма доступними шляхами з використанням всього можливого транспорту для перевезення полонених. У договорі було закладено принцип обміну «транспорт на транспорт». За кожною договірною стороною закріплювалося право мати на території іншої сторони місії у справах військовополонених, які мали займатися підготовкою відправлення на батьківщину і доставкою їм матеріальної допомоги. Посередником у перемовинах з державами, через які мав іти транспорт, було визначено Міжнародний Червоний Хрест у Женеві [111, с. 459-462].

Відправку військовополонених в Росію було відновлено 6 травня 1920 р. На той час в Німеччині, за різними підрахунками, ще залишалося від 200 тис. до 260 тис. російських бранців. Завдяки старанням В. Коппа до кінця літа 1920 р. вдалося відправити в Росію майже 31 тис. осіб [382, с. 193-196]. Цьому сприяли нові укладені двосторонні договори.

7 липня 1920 р. між Росією та Німеччиною було укладено додаткову угоду щодо повернення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних, у якій відображалися повноваження спеціальних представництв у справах військовополонених. З огляду на це були утворені у Москві німецька, а в Берліні російська місії у справах військових та цивільних полонених [53, с. 14-15]. Місії мали право: 1) вступати в зносини з військовими та цивільними полоненими та відправляти уповноважених для відвідин таборів та робітничих команд; 2) звертати увагу відповідних владних структур держави на проблеми різного роду в таборах, лазаретах та при перевезенні полонених; 3) видавати інформаційний бюлетень для військовополонених; 4) підтримувати зв'язок за допомогою кур'єрів з відповідними центральними установами своєї країни [53, с. 15-16]. Утворення цих представництв мало забезпечити порядок при обміні бранцями.

Окрім того, 22 січня 1921 р. було укладено ще один договір, за яким Росія та Німеччина зобов'язувалися у найкоротші терміни відправити додому через територію Латвії та Литви усіх військовополонених та інтернованих, які ще знаходилися на території іншої країни. Рух транспорту мав розпочатися 10 лютого 1921 р. згідно з узгодженим наперед розкладом. Продовольче забезпечення та транспортування евакуйованих обох сторін мало відбуватися на однакових умовах [50, с. 489-490].

Продовженням у тривалому ланцюгу договорів стало підписання між Росією та Німеччиною 6 травня 1921 р. ще однієї Додаткової угоди до договору від 19 квітня 1920 р. Нею передбачалося, що представництва, які були утворені для опіки над військовополоненими, могли здійснювати пошуки зниклих та померлих, доставляти акти про смерть та повідомлення про місця поховання і, по можливості, піклуватися про підтримку останніх. Обидва уряди зобов'язувалися обмінятися майном, яке залишилося після померлих учасників війни [51, с. 105-109]. Отже, підписання кількох договорів між Німеччиною та Росією щодо обміну бранцями засвідчили, з одного боку, наявність серйозних проблем у цій сфері, а з іншого – бажання, хай і значною мірою декларативне, їх вирішити.

В Австро-Угорщині ситуація була не кращою. Після революції 1918 р. та розпаду імперії Габсбургів, охорона залишила табори, а військовополонені були зняті з державного продовольчого балансу [341, с. 175]. Після цього бранці в масовому порядку залишили табори, за винятком хворих та виснажених. По містах та селах хлинули потоки полонених, які займалися жебракуванням та крадіжками. Вони тяглися до Відня та Будапешту, щоб звідти добиратися додому [403, с. 277-284]. Оскільки транспортних засобів не вистачало, багато бранців долали шлях на дахах вагонів. Цей процес відбувався хаотично, в жахливих умовах, без належного забезпечення одягом та харчами, без відповідних документів, що супроводжувалося високою захворюваністю та смертністю в середовищі бранців [403, с. 290]. Ускладнювався процес повернення колишніх бранців додому тим фактом, що утворені на теренах колишньої Дунайської монархії національні держави, через які мали проходити численні партії колишніх

полонених, не бажали допомагати останнім, прагнучи якомога швидше їх позбутися. Через відсутність підтримки та допомоги на шляху слідування додому, внаслідок голоду та холоду, а також епідемії іспанського грипу, що лютував в той час, десятки тисяч людей загинули вже після закінчення війни, під час повернення додому з полону [164, с. 299-301].

Австрійська влада так характеризувала проблеми, які виникли в ході репатріації російських бранців: «До листопада 1918 року російські військовополонені при відправленні на батьківщину забезпечувалися одягом, продовольством та документами, які передбачалися відповідними правилами. Після повалення монархії військовополонені самовільно в масовому порядку пішли з таборів та місць своєї роботи, не чекаючи організованої відправки на батьківщину і не зважаючи на відповідні приписи» [76, с. 89]. В той же час, з боку Росії сипалися звинувачення у спеціальній затримці евакуації російських полонених при існуванні двоєдиної монархії, а після революції, за твердженням російської сторони, «австрійська влада відкрила лише табори і нічого не зробила, щоб довести нашим полоненим, що вони будуть швидко та організовано відправлені на батьківщину» [76, с. 88].

Після розпаду імперії Габсбургів перемовини велися окремо з Австрією та Угорщиною. Так, 21 травня 1920 р. між урядами РСФРР та УСРР, з одного боку, та урядом Угорщини, з іншого, було укладено договір про повернення додому військовополонених. Згідно з угодою, угорський уряд «зобов'язувався відпустити і доставити до кордону Угорщини всіх російських військовополонених та цивільних осіб, які походять з Радянської Росії та Радянської України» [108, с. 540]. Подібний договір було підписано 5 липня 1920 р. урядами РСФРР та УСРР з Австрією [44, с. 12-13].

28 липня 1921 р. було підписано ще один договір між РСФРР та УСРР з одного боку, та Угорщиною – з іншого. Сторони зобов'язувалися відправити додому усіх ще не відправлених військовополонених. При цьому, в документі зазначалося, що повернення не повинне бути насильним: полоненому давалося право вибору – повернутися додому чи залишитися в країні, в полоні якої він

перебував [45, с. 242-246]. 7 грудня 1921 р. між російсько-українською та австрійською сторонами було підписано Додаткову угоду до Угоди про повернення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних обох сторін, у якій в черговий раз було присутнє зобов'язання відправити додому ще не відправлених військовополонених та цивільних інтернованих [52, с. 624-629]. Отже, повернення російських бранців додому з-під влади новоутворених держав колишньої Австро-Угорської імперії також відбувався в складних умовах недовіри та взаємних погроз.

Необхідно відзначити ще один момент, який впливав на процес репатріації російських військовополонених – значення праці бранців для економіки Центральних держав. Можна ствердно говорити про те, що масове залучення російських військовополонених до виконання різноманітних робіт, перш за все в сільськогосподарському секторі економіки, дозволило Центральним державам протриматися так довго у війні на виживання. Очевидно, це було причиною того, що відправку російських бранців прагнули всіляко затримати. Зокрема, Австро-Угорщина гальмувала відправку російських бранців, всіляко заохочуючи їх допомагати в зборі урожаю. У відповідь на це Росія погрожувала взагалі припинити відправляти австро-угорських військовополонених додому, якщо не буде дотримуватися принцип голова за голову [20, арк. 15]. Втім, спочатку перевага в кількості бранців, які повернулися додому, була за Австро-Угорщиною. Свідченням цього можна вважати той факт, що з імперії Габсбургів за період з січня по липень 1918 р. до Росії повернулося приблизно 50 тис. російських бранців, в той час як з Росії до Дунайської монархії було відправлено майже 200 тис. полонених [322, с. 96; 402, с. 97; 403, с. 235, 256].

З іншого боку, необхідно зазначити, що після підписання Брестського договору ситуація в Дунайській монархії швидко вийшла з-під контролю: збільшились крадіжки, жебракування, втечі серед військовополонених, які з нетерпінням чекали на якнайшвидше повернення додому, відбувалися страйки в таборах, полонені відмовлялися іти на роботи, вимагаючи звільнення. В якості компромісу було прийнято рішення, що полонені, зайняті на

сільськогосподарських роботах, будуть звільненні останніми, аби не було зірвано збір урожаю [див. докл.: 403, s. 230-241]. Окрім того, повертали з полону в першу чергу українців, яких нараховувалось майже 238 тис. на території імперії Габсбургів та полонених, відверто налаштованих проти більшовиків [322, с. 98-108; 402, s 100; 403, s. 256].

Серйозною проблемою після Брестського миру стало зростання кількості втеч серед російських військовополонених. Міністр внутрішньої торгівлі Угорщини, який відав залізничним транспортом, видав 16 березня 1918 р. спеціальну інструкцію місцевим органам влади щодо затримання на залізничному транспорті російських полонених, які залишають без дозволу місця їх утримання. Було видано розпорядження відмовляти російським бранцям в купівлі залізничних квитків та передавати їх воєнній владі [341, с. 174]. Міністерство залізниць Австрії також було занепокоєно ситуацією на місцях. Дрібні землевласники та промисловці часто відправляли своїх робітників з числа військовополонених без належного супроводу, у цивільному одязі, що ускладнювало ідентифікацію їх як полонених. Було здійснено інструктаж працівників залізничних станцій, за яким заборонялося продавати проїзні квитки бранцям без супроводу і передавати таких відповідним владним органам [29, арк. 2-3]. Згідно з документами, віднайденими у фондах Державного архіву Чернівецької області, ускладнювалася ситуація і тим, що непоодинокими були випадки, коли місцеве населення Дунайської монархії сприяло втечам російських бранців з робочих місць, забезпечуючи останніх продуктами на дорогу. З огляду на таку вкрай несприятливу ситуацію для сільського господарства, центральна влада звернулася до місцевих органів з проханням посилити контроль за полоненими та всіляко чинити опір подібній пропаганді серед працюючих російських військовополонених [27, арк. 130-130 зв.]. З огляду на вказані причини репатріація затяглася на кілька післявоєнних років.

Тут необхідно відмітити, що якщо рядовий склад військовополонених російської армії здебільшого усіма силами намагався повернутися в Росію, то вищий командний склад колишньої царської армії вагався у своїх прагненнях.

Звістки про розстріл більшовиками офіцерів старої армії були причиною того, що значна частина офіцерів та генералів або переходила на сторону білогвардійців, або взагалі відмовлялися повертатися в Радянську Росію, поповнивши лави російської воєнної еміграції [331, с. 106-108]. Так, згідно даних російських дослідників Ф. Гуштіна та С. Жебровського, нічого не відомо про участь у громадянській війні 32 колишніх полонених генералів (із 66), що складало приблизно 60 % тих, хто дожив до кінця 1917 р. На боці білих армій виступали 17 колишніх полонених генералів, і лише 4 генерали пішли на службу до РСЧА [284, с. 114-116].

Вказуючи на те, що репатріація російських військовополонених з Центральних держав відбувалася повільно та тривала кілька років, необхідно вказати на один чинник, який мав певний вплив на цей процес. Важливою складовою процесу репатріації російських військовополонених був контроль за цим процесом з боку союзників Росії по Антанті, що викликало бурю негативних емоцій у російського уряду, оскільки це рішення було прийнято «без його згоди і навіть без його відома» [99, с. 38]. Як показав час, обурення було виправданим.

Загалом, вперше питання про російських полонених в Німеччині обговорювалося під час засідання Верховної Ради союзників у Парижі в січні 1919 р. До договору про продовження перемир'я між Антантою та Центральними державами додалася стаття, якою встановлювався безпосередній контроль над репатріацією російських полонених. Для реалізації такого контролю була створена спеціальна Міжсоюзницька комісія з репатріації російських військовополонених, на чолі з начальником англійської воєнної місії в Берліні генералом Евартом. Німецький уряд зобов'язувався не відправляти російських полонених додому без санкції даної комісії [314, с. 168-169; 409, с. 272-273]. Хоча в квітні 1919 р. Міжсоюзницька комісія погодилася на відправку російських військовополонених додому, все ж Рада 5 міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції, Італії, Японії та США прийняла рішення відправляти російських військовополонених «в ті області, повернення у які допустимо за економічними та політичними умовами» [цит. за: 268, с. 25]. Фактично, це

означало, що відправлення здійснюватиметься на території, непідконтрольні більшовикам.

Втім, для російських бранців з січня 1919 р., коли їх евакуація припинилася, фактично єдиним способом потрапити в Росію була згода служити у білогвардійських частинах [314, с. 176]. Для реалізації цього сценарію Міжсоюзницька комісія з репатріації російських військовополонених знайшла, серед іншого, вельми суттєвий механізм вербування полонених до вступу у білогвардійські частини – використовувалася так звана «політика хліба». Її було у стислому вигляді сформульовано державним секретарем США Р. Лансінгом. Він вважав, що основна проблема криється в харчуванні бранців, яким потрібно пояснити, що «порожні шлунки – це більшовики, повні шлунки – не більшовики» [цит. за: 403, с. 294-295]. З метою ефективнішої реалізації даного принципу країни-переможниці змусили німецький уряд відмовився від забезпечення російських полонених. Єдиною організацією, яка займалася поставкою та розподіленням продовольства серед бранців був Американський Червоний Хрест. У лютому 1919 р. в таборах з'явилися делегати Міжсоюзної комісії по поверненню російських військовополонених, до складу яких входили також і офіцери білих армій. Прикриваючись намаганням покращити продовольчу ситуацію в таборах серед полонених проводили активну агітацію за вступ до антибільшовицьких формувань [323, с. 82-83]. На шляху додому агітація продовжувалася. Спочатку бранцям «добровільно» пропонувалося вступати до білогвардійських частин, а в разі відмови – погрожували передачею до військовопольового суду [344, с. 122-123]. Приймаюча сторона була обурена таким ходом справ. До Німеччини надсилалися телеграми, в яких Радянська Росія погрожувала призупинити повернення німецьких військовополонених додому, якщо не буде припинена білогвардійська агітація серед російських бранців, а також перевезення останніх на території, зайняті білогвардійськими військами [див. напр.: 77, с. 237; 78, с. 238; 79, с. 259-260; 88, с. 615-616]. Отже, Радянська Росія опинилася в складному становищі, коли колишні союзники втрутилися у процес репатріації і фактично визначали коли, як і куди відправлятимуться російські бранці. Вона

всіляко протестувала проти такого стану речей. В результаті, після тривалих перемовин, 2 серпня 1919 р. країни Антанти повернули російських військовополонених під опіку німецького уряду [323, с. 91].

Завершальний акорд у двосторонній відправці військовополонених додому було здійснено Комітетом допомоги Ф. Нансена під егідою Ліги Націй та при безпосередній допомозі МТЧХ. У зв'язку з тим, що через два роки після закінчення війни не репатрійованими залишалося майже півмільйона військовополонених Росії та Центральних держав, було вирішено посприяти якнайшвидшому завершенню цього процесу. Розроблялися можливі маршрути репатріації, видавалися грошові субсидії тощо [413, р. 310]. У січні 1921 р. було організовано спільну зустріч зацікавлених сторін. Комітет Нансена брав на себе забезпечення паливом, а також перемовини з агресивно налаштованими Польщею та країнами Прибалтики щодо пропуску через їх території транспортів з бранцями. В результаті, під керівництвом МКЧХ та Комісаріату Ліги націй з Центральної Європи до Росії були евакуйовані майже 252 тис. колишніх полонених [323, с. 95-96]. Цим було поставлено остаточну крапку у тривалому процесі репатріації колишніх бранців, які після завершення війни ще довгих три роки чекали на повернення додому.

Зазначимо, що не зважаючи на початок мирних переговорів та підписання Брестського договору на початку березня 1918 р., яким, серед іншого, передбачався і обмін полоненими, Росія відреагувала з півторамісячною затримкою. Лише наказом від 23 квітня 1918 р. було створено «Центральну колегію щодо полонених та біженців» (Центрополонбіж), завданням якого було регулювання репатріації бранців. У його віданні знаходилися функції наркоматів охорони здоров'я, закордонних справ, продовольчого та соціального забезпечення. Спеціальним декретом були визначені часові рамки надання допомоги військовополоненим, які поверталися додому: здоровим – до розміщення на вибраних ними місцях проживання; хворим та інвалідам – до передачі їх органам соціального забезпечення [275, с. 105-107]. При Центрополонбіжі діяв також правовий відділ, співробітники якого займалися

юридичною консультацією та правовим захистом російських бранців. На кожному приймально-розподільчому пункті функціонували відповідні юридичні служби, працівники яких проводили опитування щодо становища в полоні, давали необхідні консультації тощо [277, с. 127].

Поряд із Центральною колегією створювалися її представництва на місцях. Станом на жовтень 1918 р. в Росії було створено 123 колегії: 4 обласних, 14 губернських, 11 повітових та 94 волосних [314, с. 138-139]. Основним їх завданням була організація точного обліку усіх полонених та біженців, які знаходяться в межах підвідомчих їм територій, а також «припинення безладного блукання полонених та біженців і самовільного пересування їх з місця на місце» [цит. за: 371, с. 132]. Разом з тим, було видано розпорядження оповіщати населення про необхідність реєстрації та отримання білета військовополоненого, оскільки лише так останні зможуть претендувати на отримання жалування за час перебування в полоні, безкоштовну медичну допомогу та інші види державної допомоги [268, с. 25]. На жаль, на місцях існували значні труднощі: не вистачало продовольства, медикаментів, житлових приміщень для тимчасового розміщення тих, хто прибував з полону, тощо.

Труднощі виникали одразу після повернення полонених до Росії. Перш за все, була погано організована їх реєстрація. Потяги з репатріантами зупиняли на кожній маленькій станції для перевірки документів, однак більшість бранців, які поверталися з полону, не мали при собі ніяких документів, що ускладнювало їх реєстрацію та ідентифікацію. Це робило процес перевезення бранців тривалішим, вело до скупчення людей. Зважаючи на це, у вересні 1918 р. Центрополонбіж видав наказ перевіряти документи лише на великих залізничних станціях [403, с. 319]. Забезпечити військовополонених проїзними документами було вкрай важко. Та й на опитувальних пунктах, не зважаючи на розроблені спеціальні анкети, які б полегшували статистику бранців, які поверталися з ворожого полону, реєстрація велася неповна. За словами В. Теліцина, такою опікою було охоплено від 50 до 80 % усіх полонених [371, с. 132-133].

Після прибуття колишніх бранців додому, їх митарства не закінчувалися. Для

них не вистачало реєстраційних карточок, а також бланків для видачі білетів військовополонених, які в недостатній кількості надсилалися з центру. В квітні 1919 р. Центрополонбіжем було прийнято рішення вносити до реєстру полонених лише в Губполонбіжах, білети військовополоненого було вирішено видавати там же при наявності у колишніх бранців реєстраційної карточки [268, с. 25]. Процедура отримання білету військовополоненого теж була складною. Для отримання такого білету необхідно було звернутися в губернське управління щодо полонених та біженців по реєстраційну карточку, а для того, щоб бути зареєстрованим, колишній бранець мав довести факт свого перебування у полоні [371, с. 143-145]. Видача білетів військовополонених тривала до кінця 1922 року. З січня 1923 року колишні російські бранці, які поверталися додому, отримували лише дозвіл на проживання [268, с. 26]. Отже, труднощі з прийомом сотень тисяч бранців, які поверталися додому, виникали одразу після перетинання кордону та були пов'язані зі складністю процедури їх реєстрації.

Окрім того, як уже згадувалося, нагляд за військовополоненими повинен був здійснюватися впродовж всього шляху слідування аж до кінцевого місця прибуття. Протягом цього часу бранці мали отримувати продовольче забезпечення та, за необхідності, медичну допомогу. Наприклад, на шляху слідування через територію України до кордону з Росією бранці мали забезпечуватися продуктами харчування, отримувати безкоштовну медичну допомогу у медпунктах, одноразову грошову допомогу в розмірі 100, 150 та 200 крб. (залежно від рангу). Виплачені російським бранцям кошти передбачалося компенсувати при фінансових розрахунках України з Росією [196, с. 6-7; 288, с. 94-101].

Проте, коли в листопаді розпочалися революційні виступи в Австро-Угорщині та Німеччині, процес повернення бранців набув некерованого характеру: шляхи повернення вибиралися хаотично, що вело до скупчення колишніх полонених на станціях протягом всього шляху слідування додому, вони розбрідалися по навколишніх селах (при цьому, більшість з них були зараженні тифом, холерою, тощо, що ускладнювало епідемічну ситуацію) [287, с. 160-164].

Було важко організувати прийом некерованого потоку бранців, які самовільно залишали табори.

Незважаючи на створення Центрополонбіжу, ситуація з прийомом полонених в Росії носила погано організований характер: не вистачало потягів, продовольства та одягу, медичного обслуговування. Як згадував В. Короленко, один із організаторів Полтавського товариства допомоги військовополоненим: «З різних боків щоденно проходять через Полтаву потяги, які провозять тисячі людей. ... Вони їдуть тісно набиті в простих товарних вагонах. Лише тонкі дощаті стіни захищають їх від морозного вітру. А вони виснажені тривалим полонем, ослаблені, погано одягнені або навіть просто роздягненні та роззуті.... Вони клянуть від морозу, застуджуються, хворіють, і з кожного потягу, який зупиняється біля нашого міста, знімають десятки важко хворих» [95, с. 107]. З часом, потік полонених ставав дедалі менш керованим. Люди поверталися додому будь-яким шляхом та способом, часто обходили контрольні пункти, лише б швидше опинитися вдома. Наприклад, з Орші (один із пунктів обміну військовополоненими) 25 листопада 1918 р. телеграфували, що в місті перебувало 30 тис. російських військовополонених, на підході ще 20 тис. Необхідні були потяги для їх перевезення. Ситуація ускладнювалася епідемією висипного тифу [384, с. 131]. Представники медичних відомств зверталися до військових органів з наполегливими застереженнями, що «необхідно залучити всі громадські організації... інакше Москві та всій республіці загрожує неминуча небезпека мору, сифілізації та інших болючих бід» [цит. за: 323, с. 337].

Реакцією на це стало безрезневе розпорядження 1919 р., розіслане на усі прикордонні станції, де вказувалося, що військовополонені повинні повертатися додому лише із документами на руках; будь-яка спроба оминати контрольні пункти вважатиметься актом шпигунства і полоненому доведеться постати перед судом [403, с. 321]. Втім, важко було переконати тисячі людей, які шукали найкоротший шлях додому після кількарічного перебування у ворожому полоні, зачекати та дотримуватися порядку проїзду до місця проживання.

Оскільки процес повернення військовополонених набув практично

некерованого характеру, російським урядом було вирішено використати це для проведення серед колишніх бранців агітаційної роботи. Вона планувалася як безперервна пропаганда з моменту переходу кордону і до кінцевого пункту слідування. Протягом цього часу проводилися агітзустрічі та мітинги, розповсюджувалися листівки та брошури і т. ін. Агітаційні заходи інтенсифікувалися під час знаменних дат: річниця революції, день військовополоненого тощо. В цей день полоненим навіть могло пощастити і вони отримували додатковий пайок (традиційно це була видача чаю понад норму) [290, с. 140-143; 326, с. 59-60]. За словами одного з колишніх бранців: «Російські полонені, які повертаються, у сенсі політичних поглядів, являють собою сирий матеріал. Залежно від того, як їх зустрінуть, як про них буде піклуватися Радянський уряд, що вони знайдуть в рідних місцях, і сформується їхні політичні погляди» [цит. за: 343, с. 184]. Це було використано радянською владою сповна.

Так, 4 вересня 1918 р. Центрополонбіж видав наказ про створення культурно-просвітницьких відділів при обласних, губернських та повітових колегіях, основною метою діяльності яких було поширення серед полонених та біженців газет, брошур, організації лекцій, мітингів, співбесід щодо політичних питань, організації курсів, професійних шкіл і т. ін. [290, с. 140; 314, с. 193]. При виконанні таких завдань здійснювалася соціальна адаптація колишніх полонених до повоєнного суспільства: їм надавали матеріальну та соціальну допомогу, сприяли пошуку роботи тощо.

Рішенням радянського уряду від 5 січня 1919 р. по всій країні було проведено «День військовополоненого» [314, с. 207]. Метою даної акції було привернення уваги широких суспільних та політичних кіл до проблеми бранців, які повернулися з полону.

При усіх губернських радах з представників різних відомств створювалися Надзвичайні міжвідомчі комісії (Ради) для вирішення питань, пов'язаних з масовим стихійним поверненням колишніх військовополонених [314, с. 214]. 16 листопада 1918 р. було прийнято постанову РНК РСФРР «Про грошове утримання військовополонених та їх сімей». Згідно з документом, колишніх

полонених поділяли на дві категорії: тих, що повернулися до 1 травня 1917 р. і тих, що повернулися після 1 травня 1917 р. Перші отримували жалування по старих ставках, другі – за більш високими нормами. Для отримання коштів колишній бранець мав пред'явити «білет військовополоненого» [371, с. 143-145]. Для будь-якого розряду сума виплати не повинна була перевищувати 1,5 тис. крб., і лише в особливих випадках могло бути подано клопотання про видачу утримання, яке б перевищувало дану суму. Одноразову допомогу у розмірі 75 крб. отримували повні інваліди, напівінваліди – 50 крб. Протягом двох місяців після повернення покалічені могли отримати безкоштовне лікування та протезування [323, с. 354-355]. Втім, в 1920 р. одноразові виплати колишнім військовополоненим-інвалідам були відмінені. Для призначення пенсії, лікування, забезпечення протезами колишні військовополонені проходили медичний огляд. Оформлення пенсії тривало від 3-4 місяців до 1 року [268, с. 26-27].

Усі колишні полонені мали забезпечуватися обмундируванням, яке мало видаватися або в пунктах, через які вони слідували, або в місцевих губернських колегіях. Проте спорядження катастрофічно не вистачало. Як виправдовувався уряд, отримати його було майже неможливо «через складне економічне становище молодой Радянської республіки» [цит. за: 268, с. 26]. Спеціальним декретом РНК РСФРР від 14 грудня 1918 р. за полоненими закріплювалося право на отримання сухого пайка (400 г. хліба, 100 г. риби, 1 г. чаю, 25 г. цукру). 3 грудня 1920 р. наповненість пайка складала 400 г. хліба, 400 г. картоплі, 25 г. цукру, 12 г. солі та 4 г. сурогатної кави. Дозволялося хліб частково замінювати картоплею у співвідношенні 1:2 (100 г. хліба : 200 г. картоплі). Проте, через нестачу продуктів військовополонені часто не могли отримувати пайок. А з жовтня 1921 р. повітові органи Центроеваку (на початку 1920 р. Центрополонбіж було перейменовано в «Центральний евакуаційний відділ» [277, с. 127]) взагалі припинили видачу продовольчих пайків [268, с. 26].

Таким чином, при репатріації військовополонених виникали серйозні проблеми, які важко було вирішити в умовах хаосу громадянської війни. По-перше, значна частина репатрійованих внаслідок фактичного розпаду Росії на

окремі державні утворення, контрольовані різними військово-політичними силами, не могла повернутися на постійне місце проживання, по-друге, утримання видавалося колишнім бранцям лише після прибуття їх на місце проживання, внаслідок чого вони часто змушені були просити милостиню на шляху слідування, або вдаватися до грабежів. Видача пайка сім'ям військовополонених нерідко затримувалася, а згодом взагалі припинилася, мотивуючи відмову «хорошим матеріальним становищем» бранців, видавати пайок передбачалося лише непрацездатним та незаможним [323, с. 356-359].

Ускладнював ситуацію той факт, що більшовицький уряд відмовився демобілізувати колишніх військовополонених і репатрійованих одразу ж після повернення ставили на облік військових органів як потенційний резерв бойової та трудової армій. Насамперед інтереси влади стосувалися контингенту кадрових офіцерів для комплектування військових частин та армійських установ. Особам, які провели кілька років в полоні, надавалася лише коротка двохмісячна відпустка. Згодом мобілізація була поширена і на солдатів старої армії, які поверталися чи вже повернулися з полону, причому всі, хто ухилявся від призову, підлягали суду революційного трибуналу [див. докл.: 323, с. 366-376]. Звісно, це не радувало людей, які провели кілька років за колючим дротом і після повернення мріяли зайнятися звичних їм заняттями довоєнного часу.

Втім, після повернення додому, надії та сподівання колишніх бранців змінювалися гірким розчаруванням дійсністю, викликаним розрухою, голодом, відсутністю організованої та налагодженої системи їх прийняття та розміщення [326, с. 60-61]. У російському суспільстві їх сприймали неоднозначно: з одного боку, до них прислухалися, зважаючи на їх досвід (в першу чергу мова йде про селян), з іншого – за ними встановлювався жорсткий нагляд як за потенційно ненадійними елементами повоєнного суспільства, які були під впливом чужої культури, а значить не могли бути надійною опорою радянській владі [див. докл.: 343, с. 184-189]. Це змушувало колишніх бранців виправдовуватися, шукати способи реабілітуватися перед оточуючими.

Слід зазначити, що після війни деякі полонені, зайняті у різних сферах

німецького та австрійського промислового та сільськогосподарського виробництва, виявили бажання залишитися в цих країнах. За далеко не повними даними, в Німеччині осіло майже 20 тис. колишніх полонених солдат та офіцерів царської армії [325, с. 205; 407, s. 751-752]. Про кількість полонених, які залишилися добровільно в Австрії точних даних немає.

Репатріація, яка тривала довгих три роки, на кінець 1921 р. була завершена. У зв'язку з цим, у травні 1922 р. Центроевак оголосив про завершення процесу репатріації російських військовополонених, а у січні 1923 р. припинив своє існування [268, с. 27]. Цим було поставлено крапку у непростому процесі обміну військовополоненими.

Таким чином, Перша світова війна породила низку проблем, вирішення яких потребувало значних людських та фінансових ресурсів. І якщо першого російський уряд не шкодував, то другого явно не вистачало. Безпрецедентна кількість полонених поставила на порядок денний низку нагальних завдань, одне з яких – надання допомоги своїм бранцям у полоні. Діяльність російських організацій, спрямована на надання допомоги полоненим у ворожих державах, була розпочата з перших днів війни. РТЧХ, Комітет Голіцина, ММК та інші подібні філантропічні організації вели свою діяльність усіма доступними їм способами: наводили довідки про місцезнаходження полонених, налагоджували зв'язки з подібними організаціями нейтральних країн, здійснювали пересилку посилок тощо. Однак, насторожене, а часто й відверто вороже ставлення уряду, відсутність досвіду подібної діяльності, зтяжний характер війни та прихована конкуренція між організаціями не дозволили благодійній діяльності досягти повноцінного успіху. Суттєвим недоліком у їх роботі була відсутність скоординованих спільних дій. Кожна з них діяла на свій розсуд. Ідея утворення центрального органу, який би об'єднав та узгодив діяльність всіх благодійних організацій, була втілена в життя лише на початку 1917 р., коли було утворено Центральний Комітет у справах військовополонених при Головному управлінні РТЧХ. Однак в умовах революційних подій в Росії, при ускладненні стосунків з союзними державами тощо благодійна діяльність і надалі базувалася переважно

на громадських ініціативах.

Після підписання Брест-Литовського договору розпочався новий етап у справі турботи про військовополонених. Процес репатріації, який мав покласти край стражданню бранців у ворожих таборах, розтягся на кілька післявоєнних років. Причому, із підписанням миру на Східному фронті, труднощі для російських бранців не припинилися. Зі зміною політичного режиму у Росії, наростанням революційних подій у Центральних державах, допомога з дому практично припинилася. Полонені чекали повернення додому, проте їх доля вирішувалася низкою договорів, які постійно декларували їх якнайшвидшу репатріацію. Втім, їх виконання супроводжувалося перепонами, головними з яких була нестача потягів для перевезення бранців, а також небажання австро-німецьких урядів втрачати важливий трудовий ресурс, в який перетворилися російські військовополонені протягом війни. Через це, значна частина бранців залишала табори та місця роботи самовільно, долаючи шлях додому на дахах вагонів, ідучи пішки і т. ін. І хоча основна маса бранців повернулися додому протягом 1918 – початку 1919 р., втім в Німеччині та Австрії й Угорщині ще залишалося кілька сотень тисяч російських бранців, повернення яких завершилося лише восени 1921 р. Та й прийом колишніх бранців в Росії був пов'язаний зі значними труднощами – утворені органи Центрополонбіжу не справлялися з некерованим потоком людей, які потребували медичної допомоги, продовольчого забезпечення та місць розквартирування на шляху слідування до місця проживання. Але й на місцях колишніх бранців одразу ж включали до військового резерву молоді Радянської держави.

ВИСНОВКИ

Однією з невід'ємних складових Першої світової війни стало явище військового полону, яке набуло принципово нових ознак. Протягом 1914-1918 рр. сформувався абсолютно новий досвід як утримання захоплених бранців, так і практика надання допомоги своїм полоненим співвітчизникам.

В ході підготовки дисертаційного дослідження було отримано наступні результати:

1) До середини XIX ст. становище військовополонених не було окремим предметом у міжнародних військових угодах, у кращому випадку в угодах містилися загальні тези про післявоєнний обмін бранцями. З огляду на інтенсивність військових зіткнень в XIX ст., зростання кількості жертв та проявів жорстокості на полі бою, станом на середину XIX ст. визріла необхідність сформувати такі правила ведення війни, які можна було б покласти в основу багатосторонніх договорів та які були б спрямовані на пом'якшення умов утримання військовополонених, як найменш захищеної категорії осіб воєнного часу. Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. відбулася низка міжнародних зустрічей, на яких активно обговорювалися питання, спрямовані на гуманізацію війни, у тому числі й забезпечення прав військовополонених. Офіційне закріплення в міжнародних угодах умов військового полону було здійснено під час двох т.зв. «конференцій миру», які відбулися в Гаазі в 1899 та 1907 рр. У спеціальній «Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни» містився окремий розділ, в якому вперше у міжнародному праві було виокремлено низку атрибутів статусу військовополонених в умовах можливої війни. Згодом ці положення були відображені у внутрішньому законодавстві країн-учасниць майбутнього світового конфлікту, зокрема, Австро-Угорщини, Німеччини та Росії.

Втім, попри безумовно позитивне значення прийнятих Конвенцій, їхні норми щодо утримання ворожих військовополонених виявилися недієвими. Основним недоліком довоєнних угод була відсутність спеціального механізму їх виконання.

Все покладалося на добру волю держав-підписантів. Як показав час, форми, масштаби та тривалість війни перетворили підписані угоди на «мервонародженні» папірці, як їх називали сучасники Першої світової війни.

2) Перша світова війна створила нову практику утримання військовополонених, зумовлену стрімко зростаючою їх чисельністю, до прийому яких не була готова жодна з воюючих країн. Якщо раніше кількість полонених обраховувалася десятками тисяч, то вже протягом першого року війни 1914-1918 рр. рахунок ішов на сотні тисяч, а за весь час війни табори пройшли декілька мільйонів полонених, причому найбільших втрат зазнали Росія, Австро-Угорщина та Німеччина. Російські війська найбільше втратили саме протягом першого року – майже 1,5 млн. бранців станом на кінець 1915 р. (при загальній їх кількості за всю війну в 2,5 осіб). З огляду на той факт, що кількість російських полонених в десятки разів переважала очікувану їхню чисельність в Німеччині та Австро-Угорщині, це змусило воюючі країни шукати адекватні шляхи до забезпечення елементарних умов їхнього утримання, оскільки ратифіковані міжнародні принципи регулювання військового полону та їх включення в національне законодавство, практично з перших місяців війни виявилися всього лише рекомендаціями без будь-яких реальних важелів впливу та можливостей їх виконання.

Єдиним посередником та наглядачем щодо дотримання хоча б елементарних гаазьких постанов стали нейтральні держави, які взяли на себе зобов'язання наглядати за дотриманням інтересів військовополонених. Захист російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині взяла на себе Іспанія. Проте, не маючи належного правового підґрунтя та не отримуючи фінансового сприяння з боку Росії, іспанські представники в Німеччині та Австро-Угорщині змушені були лише фіксувати порушення прав російських бранців, не маючи реальних можливостей для покращення їхнього становища.

Протягом війни між Росією, з одного боку, та Австро-Угорщиною й Німеччиною, з іншого, відбулася низка консультаційних зустрічей, деякі з яких закінчилися підписанням нових договорів, з урахуванням реалій військового часу.

Ініціатором та координатором проведення таких зустрічей стало Міжнародне товариство Червоного Хреста, яке в роки війни виявилось головним виразником та захисником інтересів військовополонених. На зустрічі, присвячені питанням становища полонених, делегувалися представники національних товариств Червоного Хреста, які отримували від своїх урядів рекомендації та побажання.

Найважливішими угодами, підписаними під час Першої світової війни, стали Стокгольмські протоколи 1915 та 1916 р., а також Копенгагенський протокол 1917 р. Під час стокгольмських зустрічей були запропоновані революційні за своєю суттю пропозиції щодо статусу бранців. Їх історичне значення полягає в тому, що прийняті положення містили детальну регламентацію умов утримання полонених: триразове харчування, кількість відхожих місць, одяг відповідно до клімату, допустима кількість коштів на руках, дозволена до написання кількість листівок, обов'язкова дезінфекція, самоуправління бранців і т.ін. Після ознайомлення з пропозиціями та внесення деяких уточнень, Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною в 1916 р. було підписано остаточну редакцію протоколу щодо становища бранців на їх території. Попри безперечно вагоме значення документу, він мав суттєвий недолік – знову ж таки був відсутній контролюючий орган для нагляду за його виконанням (запропоновані для цієї мети т. зв. Змішані комісії до кінця війни так і не були створені). Окрім того, деякі питання опинилися за межами переговорного процесу. Зокрема, не було врегульовано умов використання праці військовополонених.

Найбільшою повнотою відзначався Копенгагенський протокол 1917 р., підписаний за кілька тижнів до укладення Брестського миру. В ньому знайшли відображення, хай і в загальних рисах, навіть умови трудової зайнятості полонених. Проте підписання миру на Східному фронті поставило на порядок денний нове завдання – врегулювання обміну захопленими під час війни військовополоненими.

Окрім умов утримання основної маси полонених, між Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з іншого, впродовж війни велися переговори щодо обміну хворими та інвалідами. В якості посередника було

обрано Швецію, яка мала регулювати цей складний процес. Проте, попри досягнуті домовленості, обмін відбувався вкрай повільно через певний супротив з боку російської військової влади. В результаті, протягом війни в Росію повернулося неповних 40 тисяч бранців, що складало мізерний відсоток від загальної кількості тих, хто перебував в австро-німецькому полоні. Інтернування хворих до нейтральних країн мало ще менші результати – всього лише приблизно 2,5 тисячі російських військовополонених.

3) Для майже 2,5 млн. російських полонених перебування у таборах Німеччини та Австро-Угорщини тривало декілька років. Наприкінці першого року війни в Центральних державах вже було сформовано систему утримання полонених, яка складалася зі спеціальних пересильних таборів, де новоприбулі полонені перебували нетривалий час і звідти направлялися до постійних місць утримання у великих стаціонарних таборах. Обов'язковим стало розселення військовополонених за ранговим принципом: рядових розміщували окремо від офіцерського складу.

Найскладнішою проблемою при утриманні бранців виявилось їх харчове забезпечення. Якщо спочатку їхній раціон мав прирівнюватися до пайка військовослужбовців Центральних держав, то згодом, через посилення продовольчої кризи в цих країнах, пайок полонених було зменшено і прирівняно до пайка цивільного населення. Окрім того, більшість натуральних продуктів було замінено сурогатами. В результаті, російські полонені фактично голодували. Дещо кращою ситуація з харчуванням була в середовищі російських військовополонених офіцерів, які отримували щомісяця жалування, яке передбачалося міжнародними угодами.

Ще однією проблемою був санітарно-гігієнічний стан в таборах. Під час зими 1914-1915 р. таборами прокотилися хвиля епідемій тифу та холери, викликані холодними непристосованими приміщеннями та недостатнім харчуванням, а також відсутністю належного медичного обслуговування, що призвело до високої смертності серед полонених. Точних даних про кількість померлих немає, їх число варіюється у різних джерелах від кількох десятків тисяч до кількох сотень

тисяч російських полонених. Враховуючи сумний досвід першого року війни, на кінець 1915 р. санітарний стан таборів було суттєво покращено.

В таких складних умовах, російським полоненим все ж вдалося налагодити власне дозвілля. Зокрема, в таборах проводилися богослужіння, діяли табірні бібліотеки, за ініціативою німецьких та австро-угорських табірних адміністрацій відкривалися школи, в яких російські солдати вивчали грамоту, іноземні мови тощо. Про результативність навчання говорить той факт, що після повернення з полону більша частина російських солдат знала грамоту, і лише незначна кількість колишніх полонених так і не вміла читати та писати. В офіцерському середовищі дозвілля було більш різноманітним.

Невід'ємною складовою табірною побуту були табірні покарання, яким за період полону піддалися, мабуть, усі бранці без винятку. Система покарань вирізнялася різноманітністю форм. Найбільш розповсюдженим був арешт на різні терміни та з різними умовами утримання, залежно від міри провини. Також в Німеччині та Австро-Угорщині існували спеціальні штрафні табори, в яких утримували пійманих втікачів та найбільших порушників табірної дисципліни.

Ще однією складовою табірною досвіду стала пропаганда, яка проводилася в середовищі бранців. З боку австро-угорських та німецьких владних органів пропаганда спрямовувалася, по-перше, на підірив авторитету Росії в середовищі військовополонених, яка, мовляв, кинула їх напризволяще, а, по-друге, на поширення в їхньому середовищі національних ідей з метою посилення відцентрових тенденцій в Росії та підризу її внутрішньої цілісності. З цією метою навіть створювалися окремі табори для утримання бранців за національною приналежністю, де умови проживання були дещо кращими. Революційна пропаганда здійснювалася політичними емігрантами, які в середовищі полонених знайшли вдалу аудиторію. Табори заповнювала література революційного характеру, що заохочувалося військовою владою Центральних держав.

4) Абсолютно новою виявилася практика масового використання праці військовополонених. Трудова зайнятість бранців, яка спочатку не планувалася, станом на середину 1915 р. набула економічної доцільності. В умовах, коли до

діючої армії в Німеччині та Австро-Угорщині було мобілізовано практично все здорове чоловіче населення, наявність сотень тисяч робочих рук з числа бранців була вагомим економічним фактором, що дало можливість хоча б частково компенсувати брак власної робочої сили.

Використання полонених на роботах регулювалося спеціальними правилами, які видавалися в Центральних державах. Ними передбачалося використання бранців в усіх галузях народного господарства. Оскільки в основній своїй масі російські полонені були селянами, переважну їх більшість залучали до сільськогосподарських робіт. На таку роботу бранці добровільно зголошувалися, оскільки там було дещо кращим харчування. В умовах тотальної війни, коли всі ресурси спрямовувались на досягнення перемоги будь-якою ціною, військовополонених, в обхід усіх міжнародних договорів, використовували і на військових роботах, де умови були найважчими, а шанси вижити мінімальними.

В результаті залучення бранців до різного роду робіт, під час війни в Німеччині працювало 90 % усіх російських полонених, в Австро-Угорщині – 95 %. З метою заохочення полоненим виплачувалася мінімальна плата за здійснювані роботи. Для полегшення управління полоненими, з їхнього середовища формували різні за чисельністю робітничі команди, які під конвоєм направлялися до місця роботи. У селянські господарства більшість бранців направлялися по 1-2 особи і вони перебували під наглядом їх власників. Завдяки масовому використанню праці військовополонених, Німеччині та Австро-Угорщині вдалося, з одного боку, частково компенсувати нестачу власної робочої сили, а з іншого, мінімізувати, а подекуди й повністю покрити витрати на їхнє утримання.

5) Попри облаштування побуту та налагодження системи утримання російських бранців, їх морально-психологічне становище було вкрай різним та нестійким. Моральний стан бранців визначала низка чинників: емоційна стійкість, ставлення з боку табірної охорони, умови праці, можливість спілкуватися з рідними та полковими товаришами та деякі інші. Дехто сприймав полон, як порятунок від загибелі на полі бою, дехто – як ганьбу.

Найважчим був час одразу ж після потрапляння в полон. Полонений опинявся сам-на-сам зі своїми переживаннями та страхами. В таборі, в умовах повного обмеження свободи пересування, перебування під цілодобовим наглядом озброєної охорони, в умовах постійного недоїдання тощо, в середовищі бранців виникали спалахи агресії, які іноді змінювалися апатією. Всі помисли спрямовувались на здобуття додаткового харчування, іноді доходило до бійок за скоринку хліба чи зайвий черпак бовтанки. В середовищі російських полонених частими були спроби втеч, які рідко закінчувалися вдало, пійманих піддавали суворим покаранням, проте охочих втекти було багато.

З часом більшість військовополонених все ж змогла адаптуватися. Дехто пішов працювати в табірні майстерні, декого в якості помічників було залучено до роботи в табірній адміністрації, а більшість з середини 1915 р. взагалі була направлена на різного роду роботи, до яких уже бранці пристосовувалися залежно від умов праці. Залучення рядових полонених до робіт звільняло їх від постійного перебування у закритому просторі, вони знайомилися та спілкувалися з місцевими жителями, вивчали мову, набували нового досвіду, у декого навіть утворювалися сім'ї.

б) Під час війни на порядку денному Росії постало питання надання допомоги своїм співвітчизникам у полоні. І якщо у союзних Росії державах допомога була поставлена на належному рівні із залученням постійних державних дотацій та успішним функціонуванням громадських організацій, то у самій Росії явище військового полону було напівзакритою темою, а царський уряд майже повністю усунувся від надання допомоги бранцям у Німеччині та Австро-Угорщині, обмежившись кількома фінансовими виплатами та віддавши цей сегмент роботи на відкуп громадських організацій.

Незважаючи на пасивне ставлення офіційної влади до проблеми бранців, діяльність російських організацій, спрямована на надання допомоги полоненим у ворожих державах, була розпочата з перших днів війни. Російське товариство Червоного Хреста, Комітет Голіцина, Московський міський комітет та інші подібні філантропічні організації вели свою діяльність усіма доступними їм

способами: наводили довідки про місцезнаходження полонених, налагоджували зв'язки із подібними організаціями нейтральних країн, ввели до використання трафаретні пакунки для полонених, здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення Російської імперії тощо. Однак, насторожене, а часто й відверто вороже ставлення уряду до їхньої діяльності, відсутність досвіду подібної роботи, зтяжний характер війни та прихована конкуренція між організаціями не дозволили благодійній діяльності досягти повноцінного успіху. Суттєвим недоліком в їхній роботі стала відсутність скоординованих спільних дій. Кожна із них діяла на власний розсуд, що спричиняло асиметричність допомоги: деякі табори опікувалися кількома організаціями, а деякі перебували поза їх увагою взагалі.

Зміни влади в Росії впродовж 1917 р. не принесли суттєвого покращення у справі надання допомоги полоненим. Внутрішньополітична боротьба, прихід до влади більшовиків, підписання Брест-Литовського договору – все це було причиною того, що допомога бранцям й надалі не була належним чином організована, а після виходу Росії з війни постало нове завдання – організувати повернення додому мільйонів військовополонених.

7) Процес репатріації військовополонених відбувався на тлі складних внутрішньополітичних проблем молодой Радянської держави, в умовах післявоєнної розрухи, що ускладнювалося наростанням революційних подій в Австро-Угорщині та Німеччині та неприязним ставленням до радянської влади з боку колишніх союзників по Антанті.

Повернення російських військовополонених на батьківщину затягнувся на довгих три роки і завершився повністю лише в 1921 р. Складність полягала у тому, що у Брест-Литовську було взято за основу принцип обміну «голова за голову», що було вигідним для Німеччини та вкрай невигідним для Радянської Росії (у Росії перебувало у рази менше німецьких бранців, ніж російських в Німеччині). З Австро-Угорщиною Росія перебувала приблизно на паритетних умовах по кількості захоплених бранців. Втім, небажання повертати полонених спостерігалось з обох боків, оскільки наприкінці війни більшість їх працювала в

різних галузях економіки, в основному на зборі урожаю, тому їх зняття з робіт було неприпустимим.

Окрім того, колишні союзники Росії, налякані приходом більшовиків до влади, вирішили взяти під свій контроль повернення російських полонених додому. В середовищі бранців здійснювалася агітація за вступ до білогвардійських частин, тим, хто погодиться, обіцяли першочергову відправку на батьківщину. Згодом Англія та Франція відмовились від контролю за поверненням російських полонених. Після Комп'єнського перемир'я, вартові залишили усі табори, бранці були зняті з продовольчого балансу Німеччини та Австро-Угорщини, що змусило останніх самостійно шукати спосіб повернутися додому. Новостворені радянські представництва не справлялися з роботою, значна частина полонених поверталася на свій власний розсуд, часто долаючи шлях у переповнених, непристосованих потягах, іноді навіть на дахах вагонів. Та після повернення в Росію на них чекало нове випробування – утворені органи Центрального комітету у справах полонених та біженців не справлялися з напливом колишніх бранців, не вистачало продовольства та належної медичної допомоги.

Таким чином, військовий полон у роки Першої світової війни слід вважати гуманітарною катастрофою. На фронтах була відправлена найдієздатніша частина російських підданих в розквіті фізичних сил та життєвої енергії, значна частина яких невдовзі потрапила до військового полону. Життя в таборах озлоблювало та морально спустошувало, ламало долі цих людей, розривало внутрішній зв'язок між ними та батьківщиною. Після повернення з полону, в якому люди зазнали небачених принижень та страждань, їх чекав ще один, мабуть не менш болісний удар – колишні полонені виявилися нікому не потрібними, їм не знайшлося місця в оновленому, повоєнному житті держави. Озлобленість та душевна порожнеча перетворювали їх на готовий авангард громадянської війни, в якій чимало колишніх полонених брали активну участь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Российский государственный исторический архив,

г. Санкт-Петербург (РГИА)

Ф. 565. Департамент Государственного казначейства МФ. 1788-1919.

Оп. 15, Отделение I, стол I.

1. Д. 220. Справка по вопросу о положении русских военнопленных в Германии и в Австрии, б. г., 1 л.

Ф. 796. Канцелярия Синода. 1915 г.

Оп. 200, отделение II, стол I.

2. Д. 335. Об оказании содействия комитету по оказанию помощи русским военнопленным, 1915, 5 л.

Ф. 797. Канцелярия обер-прокурора Синода. 1704-1917 гг.

Оп. 86, Отделение II, стол III.

3. Д. 346. Об оказании помощи русским военнопленным в неприятельских странах, 1916 г., 11 л.

Ф. 1088. граф С.Д. Шереметев. 1560-1919 гг.

Оп. 2.

4. Д. 158. Письма врача Г.Смирнова (из лагеря военнопленных в Германии г. Касель) гр. Екатерине Павловне Шереметевой (рожд. кн. Вяземской), 31 декабря 1915 г. – 18 апреля 1916 гг., 11 л.

5. Д. 165. Письма военнопленных из-за границы гр. Екатерине Павловне Шереметевой и другим лицам, 1915-1917 гг., 111 л.

6. Д. 166. Письма разных лиц гр. Екатерине Павловне Шереметевой по поводу розыска русских пленных в Германии и оправки им посылок, март 1916 – март 1917 гг., 17 л.

Ф. 1090. Шингарев Александр Иванович. 1894-1918 гг.

Оп. 1.

7. Д. 179. Лисынов К. Русские военнопленные в Германии. Иллюстрированный доклад, 1916 г., 78 л.

Ф. 1276. Совет Министров. 1905-1917 гг.

Оп. 10.

8. Д. 909. Об отпуске средств в распоряжение МИД, Главного Управления Красного Креста и некоторых благотворительных учреждений на оказание помощи русским военнопленным в Германии и Австро-Венгрии, 1914-1916 гг., 182 л.

Оп. 11.

9. Д. 1116. По докладной записке уполномоченного Российского Общества Красного Креста В.В. Маркозова императрице Александре Федоровне о положении дела по оказанию помощи военнопленным и о постановке военной цензуры, 1915 г., 40 л.

10. Д. 1230. Анонимные письма об ограничении прав немецких подданных в России и о принятии мер для защиты русских пленных в Германии, 1915 г., 10 л.

Оп. 14.

11. Д. 421. Дело по проекту Положения о Центральном Комитете по делам о военнопленных при Главном Управлении Российского Общества Красного Креста, март-июль 1917 г., 47 л.

Ф. 1289. Главное Управление почт и телеграфов МВД. 1877-1917 гг.

Оп. 13, Отделение XI, стол I.

12. Д. 347. О просмотре корреспонденции военнопленных, 1916 г., 78 л.

Оп. 13 (Международная часть).

13. Д. 393. Журналы заседаний Центрального Комитета по делам о военнопленных при Главном Управлении Российского Общества Красного Креста, 1917 г., 311 л.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧО)

Ф. 3. Крайове управління Буковини м. Чернівці. 1854-1918 рр.

Оп. 1.

14.Спр. 12261. Матеріали зі встановлення місця знаходження австрійських військовослужбовців, які знаходяться в полоні, здійснення нагляду за листуванням їх з членами сім'ї та з інших питань, які стосуються австрійських військовополонених у Росії та Сербії, 23 квітня 1915 р. – 16 квітня 1917 р., 85 арк.

15.Спр. 12672. Накази Міністерства внутрішніх справ щодо порядку поводження з військовополоненими, 1 січня 1916 р. – 18 липня 1916 р., 3 арк.

16.Спр. 12673. Директивні вказівки Міністерства внутрішніх справ і Міністерства громадських робіт щодо порядку поводження з членами іноземних місій, які об'їжджають табори військовополонених на території Австрії, 19 січня 1916 р., 2 арк.

17.Спр. 12865. Річний звіт про діяльність довідкового бюро у справах військовополонених і Австрійського комітету Червоного Хреста за 1916 р., 15 березня 1917 р., 8 арк.

18.Спр. 12867. Циркуляр Військового Міністерства щодо посилення контролю над військовополоненими, 24 листопада 1917 р., 1 арк.

19.Спр. 12868. Директивні вказівки Міністерства внутрішніх справ в м. Відень щодо порядку перевезення військовополонених залізницею, 19 жовтня 1917 р., 2 арк.

20.Спр. 13085. Директивні вказівки Військового Міністерства в м. Відень щодо порядку репатріації військовополонених, 8 березня – 1 листопада 1918 р., 16 арк.

Оп. 2.

21.Спр. 31604. Вказівки Військового Міністерства щодо ведення обліку заробітків військовополонених, 1916 р., 1 арк.

22.Спр. 31800. Директивні вказівки Міністерства внутрішніх справ щодо порядку використання на роботах військовополонених та щодо порядку їх їх оплати, 1917-1918 рр., 6 арк.

23.Спр. 32424. Інструкції Міністерства сільського господарства щодо порядку використання на сільськогосподарських роботах російських

військовополонених впродовж періоду від укладення перемир'я до їх репатріації, 1918 р., 16 арк.

24.Спр. 33062. Директивна вказівка Військового Міністерства щодо заходів для здійснення контрреволюційної пропаганди серед російських військовополонених, 1918 р., 4 арк.

Ф. 4. Чернівецьке повітове управління. 1856-1918 рр.

Оп. 1.

25.Спр. 1265. Директивна вказівка Міністерства внутрішніх справ про заборону допускати сторонніх осіб в табори для військовополонених, 1914 р., 1 арк.

26.Спр. 1620. Директивні вказівки Міністерства внутрішніх справ м. Відень про порядок видачі дозволів російським полоненим на проживання в Австрії, 1918 р., 1 арк.

27.Спр. 2191. Директивні вказівки крайового управління Буковини за 1918 р., 136 арк.

Ф. 7. Заставнянське повітове управління. 1856-1918 рр.

Оп. 1.

28.Спр. 446. Директивні вказівки Військового Міністерства за 1918 р., 56 арк.

29.Спр. 448. Директивні вказівки президіуму крайового управління Буковини за 1918 р., 84 арк.

Ф. 8. Кіцманське повітове управління. м. Кімань, 1858-1918 рр.

Оп. 1.

30.Спр. 71. Директивні вказівки Міністерства внутрішніх справ за 1912, 1918 рр., 13 арк.

31.Спр. 306. Директивні вказівки та повідомлення Міністерства внутрішніх справ за 1917-1918 рр., 30 арк.

Опубліковані документи, нормативно-правові акти та розпорядження

32.Бажаємо до України! / [упоряд. О.В. Добржанський, В.П. Старик]. – Одеса: Маяк, 2008. – 1168 с.

33.Базилевич М.П. Альбом снимков из жизни русских пленных в Германии и Австрии / М.П. Базилевич. – Пг.: Тип. Т-ва А.С. Суворина – «Новое время», б.г. – 40 с.

34.Бартенев А. Что такое плен и как его избежать / А. Бартенев. – Пг.: Издание автора, 1917. – 31 с.

35.Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / [упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 356 с.

36.В плену у немцев. С 16-ю фотографическими снимками. – Пг.: Типография министерства внутренних дел, 1915. – 18 с.: ил.

37.В плену. О помощи находящимся в плену русским солдатам / сост. В.П. Обнинский; Всероссийский Земский Союз. – М., 1916. – 20 с.

38.В свой полк из плена через шесть границ. Новые документы о М.Н. Тухачевском / [публ. подготов. В.М. Шабанов] // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 5. – С. 90-92.

39.Виклад звіту делегації СБУ у складі Луніва та Михайла Гаврилка про відвідання табору військовополонених російської армії у Саморії // Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / [упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Технодрук, 2014. – С. 46-47.

40.Военные обычаи в сухопутной войне. Составлено германским Генеральным Штабом в 1902 г. / [перев. с нем. Генерального Штаба полковник Михельсон]. – СПб.: Военная типография, 1904. – 76 с.

41.Годовой отчет Книжного Отдела (с сентября 1915 по 1 сентября 1916 г.) // Журнал № 57 заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным. 21 февраля 1917. – М., 1917. – С. 6-9.

42.Голос из плена / По зову совести. Неизвестная публицистика В.Г.Короленко 1917-1919 гг. / [вступ. замет., публ., комент С.Н. Дмитриева] // Советская литература. – 1990. – № 11. – С. 103-104.

43.Декрет Французского Национального Собрания от 4 мая 1792 года о военнопленных // Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. От Французской революции до империалистической войны. – М.: Литиздат Н.К.И.Д., 1925. – С. 11-12.

44.Договор между Правительствами РСФСР и УССР, с одной стороны, и Правительством Австрийской Республики – с другой. 5 июля 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.А. Белов, Е.С. Гармаш, С.М. Майоров и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1959. – С. 12-13.

45.Договор между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Венгрией – с другой, об обмене военнопленных и интернированных гражданских лиц. 28 июля 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 4. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Л.С. Гапоненко, Г.К. Деев, Н.Н. Калинин и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1960. – С. 242-246.

46.Доклад Заведующего Центральным Справочным Бюро о военнопленных профессора И.А. Овчинникова по вопросу об организации помощи военнопленным учреждением специального Комитета // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 1. – С. 107-109.

47.Доклад председателя состоящего под Августейшим покровительством Её Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны Комитета по оказанию помощи русским военнопленным, находящимся во вражеских странах, Сенатора князя Н.Д. Голицына Главному Управлению Российского Общества Красного Креста // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 3. – С. 886-894.

48.Доклады сенатора А.Д. Арбузова и В.В. Маркозова о Стокгольмском Совещании // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 1. – С. 112-117.

49.Документы о немецких зверствах в 1914-1918 гг. / Управление государственными архивами НКВД СССР. – М.: Огиз, Госполитиздат, 1942. – 79с.

50.Дополнительное к Берлинскому соглашению между Россией и Германией от 19 апреля 1920 года соглашение о эвакуации на родину транзитом через Латвию и Литву пленных и интернированных обеих сторон. 22 января 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.А. Белов, Е.С. Гармаш, С.М. Майоров и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1959. – С. 489-490.

51.Дополнительное соглашение к заключенному 19 апреля 1920 года Соглашению между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германской Империей о возвращении на родину военнопленных и гражданских интернированных обеих стран. 6 мая 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 4. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Л.С. Гапоненко, Г.К. Деев, Н.Н. Калинин и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1960. – С. 105-109.

52.Дополнительное соглашение к Соглашению о возвращении на родину военнопленных и гражданских интернированных обеих Сторон, заключенному в Копенгагене 5 июля 1920 года между Правительствами Российской и Украинской Социалистических Советских Республик и Правительством Австрийской Республики. 7 декабря 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 4. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Л.С. Гапоненко, Г.К. Деев, Н.Н. Калинин и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1960. – С. 624-629.

53.Дополнительное соглашение между РСФСР и Германией о возвращении на родину военнопленных и гражданских интернированных. 7 июля 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.А. Белов, Е.С. Гармаш, С.М. Майоров и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1959. – С. 14-16.

54.Женевская конвенция 1906 года. Конвенция для улучшения участи раненых и больных в действующих армиях // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим

указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – С. 15-22.

55. Журнал № 119 Особого Совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства. Заседание 5 ноября 1916 г. // Журналы Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства. 1915-1918 гг. / ред. коллегия: Л.Г. Бескровный (гл. ред.) и др. – М., 1977. – Ч. 4. – С. 661-670.

56. Журнал № 137 особого Совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства. Заседание 21 января 1917 года // Журналы особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства. 1915 – 1918 гг. / ред. коллегия: Л.Г. Бескровный (гл. ред.) и др. – М., 1978. – Ч. 1. – С. 101-116.

57. Журнал № 57 заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным. 21 февраля 1917 года. – М., 1917. – 30 с.

58. Журнал № 58 заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным. 27 февраля 1917 года. – М., 1917. – 4 с.

59. Журнал № 59 заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным. 26 марта 1917 года. – М., 1917. – 3 с.

60. Журнал № 60 соединенного заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным, Отделов помощи русским военнопленным Всероссийских Городского и Земского Союзов, Объединенной Организации помощи русским военнопленным, Московского Отделения Особого Комитета помощи военнопленным и Объединенной Санаторно-Курортной Комиссии. 21 января 1917 года. – М., 1917. – 3 с.

61. Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста Германии, Австро-Венгрии и России, состоявшегося под покровительством Его Королевского Высочества Принца Карла Шведского, Председателя Шведского Общества Красного Креста, в ноябре 1915 года в гор. Стокгольме // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост.,

предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – С. 33-44.

62.Зверства немцев в войну 1914-1918 гг. (из документов Первой мировой войны) / сост. З.З. Михайлович и Л.И. Полянская; Архивный отдел Управления НКВД по Ленинградской области. – Л.: Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1943. – 104 с.: ил.

63.Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали / [упоряд. О.В. Добржанський, В.П. Старик]. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – 512 с.;

64.Из жизни наших героев воинов. Описанные здесь случаи немецких зверств взяты из подлинных дел Чрезвычайной Следственной Комиссии. – Пг., 1916. – 32 с.

65.Из листування Міністерства публічних робіт Австрії з Крайовим управлінням Буковини щодо використання праці російських військовополонених // Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / [упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Технодрук, 2014. – С. 103-104.

66.Из повідомлень у Міністерство війни (Kriegsministerium) Австро-Угорщини у Відні про відокремлення українців із середовища військовополонених російської армії і направлення їх у м. Фрайштадт (Горішня Австрія) для ведення серед них української агітації за вступ їх у військові антиросійські формування // Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / [упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Технодрук, 2014. – С. 61-62.

67.Из розпорядження МВС Австрії Крайовому управлінню Буковини щодо використання праці російських військовополонених // Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / [упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Технодрук, 2014. – С. 239.

68.Как сносятся с военнопленными? – М., 1915. – 8 с.

69.Краткий очерк деятельности состоящего под Августейшим Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны Покровительством Комитета по оказанию помощи русским военнопленным, находящимся во вражеских странах, за год его существования (июнь 1915-1916 года) / Под ред. Л.А. Виноградского. – Пг.: Сенатская типография, 1916. – 46 с.: прил.

70.Лагерные правила для лагеря военнопленных офицеров в гор. Торгау. – Б.м., 1915. – 14 с.

71.Навоев П. Как живет наш пленный в Германии и Австро-Венгрии / П. Навоев. Изд. 8-е. – Пг.: Военная типография императрицы Екатерины Великой, 1916. – 47 с.

72.Навоев П. Что ожидает, добровольно сдавшегося в плен, солдата и его семью? Беседа с нижними чинами / П. Навоев. – Пг.: Военная типография Императрицы Екатерины Великой, 1916. – 17 с.

73.Наши военнопленные в Германии и Австро-Венгрии (По дополнительным сведениям). – Пг.: Сенатская типография, 1917. – 49 с.

74.Некоторые цифры Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 7. – С. 77-80.

75.Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Австро-Венгрии. Между 15 и 17 мая 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 303-305.

76.Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Австрии. 5 марта 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 87-89.

77.Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии. 22 августа 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 237.

78.Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии. 27 августа 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 238.

79.Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии. 9 октября 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 259-260.

80.О прекращении выдачи пайка семьям добровольно сдавшихся в плен и дезертиров. 29 апреля 1915г. № 126 // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. Отдел первый. Первое полугодие. – Пг.: Сенатская типография, 1915. – С. 3.

81.Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии с 29 апреля 1915 г. по 1 января 1916 г. Т. 1. – Пг.: Сенатская типография, 1916. – 499 с.

82.Объяснительная записка к проекту Положения о Центральном Комитете по делам о военнопленных при Главном Управлении Российского Общества Красного Креста // Журнал № 61 заседания Соединенного Совещания Организаций помощи русским военнопленным Московского Городского Комитета, Всероссийских Городского и Земского Союзов и Объединенной Организации помощи русским военнопленным. 26 марта 1917 года. – М., 1917. – С. 4-6.

83.Отчет Волынского Отдела особой Комиссии Комитета помощи русским военнопленным за время с 11 июля 1916 г. по 1 июля 1917 г. – Житомир: Волынская Губернская типография, 1917. – 40 с.

84.Отчет Казанского Отдела Особой Комиссии Комитета по оказанию помощи русским военнопленным (с 15-го февраля по 1-е сентября 1916 года). – Казань: Лито-Типографическое Товарищество «Умид», 1917. – 23 с.

85.Отчет Книжного Отдела о высланных книгах в германские и австрийские лагеря, Англию, Швецию и Данию // Журнал № 57 заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным. 21 февраля 1917. – М., 1917. – С. 12-23.

86.Отчет Книжного Отдела с 1 сентября 1916 года по 1 января 1917 года // Журнал № 57 заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным. 21 февраля 1917. – М., 1917. – С. 10-11.

87.Отчет коллежского советника Шарина, командированного Центральным Справочным Бюро о военнопленных в города Выборг и Торнео для ознакомления с порядком пересылки почтовых отправлений, предназначенных для военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 4. – С. 1200-1205.

88.Отчет Народного Комиссариата Иностранных дел РСФСР VII Съезду Советов за период с ноября 1918 г. по декабрь 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 599-621.

89.Отчет об осмотре делегацией, состоящей из представителя Датского Красного Креста, капитана Späth и представительницы Русского Красного Креста, сестры милосердия Е.А. Самсоновой, русских военнопленных, расположенных в районах: I, III, части IV, XVII и XX корпусов, а также в Саксонии. Составлен 1 декабря 1915 года // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 5. – С. 1533-1577.

90.Отчет Особого Комитета помощи военнопленным при Центральном справочном бюро о военнопленных Российского общества Красного Креста // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 8. – С. 2723-2767.

91.Отчет по осмотру лагерей военнопленных в Германии сестры милосердия П.А. Казем-Бек. – Пг.: Государственная Типография, 1916. – 46 с.

92.Положение о военнопленных. Высочайше утвержденное 7 октября 1914 г. Положение Совета Министров // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – С. 45-57.

93.Положение о Центральном Комитете по делам о военнопленных при Главном Управлении Российского Общества Красного Креста // Журнал № 61 заседания Соединенного Совещания Организаций помощи русским военнопленным Московского Городского Комитета, Всероссийских Городского и Земского Союзов и Объединенной Организации помощи русским военнопленным. 26 марта 1917 года. – М., 1917. – С. 6-8.

94.Положение русских военнопленных в Германии и меры к его улучшению. Доклад члена Московского Отделения состоящего при Центральном Справочном Бюро о военнопленных Особого Комитета Помощи военнопленным Д.С. Навашина. – СПб.: Государственная типография, 1915. – 16 с.

95.Помощь военнопленным / По зову совести. Неизвестная публицистика В.Г. Короленко 1917-1919 гг. / [вступ. замет., публ., комент С.Н. Дмитриева] // Советская литература. – 1990. – № 11. – С. 107.

96.Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – С. 23-32.

97.Проект международной декларации о законах и обычаях войны (составленный конференцией в Брюсселе, в 1874 г.) // Приложение к: Мартенс Ф.

Восточная война и Брюссельская конференция 1874-1878 г. / Ф. Мартенс. – СПб., 1879. – С. 19-36.

98.Проект международной конвенции о законах и обычаях войны // Приложение к: Мартенс Ф. Восточная война и Брюссельская конференция 1874-1878 г. / Ф. Мартенс. – СПб., 1879. – С. 1-18.

99.Радиограмма Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, Центральному Совету Берлина, всем Советам Германии. 21 января 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 38-39.

100.Резанов А.С. Солдатская памятка о немецких зверствах / А.С. Резанов. – Пг., 1915. – 56 с.

101.Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах) / Центральное статистическое управление. – М., 1925. – 103 с.

102.Русские в плену у австрийцев / Приложение к журналу: «Церковные ведомости». – 1 полугодие, 1916. – № 26. – Пг.: Суподальная типография, 1916. – 32 с.

103.Русские в плену у германцев / Приложение к журналу: «Церковные ведомости». – 1 полугодие, 1916. – № 26. – Пг.: Суподальная типография, 1916. – 24 с.

104.Русско-Австро-Венгерский Дополнительный договор к Мирному договору, заключенному между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 183-195.

105.Русско-Германский Дополнительный договор к Мирному договору, заключенному между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7

ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 166-183.

106.Русско-германский протокол об основных положениях для взаимного обмена пригодных к службе военнопленных. 24 июня 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 679-680.

107.Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – 84 с.

108.Соглашение между Правительствами РСФСР и УССР, с одной стороны, и Правительством Венгрии – с другой, о возвращении на родину военнопленных. 21 мая 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 539-541.

109.Соглашение между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой стороны, о возвращении на родину раненых или больных военнопленных. 25 января (7 февраля) 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 639-643.

110.Соглашение между РСФСР и Австро-Венгрией об отправке на родину здоровых военнопленных. 3 июня 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел

СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 678-679.

111.Соглашение между РСФСР и Германией об отправке на родину военнопленных и интернированных гражданских лиц обеих сторон. 19 апреля 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 459-462.

112.Списки русских военнопленных, доставленные из Германии. Обзор замечаний Германского правительства о списках германских пленных, высланных из России в связи с соответствующим материалом, доставленным из Германии / Сост. И.С. Ежов; Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении Российского общества Красного Креста. – Пг.: Невская типография торговая, 1917. – 82 с.

113.Список мест водворения (лагерей и лазаретов) русских пленных в Австро-Венгрии, Турции и Болгарии, а также в местностях, оккупированных австрийскими войсками. (Составлено по спискам, полученным из Австро-Венгрии, Турции и Болгарии по 15 января 1917 г.) / Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении РОКК. – Пг.: Невская типография торговая, 1917. – 10 с.

114.Список мест водворения (лагерей и лазаретов) русских пленных в Германии и в местностях, оккупированных германскими войсками. (Составлено по спискам полученным из Германии по 15 января 1917 года) / Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении РОКК. – Пг.: Невская типография торговая, 1917. – 15 с.

115.Список мест водворения (лагерей) русских пленных в Австро-Венгрии и в местностях, оккупированных австрийскими войсками (Составлено по спискам, полученным из Австро-Венгрии по 1 февраля 1916 года) // Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии / сост. И.А. Овчинников; Центральное справочное бюро о

военнопленных при Главном Управлении РОКК. – Пг.: Государственная типография, 1916. – С. 53-66.

116.Список мест водворения (лагерей) русских пленных в Германии и в местностях, оккупированных германскими войсками (Составлено по спискам, полученным из Германии по 1 февраля 1916 года) // Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии / сост. И.А. Овчинников; Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении РОКК. – Пг.: Государственная типография, 1916. – С. 33-51.

117.Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии / Сост. И.А. Овчинников; Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении РОКК. – Пг.: Государственная типография, 1916. – 66 с.

118.Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в неприятельских странах. Издан по распоряжению заведующего Центральным Справочным Бюро о военнопленных И.А. Овчинникова. Изд. 2-е. – Пг.: Государственная типография, 1917. – 13 с.

119.Устав Союза бежавших из плена солдат и офицеров. – М., 1917. – 16 с.

120.Центральное Справочное Бюро о военнопленных. (Доклад Заведующего Бюро профессора Генерал-майора И.А. Овчинникова Главному Управлению Российского Общества Красного Креста, заслушанный в заседаниях 20 июня, 29 июля и 18 сентября 1915 года) // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 8. – С. 3473-3504.

121.Bedingungen für den Schwerverwundeten austausch zwischen Deutschland und Rußland // Anlage 5 zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. – S. 26. – Режим доступа: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=664&pdfseite=>

122. Befondere während des gegenwärtigen Krieges getroffene Vereinbarungen // Anlage zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. – S. 4-13. – Режим доступа: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=642&pdfseitex=>

123. Camp Regulations of the Camp for Prisoners of War at Darmstadt // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control / D.J. McCarthy. – N.Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. – P. 296-302.

124. Concerning the Principles Observed in the Housing, Feeding and Clothing, as well as the Postal Traffic of Officers and Men Held Prisoners of War in Germany // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control / D.J. McCarthy. – N.Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. – P. 271-274.

125. Mit Belgien, Frankreich, Großbritannien und Rußland vereinbarte monatliche Befoldungsfäße für Kriegsgefangene Offiziere // Anlage 8 zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. – S. 31-32. – Режим доступа: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=669&pdfseitex=>

126. Orders for the Guard of the Prison Camp Working Camps // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a

History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control / D.J. McCarthy. – N.Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. – P. 332-338.

127.Regulations for the Officer Prisoner of War Camp at Burg // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control / D.J. McCarthy. – N.Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. – P. 275-280.

128.Regulations of Prisoner of War Camp at Salzwedel // McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control / D.J. McCarthy. – N.Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. – P. 281-295.

129.The Treatment of Prisoners of War in England and Germany during the first eight months of the War. – London, 1915. – 38 p.

130.World War I: a History in Documents / Frans Coetzee, Marilyn Shevin-Coetzee. – N.Y.: Oxford University Press, 2002. – 173 p.

Спогади, щоденники, листи

131.Аносов Т.Д. Прибывший из германского плена по болезни (туберкулёз и раненый) в обмен / Т.Д. Аносов. – Пг.: Изд-во «Демократическая Россия», 1917. – 1 с.

132.Базилевич М.П. Положение русских пленных в Германии и отношение германцев к населению занятых ими областей Царства Польского и Литвы. Материалы, собранные доктором М.П.Базилевичем в плену и среди 110 вернувшихся из германского плена русских врачей / М.П. Базилевич. – Пг., 1917. – 208 с.

133.Бузников А.Н. Из германского плена / А.Н. Бузников // Военнопленные врачи. Статьи. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1918. – С. 26-32.

134.Быт наших пленных в Германии (рассказ вернувшегося генерала) // Биржевые новости. – 1915. – № 333 (12 апреля). – С. 4.

135. В германском плену. Записки сестер милосердия Е.Ч. и Н.К. (Отдельный оттиск статьи, напечатанной в № 6 «Вестника Красного Креста», июнь 1915 г.). – Пг.: Государственная типография, 1915. – 59 с.

136. В плену у немцев. Воспомяя протоиерея Н.В. Семеновского, настоятеля Калишского собора. – Сергиев-Посад: Типография Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1915. – 95 с.

137. В плену. Со слов бывшего в плену солдата П.З. Бахметьева записала Е. Милицына. Издание Отдела связи с фронтом при Воронежском губернском комитете В.З.С. – Воронеж: Типо-Лит. «Воронежского Издательского Т-ва», 1917. – 15 с.

138. Гринштейн Б.И. В германском плену (1914-1920 гг.) / Б.И. Гринштейн // Вопросы истории. – 1975. – № 9. – С. 115-126.

139. Гурко В.И. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914-1917 / В.И. Гурко; [пер. с англ. М.Г. Барышникова]. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2007. – 399 с.

140. Дмитриев В. Добровolec. Воспоминания о войне и плене / В. Дмитриев. – М.-Л.: Госиздат, отдел военной литературы, 1929. – 69 с.

141. Дневник военнопленного (бежавшего из германского плена ряд. Василия Кузнецова) // Новое время. – 1915. – № 14076. – С. 2-3.

142. Добров Г. Как живет наш в плену / Г. Добров. – Пг.: Типография М.И. Акинфиева, 1916. – 8 с.

143. Завещание инвалидов из плена дорогой свободной Родине. – Пг.: Государственная типография, 1917. – 8 с.

144. Из тысяч писем наших пленных в Германии мы берем наугад первое попавшееся. – Пг.: Изд-во «Демократическая Россия», б.г. – 1 с.

145. Йозефовские истории. О том, как чехи помогали русским военнопленным в 1914-1918 гг. [Электронный ресурс]; печат. по книге: Крачик К. Из жизни пленных русских у нас. – Прага, 2006 / Публ. [и вступ. ст.] О. Леонтьева // Газета «История». – 2008 (1.-15.09). – № 17 (857). – Режим доступа: http://his.1september.ru/view_article.php?id=200801705

146.Казем-Бек П. Поездка по Германии во время войны русской сестры милосердия. С прибавлением извлечения из отчета по осмотру лагерей военнопленных / П. Казем-Бек. – Пг.: Сенатская типография, 1916. – 80 с.

147.Кардо-Сысоев К. Воспоминания о плене / К. Кардо-Сысоев // Военнопленные врачи. Статьи. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1918. – С. 3-25.

148.Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925). 1914-1918 гг. / Ю. Кирш. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 104 с.

149.Кобець О. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. Вид. 5. / О. Кобець. – К.: Глобус, 1993. – 336 с.

150.Корсак В. Плен / В. Корсак. – Париж, 1927. – 238 с.

151.Краснов П.Н. Тихие подвижники. Венок на могилу неизвестного солдата Императорской Российской Армии / П.Н. Краснов. – Джорданвилль: Типография преп. Иова Почаевского. Свято-Троицкий монастырь, 1995. – 55 с.

152.Курмояров И. Страшная повесть (Рассказы русских солдат, бежавших из недр германского плена) / И. Курмояров. – Пг.: Типография Т-ва «Грамотность», 1915. – 19 с.

153.Левин К. Записки из плена. Изд. 3-е. / К. Левин. – М.: Федерация, 1931. – 220 с.

154.Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сент. 1915 – 2 июля 1916) / М. Лемке. – Пг.: Гос. издат., 1920. – 859 с.

155.Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914-1918 / Э. Людендорф; [пер. с нем.]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.

156.Маркозов В.В. Тяжелое недавнее прошлое / В.В. Маркозов. – Пг.: Типография «Биржевых Ведомостей», 1915. – 21 с.

157.Моисеенко И. В плену у немцев / И. Моисеенко. – М.: Типография Штаба Московского военного округа, 1916. – 55 с.

158.Перевод уникальной книги "Из жизни пленных русских у нас". Главы 1-6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://forum.mediaport.ua/read.php?5,291918,320725>

159.Письма из немецкого плена / Публ. [и вступ. ст.] М.В. Миловской // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв.: Альманах. – М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 1995. – [Т.] VI. – С. 467-471.

160.Письма императрицы Александры Федоровны к императору Николаю II. Т. I. – Берлин: Слово, 1922. – 642 с.

161.Поливанов А.А. Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника 1907-1916 г. Т. I. / А.А. Поливанов; [под. ред. А.М. Зайончковского, предисл. М. Павлович]. — М.: Высший военный редакционный совет, 1924. – 240 с.

162.Ратнер Й. Воспоминания [Электронный ресурс] / Й. Ратнер // Звезда. – 1999. – № 11. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/1999/11/memuar.html>

163.Румша К.Ю. Пребывание в германском плену и геройский побег из плена / К.Ю. Румша. – Пг.: Скобелевский комитет, 1916. – 106 с.

164.Руснак В. Спомини (Уривок про 1914-1923 рр.) / В. Руснак // Бажаємо до України! / [упоряд. О.В. Добржанський, В.П. Старик]. – Одеса: Маяк, 2008. – С. 236-364.

165.Самсонова Е.А. Две командировки в Германию для осмотра военнопленных / Е.А. Самсонова. – Пг.: Государственная типография, 1917. – 12с.

166.Тарасевич А.В. Отчет по обследованию лагерей и мест водворения русских военнопленных в Австрии и Венгрии / А.В. Тарасевич. – М.: Городская типография, 1917. – 28 с.

167.Тюкачев В. На чужбине / В. Тюкачев. – Иваново: Гос. изд-во Ивановской области, 1937. – 189 с.

168.Узнайте страшную правду! – Пг., 1917. – 4 с.

169.Ульянский А. В плену (1915-1918) / А. Ульяновский. – Л.: Госиздат, 1925. – 167 с.

170. Успенский А.А. В плену (продолжение книги «На войне»). Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч. I (1915-1916 гг.) / А.А. Успенский. – Каунас: Издание автора, 1933. – 160 с.

171. Успенский А.А. В плену. Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч. II (1917-1918 гг.) / А.А. Успенский. – Каунас: Издание автора, 1933. – 181 с.

172. Федорченко С. Народ на войне / С. Федорченко; [підготов. текста и вступ. статья Н.А. Трифонова]. – М.: Советский писатель, 1990. – 400 с.

173. Фомин В.Б. Среди культурных варваров. 14 месяцев в германском плену / В.Б. Фомин. – Пг.: Скобелевский комитет, 1916. – 55 с.

174. Шамурин Ю. Два года в германском плену / Ю. Шамурин. – М.: Образование, 1917. – 47 с.

175. Шуберская Е.М. Дневник командировки в Германию для осмотра русских военнопленных в июле-октябре 1916 года / Е.М. Шуберская. – Пг.: Государственная типография, 1917. – 19 с.

176. Шуберская Е.М. Доклад о положении военнопленных в Германии / Е.М. Шуберская. – Пг.: Государственная типография, 1917. – 11 с.

177. Эйрс Р.Т. С русскими в плену [Электронный ресурс] / Р.Т. Эйрс. – Режим доступа: <http://australiarussia.com/Ayres.htm>

178. Энглунд П. Первая мировая в 211 эпизодах / П. Энглунд; [пер. со шведского Т. Чесноковой]. – М.: АСТ: CORPUS, 2014. – 640 с.

179. Яблоновский А. Страшная правда (в германском плену) / А. Яблоновский. – М.: Изд-во «Свободная Россия», 1917. – 15 с.

180. Connes G.A. A POW's memoir of the First World War: the other ordeal / G.A. Connes; [translat. from French Marie-Claire Connes Wrage]. – N.Y.-Oxford, 2004. – 123 p.

181. Dennett C. Prisoners of the Great War. Authoritative statement of conditions in the prison camps of Germany / C. Dennett. – Boston-N.Y.: Houghton Mifflin Company, 1919. – 236 p.

182. McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral

Inspection and Control / D.J. McCarthy. – N.Y.: Moffat, Yard and Company, 1918. – 344 p.

183. Warnod A. Prisoner of War. With 60 Sketches by the Author / A. Warnod; [translat. by M. Jourdain]. – London: William Heinemann, 1916. – 172 p.

Періодичні видання

184. Байда. Не треба помагати полоненим // Розвага. – 1917. – Ч. 6. – С. 4-5.

185. Братская помощь русскому солдату в плену! // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 10. – С. 4214-4216.

186. Быт наших пленных в Германии (рассказ вернувшегося генерала) // Биржевые новости. – 1915. – № 333 (12 апреля). – С. 4.

187. Бюро в Копенгагене // Русский военнопленный. – 1917. – № 3. – С. 5-7.

188. В плену у немцев (Записки женщины-врача) // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 4. – С. 1251-1258.

189. Вимін полонених та інтернованих цивільних осіб між Австро-Угорщиною та Росією // Розсвіт. Часопис полонених громади «Самостійна Україна» (Раштат). – Ч. 61 (126). – 1917. – С. 4.

190. Вопрос о возвращении военнопленных на родину. Доклад Товарища председателя Центрального Комитета по делам о военнопленных Д.С. Навашина // Русский военнопленный. – 1917. – № 7. – С. 3-5.

191. Вороновский В. К участи военнопленных / В. Вороновский // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 1. – С. 78-87.

192. Всероссийское Общество Помощи Военнопленным // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 10. – С. 4217-4222.

193. Германский Красный Крест о положении военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 4. – С. 1320.

194. Голос русского пленного из Германии // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 4. – С. 1574-1575.

195. Гроссман В. Как питается Германия / В. Гроссман // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 1. – С. 282-286.

196.Дві постанови в справі полонених // Вільне слово. – 1918. – Ч. 55 (218). – С. 6-7.

197.Деятельность Комитета по обмену и эвакуации военнопленных инвалидов // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 8. – С. 2789-2790.

198.Деятельность Международного Красного Креста в Швейцарии // Трудовая Помощь. – Пг., 1915. – № 5. – С. 538-540.

199.Добровольно сдавшиеся // Русский военнопленный. – 1917. – № 4. – С. 5.

200.Жизнь в германском плену // Биржевые новости. – 1915. – № 382 (1 июня). – С. 4.

201.Заграничные учреждения помощи русским военнопленным // Русский военнопленный. – 1917. – № 6. – С. 6-7.

202.Из плена (беседа с инвалидом) // Русский военнопленный. – 1917. – № 6. – С. 3-5.

203.Интернирование в Норвегии // Русский военнопленный. – 1917. – № 7. – С. 7-8.

204.К осмотру лагерей военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 8. – С. 3518-3527.

205.Как живется в германском плену // Биржевые новости. – 1915. – № 480 (7 сентября). – С. 4.

206.Как немцы обращаются с нашими пленными (Из письма русского солдата к нижним чинам, находящимся в действующей армии) // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 2. – С. 690.

207.Как немцы содержат русских пленных. Из дневника рядового 6-й роты л.-гв. Семеновского полка Василия Кузнецова // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 8. – С. 3674-3676.

208.Книги для русских военнопленных // Русский военнопленный. – 1917. – № 3. – С. 3-5.

209.Косвен М. Вести из плена / М. Косвен // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 5. – С. 1578-1592.

210.Косвен М. Международная ревизия положения военнопленных / М. Косвен // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 5. – С. 1705-1721.

211.Краткие сведения о деятельности Русского в Берне Комитета помощи военнопленным // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 8. – С. 3505-3509.

212.Краткий очерк деятельности Объединенной Организации помощи русским военнопленным Всероссийских Городского и земского Союзов и Московского Городского Комитета (с начала мая 1916 г. по 25-е мая 1917 г.) // Русский военнопленный. – М., 1917. – № 1. – С. 7.

213.Лагерные комитеты // Русский военнопленный. – 1917. – № 4. – С. 2-3.

214.Международное бюро справок о пленных // Вестник Красного Креста. – 1914. – № 8. – С. 317.

215.Московский Городской Комитет помощи русским военнопленным и связанные с ним организации (Очерк развития деятельности) // Русский военнопленный. – 1917. – № 2. – С. 2-3.

216.Наказание наших военнопленных розгами // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 10. – С. 4423-4424.

217.Никольский Д.П. Санитарно-гигиенические условия жизни наших военнопленных во вражеских странах / Д.П. Никольский // Русский врач. – 1917. – № 43-47. – С. 562-566.

218.Новиков Е.А. У немцев. Рассказ бежавшего из плена / Е.А. Новиков // Летопись войны. – 1916. – № 89. – С. 1419-1422.

219.О расстреле русских пленных // Летопись войны. – 1916. – № 87. – С. 1400.

220.Объединение деятельности всех правительственных органов и частных учреждений, специально ведающих помощью военнопленным, в одном органе, действующем под флагом Красного Креста // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 2-3. – С. 621-626.

221.Отдел «Общение русского солдата в плену с семьей и родиной» при Московском Городском Комитете помощи русским военнопленным // Русский военнопленный. – 1917. – № 3. – С. 1-3.

222.Отношение немецких врачей к русским пленным // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 1. – С. 279-281.

223.Пашков Б. О Центральном Комитете / Б.Пашков // Русский военнопленный. – 1917. – № 5. – С. 4-6.

224.Переговоры России и Германии о содержании военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 10. – С. 4377-4378.

225.Печерский Э. Люди и звери / Э. Печерский // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 8. – С. 3676-3680.

226.Положение пленных офицеров в лагере Бурге // Летопись войны. – 1916. – № 90. – С. 1446-1447.

227.Помощь военнопленным из провинции (Отдел помощи военнопленным при ВСГ) // Русский военнопленный. – 1917. – № 2. – С. 4-5.

228.Попечительный комитет о военнопленных калеках // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 3. – С. 948.

229.Россия и военнопленные // Русский военнопленный. – 1917. – № 5 (октябрь). – С. 3-4.

230.Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия Н.Г. Масленниковой, А.В. Романовой и кн. Н.Г. Яшвиль) // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 6. – С. 2007-2026.

231.Русские пленные в Гюстрове Мекленбургском (Из рассказа французского пленного санитаря) // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 8. – С. 3686-3695.

232.Скромное геройство (из рядов французской армии) // Русские ведомости. – № 217 (21 сентября). – 1916. – С.3.

233.Снабжение военнопленных русских пищевыми продуктами // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 1. – С. 250-251.

234.У справі відшкодування за каліцтва // Шлях. Зальцведель. – 1919. – Ч. 23 (21 травня). – С. 4.

235. Устинов В.М. Отчет о деятельности Московского Справочного Бюро о военнопленных с 10 марта 1915 г. по 10 марта 1916 г. / В.М. Устинов // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 6. – С. 2027-2040.

236. Ухвали й бажання інтернаціональних Червоних Хрестів на четвертий рік війни // Розсвіт Часопис полонених громади «Самостійна Україна» (Раштат). – Ч 62 (127). – 1917. – С. 3.

237. Хроника // Русский военнопленный. – 1917. – № 4. – С. 6.

Художня література

238. Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка / Я. Гашек; [пер. з чеської С. Масляк]. – К.: Дніпро, 1990. – 715 с.

239. Пикуль В.С. Честь имею / В.С. Пикуль // Пикуль В.С. Честь имею Миниатюры / В.С. Пикуль. – М.: Вече, АСТ, 2004. – С. 5-564.

240. Ремарк Э.М. На Западном фронте без перемен / Э.М. Ремарк; [пер. с нем. Ю.Н. Афонькина]. – СПб.: Кристалл, 2001. – 224 с.

241. Толстой А.Н. Хождение по мукам. Т. 1. / А.Н. Толстой. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 576 с.

242. Федин К. Города и годы. Роман / К.А. Федин. – М.: Художественная литература, 1978. – 511 с. – (Классики и современники. Советская литература).

Автореферати

243. Абдрашитов Э.Е. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных Первой мировой войны: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Э.Е. Абдрашитов; Казанск. гос. ун-т. – Казань, 2003. – 22 с.

244. Васильева С.Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / С.Н. Васильева; Нижневартонск. пед. ин-т. – М., 1997. – 24 с.

245.Воробчук О.Я. Польське питання у політиці Росії в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.Я. Воробчук; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с.

246.Гатауллиная Л.Р. Религиозно-политическая пропаганда среди российских военнопленных-мусульман в Германии: 1914-1922. Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л.Р. Гатауллиная; ФГАОУВПО «Казанск. (Приволжский) федеральный ун-т». – Казань, 2011 – 23 с.

247.Гергилева А.И. Военнопленные Первой мировой войны на территории Сибири: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.И. Гергилева; Сибирский гос. технолог. ун-т. – Красноярск, 2006. – 22 с.

248.Дмитрієва О.Є. Чеські та словацькі військовополонені у Росії: гуманітарний аспект (1914-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.Є. Дмитрієва; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 21 с.

249.Заполовський В.М. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.М. Заполовський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2001. – 20 с.

250.Идрисова Э.С. Иностраные военнопленные Первой мировой войны на Южном Урале в 1914-1921 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Э.С. Идрисова; ГОУ ВПО «Оренбургский государственный педагогический университет». – Оренбург, 2008. – 24 с.

251.Кривошеева Л.М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.М. Кривошеева; Запорізький нац. університет. – Запоріжжя, 2009. – 21 с.

252.Нагорная О.С. Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О.С. Нагорная; ГОУ ВПО «Южно-Уральский государственный университет». – Челябинск, 2011. – 42 с.

253.Нечаєва-Юрійчук Н.В. Вплив Першої світової війни на соціально-психологічний стан західноєвропейського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н.В. Нечаєва-Юрійчук; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2000. – 18 с.

254.Ниманов Б.И. Особенности и основные факторы содержания и хозяйственной деятельности военнопленных в 1914-1917 годах в Поволжье: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Б.И. Ниманов; РУДН. – М., 2009. – 24 с.

255.Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.О. Ореховський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997. – 20 с.

256.Попик С.Д. Українське питання в політиці Австрії в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С.Д. Попик; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1996. – 23 с.

257.Саєвич Й.Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / Й.Й. Саєвич; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – 21 с.

258.Срібняк І.В. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914-1924 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.В. Срібняк; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2000. – 40 с.

Монографії та статті

259. Абдрашитов Э.Г. Российские военнопленные в пропагандистской компании Германии / Э.Г. Абдрашитов // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории / Отв. ред. В.Н. Садченко. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2013. – Вып. 14. – С. 31-46.

260. Абдрашитов Э.Е. Исторические предпосылки принятия и правоприменительная практика Стокгольмских конвенций 1915 года / Э.Е. Абдрашитов // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2012. – № 8. – С. 91-94.

261. Абдрашитов Э.Е. О социальной ностальгии российских военнопленных в Первой мировой войне / Э.Е. Абдрашитов // СОЦИС. – 2006. – № 4. – С. 131-135.

262. Абдрашитов Э.Е. Письма военнопленных Первой мировой войны как канал передачи информации / Э.Е. Абдрашитов // Вестник Томского государственного университета. История. – 2012. – № 3 (19). – С. 30-35.

263. Абдрашитов Э.Е. Созревание тенденции гуманизма в вопросе о статусе военнопленного в российской и мировой традициях. [Электронный ресурс] / Э.Е. Абдрашитов. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/download/62286355.htm>

264. Аби-Сааб Дж. Соблюдение гуманитарных норм в международных конфликтах. Межгосударственные войны и национально-освободительные войны / Дж. Аби-Сааб // Современные войны: гуманитарные проблемы. Доклад для Независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам / [пер. с англ.]. – М.: Международные отношения, 1990. – С. 91-123.

265. Алексієвець М. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста в організації допомоги військовополоненим у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) / М. Алексієвець, В. Ореховський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 218-223.

266. Арзаканян М.Ц. Шарль де Голль и Михаил Тухачевский / М.Ц. Арзаканян // Вопросы истории. – 2008. – № 3. – С. 44-55.

267.Асташов А.Б. «Зверства» войск антирусской коалиции в 1914-1918 гг.: военный опыт и пропаганда / А.Б. Асташов // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. статей / отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. – СПб.: СПбГУ, 2014. – С. 65-73.

268.Белова И.Б. Возвращение на родину русских военнопленных и меры советского государства по их материальной поддержке / И.Б. Белова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 1 (27): в 2-х ч. Ч. 1. – С. 24-28.

269.Борботько П.В. Некоторые вопросы практической реализации норм международного гуманитарного права в годы Первой мировой войны / П.В. Борботько, И.И. Шматков // Вестник Витебского государственного университета им. П.М. Машерова. – 2009. – № 4 (54). – С. 31-36.

270.Великая Отечественная война и церковная жизнь. Исторические очерки / под ред. С.Г. Рункевича. – Кн. 1. Распоряжения и действия Святейшего Синода в 1914-1915 гг. – Пг., 1916. – 366 с.

271.Военнопленный // Энциклопедический словарь / [сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. – Т. VI-а. (Винословие – Воланг). – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1892. – С. 851-852.

272.Воробьев В.И. Влияние уровня грамотности солдат на боеспособность национальных армий (на примере Первой мировой войны) / В.И. Воробьев // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2007. – № 3. – С. 12-18.

273.Вырупаева А.П. Десятилетие селедки и брюквы: Германия через призму голодной повседневности Первой мировой войны раннего Веймара (1914-1923 годы) / А.П. Вырупаева // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 34 (249). – С. 97-105.

274.Гаагские конференции мира 1899 и 1907 // Дипломатический словарь в трех томах / [под ред. Громыко А.А. и др.]. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. I. – С. 335-337.

275.Галас М.Л. Государственно-институциональная и социальная адаптация репатриантов и реэвакуируемых беженцев в России в 1920-е гг. / М.Л. Галас // Власть. – 2011. – № 4. – С. 105-108.

276.Галицкий В.П. Защита прав военнопленных в период Первой мировой войны: опыт и уроки / В.П. Галицкий // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: материалы Междун. науч. конф. 7-8 сентября 2004 / отв. ред. В.П. Козлов. – М.: Наука, 2006. – С. 254-257.

277.Галицкий В.П. Проблема военнопленных и отношение к ней советского государства / В.П. Галицкий // Советское государство и право. – 1990. – № 4. – С. 124-130.

278.Галицкий В.П. Социально-психологические аспекты межгрупповых отношений в условиях военного плена / В.П. Галицкий // СОЦИС. – 1991. – № 10. – С. 48-63.

279.Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. Т. I. / Н.Н. Головин. – Париж: Товарищество объединенных издателей, 1939. – 211с.: прил.

280.Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне: исчисление потерь в людском составе / Н.Н. Головин; [публ. подготов. И.А. Анфертьев] // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 2. – С. 51-65.

281.Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций; [пер. с лат. А.Л. Сакетти]. – М.: Гос. юр. издат., 1956. – 868 с.

282.Гуль Р. Жизнь на фукса / Р. Гуль // Белое движение: начало и конец. Р. Гуль Ледяной поход (с Корниловым). Ген. А. Деникин Поход на Москву (Очерки русской смуты). Р. Гуль Жизнь на Фукса.– М.: Московский рабочий, 1990. – С. 357-474.

283.Гуль Р. Тухачевский / Р. Гуль // Гуль Р. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Котовский, Буденный / Р. Гуль, А. Венков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 29-160.

284.Гущин Ф.А. Пленные генералы Российской императорской армии 1914-1917 / Ф.А. Гущин, С.С. Жебровский. – М.: Русский путь, 2010. – 384 с.: ил.

285.Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії): Монографія / В.Г. Дмитрук. – Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – 286 с.

286.Дудина А.А. Русский комитет помощи военнопленным в Стокгольме и русская эмиграция в Швеции в годы Первой мировой войны / А.А. Дудина // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. статей / отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. – СПб.: СПбГУ, 2014. – С. 103-110.

287.Жванко Л.М. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л.М. Жванко. – Харків: Прапор, 2007. – 224 с.

288.Жванко Л.Н. Украинские военнопленные в государствах Четверного Союза: проблемы возвращения домой (1918 год) / Л.Н. Жванко // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. статей / отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. – СПб.: СПбГУ, 2014. – С. 94-103.

289.Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. / Н. Жданов; [под. ред. А.А. Свечина и др.]. – М.: Военная типография Всеросглавштаба, 1920. – 376 с.

290.Жданова И.А. «Эти военнопленные страшно озлоблены...»: организация возвращения российских пленных в 1918 – начале 1919 г. в Петрограде / И.А. Жданова // Клио. – 2010. – № 1. – С. 138-144.

291.Зальпиус Н. Лагерь военнопленных Грёдиг [Электронный ресурс] / Н. Зальпиус // Новый Венский журнал. – Режим доступа: http://www.russianvienna.com/index.php?option=com_content&view=article&id=117:2010-10-12-20-45-55&catid=33:2010-10-12-10-03-20&Itemid=385

292.Звонарев К.К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914-1918 гг. Германская агентурная разведка до и во время войны 1914-1918 гг./ К.К. Звонарев. – К.: Издательский дом «Княгиня Ольга», 2005. – 696 с.: ил.

293. Історична панорама: [зб. наук. ст. / наук. ред. Сич. О.І. та ін.]. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип. II. Проблеми історії Першої світової війни. – 168 с.

294. Казаковцев С.В. Письма солдат-вятчан с фронтов Первой мировой войны в фондах госархивов Кировской области / С.В. Казаковцев // Отечественные архивы. – 2007. – № 3. – С. 56-63.

295. Кантор Ю.З. Война и мир Михаила Тухачевского / Ю.З. Кантор. – М.: Издательский дом «Огонек»; «Время», 2005. – 576 с.: ил. – (Серия «Диалог»).

296. Капков К.Г. Памятная книга Российского военного и морского духовенства XIX – начала XX веков. Справочные материалы / К.Г. Капков. – М.: «Летопись», 2008. – 752 с.

297. Карелин В.А. Проблема интернирования русских военнопленных Первой мировой войны / В.А. Карелин // Новая и новейшая история. – 2010. – № 1. – С. 93-105.

298. Керсновский А.А. История русской армии: в 4-х томах. Т. 4. 1915-1917 гг. / А.А. Керсновский. – М.: Голос, 1994. – 368 с.: ил.

299. Кожевников Ф.И. Русское государство и международное право (до XX века) / Ф.И. Кожевников. – М.: Гос. юр. издат., 1947. – 336 с.

300. Кокебаева Г.К. Военнопленные стран Антанты в лагерях Германии [Электронный ресурс] / Г.К. Кокебаева. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/25_PNR_2012/Istoria/2_115941.doc.htm

301. Кокебаева Г. К. Деятельность комиссии В. Шюкинга в Германии. [Электронный ресурс] / Г.К. Кокебаева. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/ESPR_2006/Istoria/2_kokebaeva.doc.htm

302. Колесниченко Е.Н. Типология мотивов рассказов военнопленных: к проблеме жанровой идентификации (по «Песковской летописи» Е.Д. Золотова) / Е.Н. Колесниченко // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2009. – Вып. 9. – С. 235-246.

303. Колоницкий Б.И. Эмиграция, военнопленные и начальный этап германской политики «революционизирования» России (август 1914 – начало

1915 г.) / Б.И. Колоницкий // Русская эмиграция до 1917 года – лаборатория либеральной и революционной мысли. – СПб., 1997. – С. 197-216.

304. Константинов С.В. Русские офицеры военного времени. 1914-1917 гг. / С.В. Константинов, М.В. Оськин // Вопросы истории. – 2009. – № 8. – С. 107-111.

305. Коровин В.М. «Народные учителя, мелкие служащие, небогатые торговцы, зажиточные крестьяне... получали статус «Ваше благородие». Особенности восполнения офицерского состава в России в 1914-1917 гг. / В.М. Коровин, В.А. Свиридов // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 2. – С. 34-39.

306. Кострюков А. Неизвестные страницы истории русского военного духовенства [Электронный ресурс] / А. Кострюков. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/text/443655.html>

307. Котенев В.А. Государства Антанты и доктрина судебного преследования нарушителей законов войны в 1914-1918 гг. / В.А. Котенев // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2007. – № 1. – С. 131-134.

308. Крючков И.В. Проблема оказания помощи российским военнопленным на Ставрополье в годы Первой мировой войны / И.В. Крючков // Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели / Отв. ред. В.А. Шаповалов. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2007. – Вып. III. – С. 130-139.

309. Кудрина Ю.В. «...Ужасно думать, что это только начало» (Война глазами вдовствующей императрицы Марии Федоровны) / Ю.В. Кудрина // Первая мировая война. Пролог XX века / Отв. ред. В.Л. Мальков. – М.: Наука, 1998. – С. 446-463.

310. Кудрина Ю.В. Императрица Мария Федоровна (1847-1928 гг.). Дневники. Письма. Воспоминания / Ю.В. Кудрина. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 319 с.: ил. – (Архив).

311. Кузьминых А.Л. Международное право и «узники войны»: проблема правовой защиты военнопленных и интернированных лиц / А.Л. Кузьминых // Вестник Института: Преступление, наказание, исправление. – Вологда:

Вологодский институт права и экономики Федеральной службы исполнения наказаний, 2012. – № 4. – С. 77-80.

312. Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914-1918 гг.) / И. Ленцен // Вопросы истории. – 1998. – № 4. – С. 129-137.

313. Малиева Р. Смерти вопреки / Р. Малиева // Пражский телеграф. – 2006. – № 1. – С. 14.

314. Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.) / А.А. Мальков. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – 272 с.

315. Мальков О.А. Діяльність закордонних організацій РСДРП серед військовополонених українців у 1915-1917 рр. / О.А. Мальков // Український історичний журнал. – 1969. – № 3. – С. 87-92.

316. Мартенс Ф. Восточная война и Брюссельская конференция 1874-1878 г. / Ф. Мартенс. – СПб., 1879. – 596 с.: прил.

317. Международное право / [под. ред. Е.А. Коровина]. – М.: Госюриздат, 1951. – 600 с.

318. Минц И.И. История Великого Октября: в 3-х томах. Т.1. Свержение самодержавия / И.И. Минц. – М.: Наука, 1967. – 931 с.

319. Митюков Н.В. Моральная упругость войск / Н.В. Митюков // СОЦИС. – 2003. – № 6. – С. 70-72.

320. Мінаєва Т. Рец. на: Телицын В.Л. Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны. – М., 2011. – 160 с. / Т.В. Мінаєва // Історична панорама. / [зб. наук. статей. Спеціальність «Історія»]. – Чернівці: ЧНУ, 2012. – Вип. 14. – С. 128-133.

321. Мінаєва Т.В. Рец. на: Морітц В., Ляйдінгер Х. Між користю та небезпекою. Російські військовополонені в Австро-Угорщині (1914-1921 рр.) Бонн, 2005. – 384 с. / Moritz V, Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921). – Bonn, 2005 – 384 s. / Т.В. Мінаєва // Історична панорама / [зб. наук. статей. Спеціальність «Історія»]. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 9. – С. 171-174.

322. Морітц В. Австро-Угорщина та Україна крізь призму проблеми військовополонених і їх повернення додому у 1918 році / В. Морітц // Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції) / Упор. В. Дорнік, С. Карнер / [пер. з нім. М.Кушніра]. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 94-108.

323. Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922) / О.С. Нагорная. – М.: Новый хронограф, 2010. – 440 с.: ил.

324. Нагорная О.С. «Полковник беззвучно зарыдал, слезы были на глазах у всех офицеров...»: коммуникация эмоций за колючей проволокой / О.С. Нагорная // Диалог со временем. – 2011. – № 35. – С. 195-205.

325. Нагорная О.С. «Русский народ закончил на войне все классы и семинары»: военный плен Первой мировой как процесс обучения / О.С. Нагорная // Новое литературное обозрение. – 2008. – № 5. – С. 196-214.

326. Нагорная О.С. «Эвакуация в том виде, в котором она существует, губительна для военнопленных и опасна для государства»: советская практика репатриации русских военнопленных Первой мировой войны / О.С. Нагорная // Вестник Челябинского государственного университета. Вып. 24. История. – 2008. – № 15 (116). – С. 55-63.

327. Нагорная О.С. Военный плен Великой войны на Восточном фронте: опыт, память, исследовательские перспективы / О.С. Нагорная // Россия и Великая война: Опыт и перспективы осмысления роли Первой мировой войны в России и за рубежом: материалы Междунар. конф. Москва, 8 декабря 2010 г. – М. Издательство Московского университета, 2011. – С. 125-133.

328. Нагорная О.С. Воспоминания о военном плене Первой мировой войны как объект политики памяти и средство групповой идентификации (вопросы и комментарии участников дискуссии) / О.С. Нагорная // Россия и война в XX столетии. Взгляд из удаляющейся перспективы: материалы междунар. Интернет-

семинара / [сост. Ю. Хмелевская, предисл. И. Нарский]. – М.: АИРО, 2005. – С. 46-62.

329.Нагорная О.С. Религиозная жизнь российских военнопленных в немецких лагерях в годы Первой мировой войны / О.С. Нагорная // Российская история. – 2008. – № 5. – С. 156-165.

330.Нагорная О.С. Рец. на: Hinz U., Gefangen im Grossen Krieg. Kriegsgefangenschaft in Deutschland 1914-1921 / О.С. Нагорная // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. – 2006. – № 17 (72) – С. 277-278.

331.Нагорная О.С. Русские генералы в германском плену в годы Первой мировой войны / О.С. Нагорная // Новая и новейшая история. – 2008. – № 6. – С. 94-108.

332.Ниманов И.Б. Нормативно-правовая основа содержания и использования военнопленных накануне I мировой войны / И.Б. Ниманов // Крестьянин в миру и на войне: Материалы III Меркушин. науч. чтений / МГУ им. Н.П.Огарева, ист.соц. ин.-т; [отв. ред. проф. Н.М. Арсентьев]. – Саранск: Тип. «Красный Октябрь», 2005. – С. 49-59.

333.Оськин М.В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы / М.В. Оськин. – М.: Вече, 2011. – 432с.: ил. – (Военные тайны XX века).

334.Очерк деятельности Всероссийского Союза Городов. 1914-1915 гг. – М., 1916. – 239 с.: ил.

335.Павлович М. Итоги мировой войны. Изд. 2-е. / М. Павлович. – М.: Московский рабочий, 1924. – 235 с.

336.Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.

337.Первая мировая [сборник / сост., предисл., вступ. статьи, коммент. С.Н. Семанова]. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 608 с.: илл. – (История Отечества в романах, повестях, документах. Век XX).

338.Первая мировая война: страницы истории / [сб. науч. статей / отв. ред. Ю. Макара]. – Черновцы, 1994. – 198 с.

339.Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с.

340.Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни): матеріали міжнар. наук. конф. (Чернівці, 29-30 жовтня 2008 р.) / редкол.: О.І. Сич [та ін.]. – Чернівці: ЧНУ, 2009 – 316 с.

341.Писарев Ю.А. Русские военнопленные в Австро-Венгрии в 1917-1918 гг. / Ю.А. Писарев // История СССР. – 1966. – № 4. – 166-178.

342.Попик С.Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С.Д. Попик. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.

343.Посадский А.В. Пленные после плена: к истории русских военнопленных Великой войны в 1918-1920 гг. / А.В. Посадский // Доклады Академии военных наук. Военная история / Отв. ред. А.А. Герман. – 2006. – № 5 (23). – С. 183-188.

344.Ревин И.А. Крестьяне Могилевские: родословная семьи и история Тихого Дона / И.А. Ревин // Новый исторический вестник. – 2009. – № 2 (20). – С. 115-124.

345.Ревякин А. «Этническое оружие» Антанты (союзное командование и военнопленные противника в годы Первой мировой войны) / А. Ревякин // Первая мировая война: страницы истории / [сб. науч. статей / отв. ред. Ю. Макара]. – Черновцы, 1994. – С. 61-74.

346.Реєнт О.П. Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії / О.П. Реєнт, Б.М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.

347.Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Под. ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.: ил.

348.Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты / Ж.-Ж. Руссо; [отв. ред. А.З. Манфред]. – М.: Наука, 1969. – С. 151-256.

349.Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 383 с.: ил.

350.Сергеев Е.Ю. Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы первой мировой войны / Е.Ю. Сергеев // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 65-78.

351.Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч. I. Українська таборова періодика часів Першої світової війни / Н.М. Сидоренко. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 202 с.

352.Симонова Т.М. Российские военнопленные и интернированные в лагерях Германии и Австрии в 1914-1922 годах / Т.М. Симонова // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: материалы Междун. науч. конф. 7-8 сентября 2004 / отв. ред. В.П. Козлов. – М.: Наука, 2006. – С. 331-336.

353.Симонова Т.М. Русские в германском и австрийском плену в период Первой мировой войны [Электронный ресурс] / Т.М. Симонова // Журнал Московской Патриархии. – 2006. – № 5. – Режим доступа: <http://www.jmp.ru/jmp/06/05-06/09.htm>

354.Сич О.І. Перша світова війна та зміни у суспільній свідомості європейського соціуму / О.І. Сич // Глобальні військово-політичні протистояння у XX ст.: світовий та регіональний вимір (до 100-річчя початку Першої світової війни): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 6-7 лютого 2014 р.). – Запоріжжя: Інтер-М, 2014. – С. 103-108.

355.Сич О.І. Підсумки та наслідки Першої світової війни // Перша та друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку

Другої світових воєн): Монографія / [наук. ред. проф. С.С. Трояна]. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – С. 65-80.

356. Сич О.І. Про соціально-психологічну спадщину Першої світової війни / О.І. Сич // Суспільно-політична історія країн Європи в XX столітті. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. – С. 37-45.

357. Сич О.І. Цивілізаційні виміри Першої світової війни / О.І. Сич // Суспільно-політична історія країн Європи в XX столітті. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 29-36.

358. Солнцева С.А. Военнопленные в России в 1917 г. (март – октябрь) / С.А. Солнцева // Вопросы истории. – 2002. – № 1. – С. 143-149.

359. Солнцева С.А. Военный плен в годы первой мировой войны (новые факты) / С.А. Солнцева // Вопросы истории. – 2000. – № 4-5. – С. 98-105.

360. Срібняк І.В. Видавнича діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (За матеріалами табірної преси та "Вісника СВУ") / І.В. Срібняк // Історія. (Частина II.): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С. 250-256.

361. Срібняк І.В. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1917 рр.) / І.В. Срібняк // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Вип. III. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 198-221.

362. Срібняк І.В. Полонені та інтерновані вояки-українці в Австро-Угорщині та Німеччині під час Першої світової війни / І.В. Срібняк // Перша та друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світової воєн): Монографія / [наук. ред. проф. С.С. Трояна]. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – С. 206-212.

363. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) / І.В. Срібняк. – К.: Київський держ. лінгвіст. ун-т, 1999. – 296 с.

364. Срібняк І.В. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. / І.В. Срібняк // Київська старовина. – 1997. – № 3-4. – С. 139-151.

365. Степанов А.И. Цена войны: жертвы и потери / А.И. Степанов // Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн. 1. Первая мировая война: Исторический очерк / [отв. ред. Г.Д. Шкундин]. – М.: Наука, 2002. – С. 624-643.

366. Судленкова Н. «...Положить душу свою за други своя». О памятнике, воздвигнутом 90 лет назад русскими военнопленными [Электронный ресурс] / Н. Судленкова // Русское слово. – 2006. – № 6. – Режим доступа: <http://www.ruslo.cz/articles/47/>

367. Сыч А.И. О некоторых социально-психологических последствиях Первой мировой войны / А.И. Сыч // Вопросы истории. – 2001. – № 11-12. – С. 109-113.

368. Сыч А.И. О художественной литературе как источнике понимания и оценки Первой мировой войны / А.И. Сыч // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2013. – Вып. 14. – С. 213-226.

369. Сыч А.И. Первая мировая война как феномен цивилизационного значения / А.И. Сыч // Российско-австрийский альманах: Исторические и культурные параллели. Вып. IV. Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI-XX). Памяти В. И.Фрейдзона / отв. ред. С. А. Романенко, И. В. Крючков, А. С. Стыкалин. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 442-449.

370. Сыч А.И. Проблема цивилизационного выбора в странах Центрально-Восточной Европы после Первой мировой войны / А.И. Сыч // Codrul Cosminului. – 2012. – No. 1 (XVIII). – Р. 67-78.

371. Телицын В.Л. Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны / В.Л. Телицын. – М.: Изд-во «Гриф и К», 2011. – 160 с.

372. Тхоржевский В. Лагерные боны для военнопленных [Электронный ресурс] / В. Тхоржевский. – Режим доступа: [http://www.bonistikaweb.ru/NUMBON/1997-2\(42\).htm](http://www.bonistikaweb.ru/NUMBON/1997-2(42).htm)

373. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVIII – XX вв. (Историко-статистическое исследование) / Б.Ц. Урланис. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 568 с.

374.Филин О. Анри Дюнан – основатель «Красного Креста» [Электронный ресурс] / О. Филин // Электронное издание «Человек без границ». – Режим доступа: http://www.manwb.ru/articles/persons/great_europ/RedCross_OFilin/

375.Фишер Я. «Русские» военнопленные на словенской территории / Я. Фишер // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: материалы Междун. науч. конф. 7-8 сентября 2004 / отв. ред. В.П. Козлов. – М.: Наука, 2006. – С. 251-253.

376.Фісанов В.П. Ідеї панславізму та реалії політики Росії щодо Австро-Угорщини (1914-1918 рр.) / В.П. Фісанов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11.– С.338-343.

377.Фісанов В.П. Із історії американо-австрійських відносин доби Великої війни: справа посла Думби і перші мирні ініціативи / В.П. Фісанов // Американські студії. – 2010. – № 1.– С. 64-73.

378.Фісанов В.П. На перехресті дипломатії та пропаганди: відлуння «війни слів» на Буковині у 1914-1918 рр. / В.П. Фісанов // З історичного минулого Буковини. Збірник наукових статей. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 166-175.

379.Фісанов В.П. Політика держав Антанти щодо Австро-Угорщини в роки Першої світової війни / В.П. Фісанов // Перша та друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світової воєн): Монографія / [наук. ред. проф. С.С. Троян]. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – С. 40-49.

380.Фісанов В.П. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни) / В.П. Фісанов. – Чернівці: золоті литаври, 1999. – 264 с.

381.Франкл В. Психотерапия на практике [Электронный ресурс] / В. Франкл. – СПб: Речь, 2000. – 256 с. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/21_f/fra/nkl_01.htm

382.Чернопёров В.Л. Деятельность советского дипломата В.Л. Коппа по возвращению на родину российских военнопленных / В.Л. Чернопёров // Доклады Академии военных наук. Военная история / Отв. ред. А.А. Герман. – 2006. – № 5 (23). – С. 188-198.

383.Шипек А. Военнопленные и их использование в мировой и гражданской войне / А. Шипек // Война и революция. – 1928. – №2. – С. 64-72.

384.Щеров И.П. Западный пленбеж (1918-1920 гг.) / И.П. Щеров // Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 130-133.

385.Эггер М. Дипломатическое урегулирование проблемы военнопленных на Восточном фронте (на примере четырех конференций Красного Креста в Стокгольме в 1915-1917 г) / М. Эггер // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. статей / отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. – СПб.: СПбГУ, 2014. – С. 73-85.

386.Якушина А.П. Работа большевиков среди русских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии (1914-1918) / А.П. Якушина // Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 3. – С. 59-69.

387.Bellot H. Treatment of Prisoners of War / H. Bellot, G. Phillimore // Transactions of the Grotius Society. – 1919. – Vol. 5. Problems of Peace and War, Papers Read before the Society in the Year 1919. –P. 47-64.

388.Davis G. The Prisoner of War / G. Davis // The American Journal of International Law. – Vol. 7, No. 3 (Jul.). – 1913. – P. 521-545.

389.Davis G.H. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18 / G.H. Davis // Journal of Contemporary History. – 1993. – Vol. 28. – P. 31-52.

390.Davis G.H. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies / G.H. Davis // Journal of Contemporary History. – 1977. – Vol. 12, No. 4 (Oct.). – P. 623-634.

391.Doegen W. Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen und Schicksal in Deutschland / W. Doegen. – Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1921. – 263 s.

- 392.** Ferguson N. The Pity of War / N. Ferguson. – N.Y.: Basic Books, 1999. – 563 p.
- 393.** Frey B. Prisoners and Property Rights / B. Frey, H. Buhofer // Journal of Law and Economics. – Vol. 31, No. 1 (Apr.). – 1988. – P. 19-46.
- 394.** Hagberg Wright C.T. Books for the Russian prisoners of War in Germany / C.T. Hagberg Wright // Bulletin of the American Library Association. – 1917. – Vol. 11, No. 4 (July). – P. 108-111.
- 395.** Hinz U. «Die deutschen «Barbaren» sind doch die besseren Menschen». Kriegsgefangenschaft und gefangene «Feinde» in der Darstellung der deutschen Publizistik 1914-1918 / U. Hinz // In der Hand Feindes: Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum zweiten Weltkrieg / Hrsg. von Rüdiger Overmans. – Köln-Weimar-Wien-Bühlau, 1999. – S. 339-361.
- 396.** Hinz U. Humanität im Krieg? Internationales Rotes Kreuz und Kriegsgefangenenhilfe im Ersten Weltkrieg / U. Hinz // Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. – Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. – S. 216-236.
- 397.** Korff S.A. The Ninth International Red Cross Conference / S.A. Korff // The American Journal of International Law. – Vol. 6, No. 4. – 1912. – P. 856-864.
- 398.** Kramer A. Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War / A. Kramer. – Oxford-N.Y.: Oxford University Press, 2007. – 434 p.
- 399.** Kramer A. Prisoners in the First World War / A. Kramer // Prisoners in War / Ed. by Sibyle Scheipers. – N.-Y.: Oxford University Press, 2010. – P. 75-90.
- 400.** Kudrina Ju. Das Dänische Rote Kreuz in den Jahren des Ersten Weltkrieges / Ju. Kudrina // Zeitgeschichte. – 1998. – № 11-12. – S. 375-379.
- 401.** Leidinger H. Gefangenschaft und Heimkehr. Gedanken zu Voraussetzungen und Perspektiven eines neuen Forschungsbereiches / H. Leidinger // Zeitgeschichte. – 1998. – № 11-12. – S. 333-342.
- 402.** Moritz V. Österreich-Ungarn und die Ukraine unter dem Gesichtspunkt der Kriegsgefangenen- und Heimkehrproblematik im Jahr 1918 / V. Moritz // Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche

und soziale Folgen / Hrsg. von W. Dornik, S. Karner. – Graz-Wien-Klagenfurt, 2008. – S. 95-108.

403. Moritz V. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921) / V. Moritz, H. Leidinger. – Bonn: Bernard & Graefe Verlag, 2005. – 384 s.

404. Nachtigal R. Die dänisch-österreichisch-ungarischen Rotkreuzdelegierten in Rußland 1915-1918. Die Visitation der Kriegsgefangenen der Mittelmächte durch Fürsorgeschwestern des österreichischen und ungarischen Roten Kreuzes / R. Nachtigal // Zeitgeschichte. – 1998. – № 11-12. – S. 366-374.

405. Nagornaja O. Des Kaisers Fünfte Kolonne? Kriegsgefangene aus dem Zarenreich im Kalkül deutscher Kolonisationskonzepte (1914 bis 1922) / O. Nagornaja // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 2010. – № 2. – S. 181-206.

406. Oltmer Jo. Funktionen und Erfahrungen von Kriegsgefangenschaft im Europa des Ersten Weltkriegs / Jo. Oltmer // Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. – Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. – S. 11-23.

407. Oltmer Jo. Kriegsgefangene in Europa 1914-1922 / Jo. Oltmer // Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart / Hrsg. von K. J. Bade, P. C. Emmer, L. Lucassen und Jo. Oltmer. – Paderborn-München, 2007. – S. 744-753.

408. Oltmer Jo. Migration und Politik in der Weimarer Republik / Jo. Oltmer. – Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2005. – 564 s.

409. Oltmer Jo. Repatriierungspolitik im Spannungsfeld von Antibolschewismus, Asylgewährung und Arbeitsmarktentwicklung. Kriegsgefangene in Deutschland 1918-1922 / Jo. Oltmer // Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. – Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. – S. 267-294.

410. Oltmer Jo. Unentbehrliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914-1918 // Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs / Jo. Oltmer / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. – Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. – S. 67-96.

411.Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front / A. Rachamimov. – N.Y.-Oxford, 2002. – 259 p.

412.Rachamimov A. The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920 / A. Rachamimov // The American Historical Review. – 2006. – Vol. 111, № 2. (April). – P. 362-382.

413.Repatriating half a million Prisoners // Advocate of Peace through Justice. – 1920. – Vol. 82, № 9-10 (September-October). – P. 310.

414.Sergeev E. Kriegsgefangenschaft und Mentalitäten. Zur Haltungsänderung russischer Offiziere und Mannschaftsangehöriger in der österreichisch-ungarischen und deutschen Gefangenschaft / E. Sergeev // Zeitgeschichte. – 1998. – № 11-12. – S. 357-365.

415.Sergeev E. Russian Prisoners of World War I at the Austro-Italian Front in 1915-1917 / E. Sergeev // WWI and the XX Century. Acts of the International Conference of Historians, Moscow, 24-26 May, 1994. – Moscow, 1995. – P. 187-190.

416.Speckner H. Rez.: Franz Wiesenhofer, Gefangen unter Habsburgs Krone. K.u.k. Kriegsgefangenenlager im Erlauftal, Purgstall (Eigenverlag) 1997, 423 s. / H. Speckner // Zeitgeschichte. – 1998. – № 11-12. – S. 392-393.

417.The Great World War a History / Gen. Ed. F.A. Mumbi. – Vol. VI. – London, 1917. – 369 p.

418.Vinogradov S. Russian Prisoners-of-War in the Yugoslavian Regions of Austria-Hungary, Serbia and Montenegro, 1914-1918 / S. Vinogradov // WWI and the XX Century. Acts of the International Conference of Historians, Moscow, 24-26 May, 1994. – Moscow, 1995. – P. 190-193.

419.Vischer A.L. Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen / A.L. Vischer. – Zürich: Rascher & Cie, Verlag, 1918. – 56 s.